

el. č. 1-4

1

Sociologický časopis

Ročník 30 (1994)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Martin Bútora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Jaroslav Kapr, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miloslav Petrussek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*
Jadwiga Šandorová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Redakce:

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka
Stephanie Howard, redaktorka anglických textů
Jiří Voženílek, technický redaktor
Táňa Váchová, sekretariát redakce

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Hvoždanská 5-7, 148 31 Praha 4. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1 a redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.
Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Úvodem k číslu věnovanému fakultě sociálních věd UK.....	3
Česká sociologie a postmoderní výzva.	
Úvodní zamyšlení k číslu fakulty sociálních věd UK.....	5

STATI

Josef Alan: Narativní a analytické paradigma v soudobé sociologii.....	1468/00
Jiří Kabele: Mýtus, realita a transformace	21
Michal Černoušek: Masmediální krajina - nové zarámování.....	35
Martin Potůček: Trh a správa v teorii a praxi sociální transformace	43
Jan Jiráček, Otakar Šoltys: Vokální systém z hlediska sociální distinktivnosti	51
Z DĚJIN SOCIOLOGIE	

Hynek Jeřábek: Paul Felix Lazarsfeld - klasik sociologického výzkumu.....	57
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	

Pavel Kuchař: Proměny profesní struktury.....	73
Eva Stehliková: Česká veřejnost 1993 o Chartě 77	81
Nad úmrtím profesora Miloše Kalába	91

RECENZE

T. G. Masaryk: Juvenilie. Studie a staty 1876-1881 (M. Petrusek).....	93
J.-N. Kapferer: Fáma - nejstarší médium světa (J. Kapr).....	96
P. Willis: Common Culture. Symbolic at Play in the Everyday of the Young (K. Vlachová).....	98
D. J. Levy: Politický řád: Filozofická antropologie, modernita a ideologická výzva (M. Hádek).....	100
P. Dasgupta: An Inquiry into Well-Being and Destitution (S. Ringen).....	103
A. Przeworski: Democracy and the Market (Political and economic changes in Eastern Europe and Latin America) (P. Tycht).....	105
Mezinárodní konflikty a jejich řešení (V. Soják).....	109

ZPRÁVY A INFORMACE

T. G. Masaryk jako sociolog (Hodonín 1993) (M. Petrusek).....	114
Valná hromada a sjezd Masarykovy české sociologické společnosti (M. Petrusek)	116
Zasedání sekce sociální transformace na sjezdu MČSS (P. Machonin).....	117
Anketa Sociologického časopisu	118

ANOTACE

Publikace Ústavu sociálně politických věd FSV UK 1991-1993 (J. Alan)	120
Blok anotací připravený studenty FSV UK.....	121

SPSS

Anotace: SPSS pro Windows, verze 6, konzultace, informace (J. Řehák)	125
--	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and summaries of articles in English. The **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) is published half-yearly in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **Czech Sociological Review** is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the CSR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, for reviews it is 7 pages, for news or information 5 pages, and for annotations 1 page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date your manuscript is received at the CSR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Úvodem k číslu věnovanému fakultě sociálních věd UK

Prvního ledna tohoto roku došlo v redakci Sociologického časopisu oficiálně k jedné personální změně, která se ovšem fakticky udála už v průběhu roku. Na místo dosavadního šéfredaktora Jiřího Večerníka nastoupil jeho zástupce Miloš Havelka. Jedná se o změnu, která je spíše technická než koncepční. To znamená: kontinuita orientací, nároků a způsobů práce je vydavatelem, redakční radou i vedením redakce považována za důležitější než proměny v konstelacích osobností. Odstupujícímu šéfredaktorovi Jiřímu Večerníkovi se díky důsledné recenzní činnosti a vysokým nárokům na práci redakční rady podařilo profilovat Sociologický časopis na takové odborné úrovni, která odpovídá mezinárodním standardům. Neboť jenom tak je totiž možné zvyšovat vědecké „renomé“ časopisu, jeho „citation impact“, a tím jít také vstříc náročnějším scientometrickým kritériím.

Časopis by ovšem neměl jen prezentovat nejlepší výsledky práce v oboru, ale zároveň, prostřednictvím lektorské činnosti, dostávat pokud možno všechny předložené příspěvky na co nejvyšší úroveň. Předpokladem je zde připravenost k diskusi, ochota k falzifikacím vlastních výchozích hypotéz a orientace na pokrok poznání, a to jak u autorů, tak u recenzentů. I zde, stejně jako při výběru příspěvků, stálo v pozadí základní přesvědčení moderní teorie vědy, totiž, že pokrok poznání je funkcí svobodné vědecké diskuse o výsledcích bádání a že tedy pojem svobody (jakožto základní podmínka možnosti diskuse vůbec a její produktivnosti zvláště) je - jak kdysi ukázal Karl R. Popper - ve specifickém smyslu nadřazen pojmu pravdy. Dosud dosažená úroveň časopisu, to znamená orientace na standardy vědeckosti oboru, a zároveň i toto přesvědčení, že pluralita hledisek a jejich vzájemná diskuse je jedním z rozhodujících předpokladů vědeckosti vědy a pokroku poznání, má a bude orientovat práci redakce i při přípravě dalších čísel.

Časopis však nemá pouze povinnosti k oboru, ale také ke komunitě sociologů. Do Sociologického časopisu proto podle našeho názoru patří nejenom sociologické analýzy situace a trendů či stati teoreticko metodologické, informace o výzkumu atd., zkrátka to, co obnáší badatelsko kognitivní výkon vědy (a jak do něho přispívají jednotlivci na jednotlivých pracovištích), ale také sebereflexivní, ve vědeckém eseji programově nejednoznačně a otevřeně formulované předběžné identifikace problémů a badatelských záměrů, nebo dokonce pokusy o trasování nejistot poznání. Domníváme se, že toto všechno je možné zavádět tak, aby se to nemuselo brát jako změkčování kritérií, ale jako pluralitu způsobů a orientací.

A v neposlední řadě je třeba také věnovat pozornost „běžnému“ provozu disciplíny.

Organickou součástí časopisu by proto měly být také živé a inspirující, ale samozřejmě především přesné přehledy literatury, které by vlastně měly předcházet každému usilování o zadání projektu, širšímu okruhu zájemců určené historicko systematické přehledy problémů a medailony osobností, ale především informační a recenzní rubriky, zkrátka ony „malé žánry“ vědy, (mezi něž nepominutelně patří také vědecká polemika). To všechno se dnes ovšem zdá chybět nejen „u sociologů“, ale i v jiných společenských vědách. Pohyb v „hlavním proudu“ oboru je totiž pohodlnější a

individuálně bezpečnější. Průvanu mezi idejemi, mezi perspektivami a mezi přístupy by v zásadě měl odpovídat také průvan mezi sociologickými institucemi. Neboť, jak zjišťuje sociologie vědění, konkurence je produktivní i ve sféře vědy. Aby to bylo možné, je třeba zřetelnější a „plastičtější“ prezentace nejen individuálních, případně skupinových výkonů, ale také prezentace záměrů, orientací, činností i výsledků celých pracovišť. Úkolem se tak stává jejich představení nejenom v oblasti badatelské, ale také teoreticko-metodologické, pedagogické i populárně vědecké.

Vedle tradiční snahy o přípravu monotematických čísel Sociologického časopisu - ve stavu konkrétních jednání s autory je číslo k feministické sociologii a sociologii feminismu, a také číslo k problematice nacionalismu - by se proto v tomto ročníku měla objevit také čísla takřkajíc „fakultní“, která by měla jít vstříc oněm shora uvažovaným potřebám a jejichž „monotématem“ by nebyl problém, ale pracoviště. Pokud možno komplexní představení práce a orientace nejvýznamnějších a největších sociologických institucí, které spolu se Sociologickým ústavem AV ČR vytvářejí teoreticko-pedagogickou i výzkumnou základnu české sociologie, tj. fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, katedry sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy, katedry sociologie filozofické fakulty Masarykovy univerzity a také Středoevropské univerzity v Praze, to patří k úkolům časopisu nejbližším. Obsahovou přípravu prvního čísla tohoto typu převzala fakulta sociálních věd UK, a to - až na dvě výjimky, totiž Sojákovu recenzi Mezinárodní konflikty a jejich řešení a Tychtlovu recenzi knihy Adama Przeworského - v plném rozsahu. První společné vystoupení učitelů této fakulty na stránkách Sociologického časopisu má ještě jeden výrazný rys, který pozorný čtenář jistě nepřehlédne a který tuto instituci asi odliší od sociologických institucí ostatních: zřetelné těžiště v úsilí o „kvalitativní sociologii“ a poměrně jednoznačnou postmoderní orientaci.

Miloš Havelka

Česká sociologie a postmoderní výzva

Úvodní zamyšlení k číslu fakulty sociálních věd UK

Vlídny čtenář (a jiné než vlídné čtenáře *Sociologický časopis* nemá, uvážíme-li jejich absolutní i relativní počet) se nemusí obávat, že bude v následujících textech zaplaven úvahami o dekonstrukci, intertextualitě, kontextovosti, indexikalitě, legitimitě, metanarativitě, simulákrech a jazykových hrách. Nebude ani obtěžován problémy gnoseologického relativismu, multikulturnosti, etnocentrismu a kulturního partikularismu nebo metodologického či teoretického pluralismu. Výslovně nebudou zpochybněny ani jeho případné dosavadní představy o sociologii jako privilegovaném poznávacím přístupu k sociální realitě nebo o tom, že sociologie je řádnou vědou jako každá jiná a že je pouze věcí času a naší usilovné píce, aby se dobrala podoby i statusu nejrozvinutějších věd přírodních. Dokonce ani nebude řečeno, že svět je text, že základní komunikační zbrání sociologie je rétorika, že sociologie se nemá zač stydět, jestliže se o ni mluví nikoliv jako o vědě, ale jako o pouhé literatuře, protože vypráví příběh o tom, jaké příběhy sama vyslechla, nebo - nedej bože, dokonce, že každá ontologie je konec konců sociologie.

Nebude to řečeno, ačkoliv všechno toto již řečeno bylo, v různých kontextech a různými autory sice, ale v jediném duchu - v duchu uvažování o postmoderní společnosti, postmoderně a postmodernismu.

Nejsme však zatím tak daleko, neboť v českých zemích otěže řízení diskuse o shora uvedeném - s čestnou výjimkou *Václava Bělohradského*, jehož životnímu jubileu je toto číslo se vši skromností dedikováno - se ujali filozofové (*pars pro toto* Hejdánek, Horák, Kosík, Havelka, Hubík, Petříček ml.), estetici (Zuska, Ševčíkovi), literární kritičky (Pokorný, Petříček st.), historici (Třeštík, Doležal), teoretici architektury a urbanisté, spisovatelé (Jamek, Richterová), teologové (Štampach) a - jak jinak - žurnalisté. Sociologové do již započaté diskuse buď vůbec nevstoupili, nebo do ní vstoupili na nevlastní půdě, diskutující o relativitě poznání, o Pravdě a leccčems jiném, případně o historickosociologických kontextech postmoderního diskursu (Mucha, Kabele, Střítecký, Havelka), nikoliv však o specificky sociologických aspektech tématu (vzácnou výjimkou jsou texty Zdeňka Konopásky). A přitom téma „postmodernismus“ je téma navýsost sociologické a svými konsekvencemi - ať už si o nich myslíme cokoliv - se právě, ba především sociologie velice citelně dotýká.

To všechno se již dobrých dvacet let tuší (přelomová Jencksova kniha *The Language of Post-Modern Architecture* je z roku 1978) a minimálně deset let přesně a s určitostí ví (diskuse s Habermasem již v polovině osmdesátých let spěla k tomu, aby získala status sociologicko-filozofické antinomie, protože spor o to, zda osvícenecký projekt moderny definitivně zkolaboval, nebo nebyl dosud dovršen, rozřeší s definitivní platností pravděpodobně až dějinná perspektiva budoucího století [o tom srv. Thompson, Held 1982]). Postmodernismus se dokonce v intelektuálních kruzích stačil stát módou (a proto stejně tak výrazem uznání jako nadávkou) a pokusil se i v sociologii metodologicky etablovat, aniž by se etiketou postmodernismu příliš vychloubal: *postmoderní sociologie* má totiž svůj počátek pravděpodobně v době, kdy si sociologové všimli pozdního Wittgensteina a kdy Garfinkel začíná se svými provokativními etnometodologickými experimenty a prohlašuje je za legitimní výzkumný postup, máje pro to poměrně dobré důvody teoretické i metodologické [srv. Bauman 1987b a Bauman 1991].

Sociologickou diskusi o postmodernismu jsme si zatím nedopřáli, a to ani *diskusi věcnou* (co to je postmoderní společnost, zda vůbec takový fenomén existuje nebo nakolik je to pouze jazykový konstrukt, které z příznaků postmoderní společnosti jsou pro nás *hic et nunc* relevantní a nakolik je postmoderní diskurs naopak pouze jazykovou hrou, arcit' v tom nejbanálnějším a nejpejorativnějším významu), ani *diskusi metodologickou* (zda existuje něco takového jako je postmoderní sociologie, jestliže ano, jak je teoreticky a metodologicky legitimována a čím, jak souvisí předchozí usilování těch, kdo konstruovali jakousi alternativní sociologii v období pozdního totalitarismu, s postmoderní sociologií západního typu a nakolik vědomě postmoderní jsou snahy tvůrců biografické a narativní či generálně - kvalitativní sociologie atd.). A přitom k takové diskusi je dáno několik snad poměrně vážných důvodů. Pokusme se je bez nároku na úplnost a z důvodů spíše inspirativních než jakýchkoliv jiných zrekapitulovat, protože tímto úvodním slovem vědecké ambice *par excellence* samozřejmě nesledujeme.

1) Čteme-li pozorně jednoho z otců-zakladatelů postmodernismu Jeana-Francoise Lyotarda [1993], stěží nám unikne, že počátek postmoderní epochy (jsme-li ochotni v těchto kategoriích ovšem vůbec uvažovat, protože někteří postmodernisté nepřipouštějí, že postmoderna je epochou, nanejvýše stylem či metodou) je mu totožný s koncem věrohodnosti velkých legitimizačních vyprávění či příběhů. Jestliže však je marxistický legitimizační příběh z nejvýznamnějších a jestliže snad definitivní konec jeho věrohodnosti spadá v jedno s počátkem postkomunistické vývojové etapy, v níž se právě nacházíme, pak skutečný *globální počátek postmoderní éry* je totožný s koncem komunismu jako vtěleného marxismu. Toto tvrzení, ačkoliv sdílené dokonce některými významnými autoritami (např. Zdzislawem Krasnodebskim, ale logika Fukuyamovy slavné stati je stejná), se může jevit jako pouhá logická hříčka bez sociální relevance. Pojmeme-li totiž postmodernismus hlavně a především jako typ vědomí a stav ducha, jež jsou příznačné pro postindustriální společnosti [Jameson 1984], pak jsme na počátku postmoderní éry v té míře, v níž začínáme etapu postindustriální. Zatím tedy, jak praví Krasnodebski [1991], čekáme na supermarkety...

2) Proti tezi, že do Evropy ve smyslu postindustriálního standardu (o Americe nemluvě) máme při vši české neskromnosti přece jen příliš daleko, lze ovšem vcelku přesvědčivě namítnout, že pouze v jistém smyslu a pouze v některých ohledech či parametrech. Elementy postmoderní společnosti k nám totiž vstupují (a nejen tím, že je přejímáme, ale taky tím, že je - většinou ovšem na principu stimulující, tedy anticipující akulturace nebo jen tardeovské nápodoby - vědomě vytváříme), aniž čekají na to, zda k nim bude vybudována dostatečně komplexní materiální základna (high technology, informační společnost, rozvinutý konzum).

Postmoderní společnost totiž - zatím *in abstracto*, na úrovni sociologické teorie - proměňuje téměř všechny podstatné parametry sociálního života, nikoliv však nutně současně (tedy ani ve smyslu comtovského konsensu, ani marxovského souladu mezi základnou a nadstavbou). Bauman dosti přesvědčivě ukázal (a doznal sluchu, např. u Arnasona, Castoriadise, ale i Featherstona aj.), že v ekonomicko-sociální sféře jde především o *zásadní proměnu způsobu reprodukce systému a jeho integrace* a o následnou podstatnou proměnu životního (či žitého - v tomto kontextu jde o rozdílnost nepodstatnou) světa, kdy „prostor, z něhož je vykázána práce, nezůstává prázdný, protože jej zaujala spotřebitelská svoboda, která přejímá úlohu pojítka, jež drží pohromadě životy jednotlivců a účelnou racionalitu života“ [Bauman 1989].

Lyotard [1993] celou svou dnes již vpravdě klasickou úvahu o postmoderní situaci založil přece nikoliv náhodou na konceptu *společenské vazby*, tedy na klíčovém *sociologickém* pojmu, který ustavuje a stabilizuje stejně tak sociologii Comtovu jako Tönniesovu, Marxovu jako Parsonsovu. Lyotard zpochybnil právě tato pojetí sociální vazby nikoliv z důvodů snad čistě metodologických či pojmoslovných, ale z důvodů věcných, protože povaha sociální vazby sama se v postmoderní situaci proměnila. Toto zpochybnění, zejména pak jím navrhovanou výkladovou alternativu, můžeme sice také zpochybňovat, dříve bychom však to všechno měli vzít sociologicky zcela vážně.

Posun ve vnímání distinkcí mezi tzv. vysokou a nízkou kulturou a *průnik masové kultury* téměř do všech sfér sociálního života a dramatický růst role *masmediální interpretace světa* je u nás již do té míry nepochybný, že je dokonce předmětem žurnalistických sloupečků, nikoliv však systematické sociologické analýzy. V oblasti *životního stylu* dochází sice na jedné straně zřetelně k jakési zvláštní odrůdě jeho egalitarizace, která je však na hony vzdálena egalitizaci proklamovaného socialistického životního způsobu, protože je egalitizací dobrovolnou, na druhé straně pak vznikají nové formy životního stylu spojené s rostoucí vertikální diferenciací společnosti a konstitucí vyšších středních vrstev a ekonomické elity, nemluvě o rozmanitých alternativních životních stylech s funkcemi nezřídka generačně či „ideologicky“ expresivními. Co už vůbec nelze pominout, je pravděpodobná *destrukce tradiční soustavy hodnot*, tedy oné soustavy, která se v naší společnosti nestačila ve své „moderní“ podobě ani řádně stabilizovat a již byla rozvrácena dvěma totalitními systémy. Spor o *hodnotový relativismus*, zatím vedený sice zaníceně, ale na úrovni spíše jen verbální než fakticky dokumentované, nelze už vůbec bagatelizovat, protože není ani zdaleka sporem abstraktně noetickým či epistemologickým o „status Pravdy“, ale je diskusí o konstantách a proměnách celé západoevropské kulturní a civilizační tradice a o způsobech soužití lidí různých kultur, civilizačních úrovní a tradic [zde srv. Gellner 1992 nebo Finkelkraut 1993]. Lze proto pouze vyslovit údiv nad tím, že se sociologové k věci vůbec nevyslovili (první vlašťovkou je diskuse zahájená *Sociologickými aktualitami*, 1994). *Generační* a nelze vyloučit, že také *etnický konflikt*, před nímž pravděpodobně stojíme, bude stejně tak konfliktem kulturním a hodnotovým, jako konfliktem sociálně existenčním.

V tomto smyslu a v této věcné perspektivě (kterou lze bohatě doplnit) se tedy netřeba obávat, že by diskuse o postmodernismu byla u nás jakkoliv předčasná.

3) Proces, který prožíváme a jehož jsme aktivními účastníky, je procesem revoluční transformace s výraznými prvky restauračními, což označujeme obvykle metaforou návratu na trajektorii, na níž jsme už jednou byli a z níž jsme více či méně dobrovolně sešli. V terminologii obvyklé, byť oficializovaným marxismem kompromitované, jde o návrat ke kapitalistickému socioekonomickému a politickému uspořádání. Relevantní otázka, která byla ostatně položena téměř na samém počátku věcného i módního zájmu o postmodernismus, tedy zní - v jakém vztahu je postmodernismus (jako fakt i jako periodizační označení) ke kapitalismu? Jestliže jde o jinou vývojovou fázi kapitalismu, pak čím je charakteristická obecně a čím je svébytná v postkomunistickém kontextu? Není samozřejmě bez zajímavosti (a i to je velké téma, v tomto případě řekněme metasociologické analýzy), proč je postmodernismus tak atraktivní pro autory neomarxistické či „marxisticky inspirované“?

Jeden z nich, ostatně kdysi (totiž v letech 1949-1965) spolu s Claudem Lefortem a Jeanem-Francoisem Lyotardem spoluvydavatel časopisu *Socialisme ou barbarie*, Cornelius Castoriadis konstatuje, že „nálepka postmodernismu zcela jistě nevymezuje a

nemůže charakterizovat naši dobu, ale naprosto adekvátně ji vyjadřuje“ [Castoriadis 1992: 14] už pro „svou patetickou neschopnost vyjádřit epochu pozitivně neustálým odkazováním na *post-something*“. Sám navrhuje inspirující a jistě provokativní periodizaci vývoje evropské civilizace:

a) období konstituce Západu, které končí v polovině 18. století;

b) období moderní či kritické, jež je socioekonomicky charakterizováno vznikem a dynamickým rozvojem kapitalismu a koexistencí autonomie, zejména pak individuální svobody, s racionálním ovládním, mocí a kontrolou. Tato koexistence je možná pouze pod dohledem Rozumu proměněného v tribunál, který má právo posoudit, zda jednotlivé věci a procesy odpovídají kánonu efektivity, maximalizace zisku a kvantifikovatelného růstu. Kapitalistický racionalismus je tak současně výslednicí i důsledkem lidské potřeby absolutní fundace, jistoty a univerzality. Rozum se v této etapě tedy stává soběstačnou fundací lidské racionální aktivity, Dějiny jsou Rozumem a Rozum si sebe sama uvědomuje v Dějinách, lineárně nebo dialekticky, výstupem čehož je kapitalismus, liberalismus a klasické dělnické hnutí;

c) návrat ke konformismu, kdy vznik totalitarismu a dvě světové války (metaforicky Osvětim a Hirošima) vedou k pádu mytologie pokroku a volají po obnovení destruované stability. Kritika kapitalismu proto přirozeně mizí a vzniká ideologie apologetická, jež je asociována „s viditelným úpadkem duchovní tvořivosti“, který však není identický s exponenciálním růstem technickým. A právě tento kapitalismus je jiný než kapitalismus, který se vyvíjel v permanentní konfrontaci se svými kritiky, neboť kapitalismus, který nemá vnitřní opozici, je „zcela odlišný sociohistorický tvor“.

Proslulé úvahy Fukuyamovy jakoby chtěly programově doložit Castoriadisovu skepsi: pád komunismu a totální, globální vítězství liberalismu interpretované jako „konec dějin“, je přece variací na téma „postmodernismus jako vznešená apologetika konformismu a banality“ [Castoriadis, l. c.], v jiné dikci - postmodernismus jako „ideologie neokonzervatismu“. Postmoderní kontext musí připouštět - a z povahy věci by připouštět měl - věcnou kritiku onoho socioekonomického systému, v němž žijeme a jehož lepší alternativu zatím vymyslet nelze (podle známých představ hayekovských je vůbec nepřípustno takovou alternativu „vymýšlet“). Tato kritika, a to dokonce ve svých nejradikálnějších verzích, ba i v podobě neodpovědných velkých emancipačních projektů, které se zcela „zákonitě“ znovu objeví, pakliže již nejsou v nějaké podobě na světě, musí plnit funkci sebedestruujícího proroctví. Právě tak tomu bylo, jak ukázal Popper, ve vztahu mezi kapitalismem a marxismem: marxismus se stal sebedestruujícím proroctvím, protože systém, jenž byl předmětem jeho kritické analýzy, byl sám schopen - pokud se vyvíjel bez vnější intervence - se z něho a z ní prostě poučit. Totalitarismus zesnul hanebnou smrtí právě proto, že *ex definitione* takovou vnitřní potenci neměl.

4) To všechno a mnoho dalšího nachází svůj odraz nejen v tématech, jež jsou v soudobé západní sociologii rozvíjena a kultivována, ale především v tom, *jak se sociologie vůbec dělá*. Přijměme na okamžik bez výhrad Lyotardovu tezi o dominantní roli jazykových her ve společnosti a v procesu utváření sociální vazby. V každém případě je sociologie zcela nepochybně jednou z jazykových her, protože konec konců je - řečeno s klasikem - dobře nebo špatně použitým jazykem a mimo jazyk se sociologie jaksi „nekoná“ (o společnosti to tak zcela, bez ohledu na mínění radikálních postmodernistů, neplatí). Z této elementární teze, která je i ve své umírněné podobě velice nepochopitelná každému rigidnímu objektivismu, ovšem vyplývá řada pozoruhodných důsledků.

Především - v minulém vývojovém období české sociologie můžeme snadno rozlišit tři jazykové hry, které se v ní a s ní hrály. Byla to - s přirozeným typologickým zjednodušením - přípustná hra na sociologii jako marxisticko-leninskou sociologii a stejně přípustná, i když méně ráda viděná hra na empirický výzkum. Kromě toho se hrála superiorní jazyková hra, která slove ideologie a která má podle Lyotardovy oprávněné představy ve vztahu k jiným jazykovým hrám právo sociální exkluze: kdo hraje jinou hru, než připouští totalizující ideologická hra, nebo kdo nehraje podle jí stanovených pravidel, je ze hry vyloučen. Prostě řečeno - ideologie je jazykovou hrou, která je nebo konsekvентně ústí v teror, je to teroristická a terorizující jazyková hra. Odtud, z této potence ideologie jako jazykové hry, pak vyplývaly všechny ty ne vždycky důstojné úlitby ideologickým božstvům, jež jsme mnozí činili ve snaze nebýti z institucionalizované jazykové hry vyloučení. Pokusil jsem se tuto hru popsat v *Alternativní sociologii*, kde jsem se však snažil doložit existenci i daleko obecnějších nebezpečí. Ta jsou důsledkem nepřijetí *teoretického pluralismu a kritické tolerance* jako nosných metateoretických a metodologických principů sociální vědy - a to jsou principy postmoderní, i když nikoliv nutně pouze postmoderní. Nebezpečí, že budeme znovu hrát totalizující hru na „jedinou vědeckou sociologii“, tedy vůbec není neblahou výsadou pouze totalitních politických režimů. Je zabudováno v představě, že sociologie je privilegovanou jazykovou hrou, která má ve vztahu k jiným jazykovým hrám „patent na rozum“, rozhodně alespoň pokud jde o sociální skutečnost. Tato již comtovská představa je však stále silněji zpochybňována a otázka, odkud bere sociologie legitimitu, jestliže je produktem myšlenkového vývoje, jenž svůj počátek bere v osvícenství, je kladena se stále větší naléhavostí. Není to však otázka tak znepokojivá, jak se na první pohled zdá. Je znepokojivá pouze potud, pokud nepřijmeme, že dosavadní vývojová tendence sociologie ve směru exaktní (empirické, systémové, kvantifikované atd.) vědy je pouze jednou z možných vývojových trajektorií, která sama jsouc legitimní má stejně legitimní alternativy.

Dnes je již vcelku obecně uznáno, že ve sféře teorie je pluralismus normálním stavem a že naděje na znovusjednocení sociologie v rámci jediného paradigmatu je nejen lichá, ale především pro sociologii neobyčejně nebezpečná. Jinak však otázka vypadá na úrovni empirického výzkumu, kde se po dlouhou dobu zdálo, že to, co se označuje jako kvantitativní, tvrdá, standardní atd. sociologie, nemá a vlastně ani nemůže mít faktickou a věrohodnou alternativu [srv. Wyka 1990].

Současný vývoj tzv. kvalitativní sociologie však dosti přesvědčivě naznačuje, že existují i jiné varianty empirického přístupu k sociální skutečnosti, jež jsou stejně legitimní jako klasické standardizované postupy těšící se oblibě i akademickému uznání. Nebezpečí obsažené v tomto „alternativismu“ je však zjevné a - zdůrazňuji - i u nás poměrně dobře známé. Je to nebezpečí konstituce vědy bez pravidel [srv. Petrusek 1994]. V rámci postmoderní filozofie vědy i sociologické metodologie můžeme sice čas od času zaznamenat návraty k feyerabendovskému *anything goes*, neznamená to však nikterak, že je opravdu všechno dovoleno. Není to dovoleno ani na úrovni „ontologické“, ani metodologické. Tak třeba Johann Arnason říká, že odmítnutí mytologie pokroku je sice korektní, ale neplyne z něho, že všechny minulé a současné režimy jsou ekvivalentní. Odmítnutí ideje unifikovaného univerzálního Rozumu je sice stejně korektní, neplyne však z něho, že všechny styly myšlení jsou ekvivalentní a hodnotově indiferentní. John Murphy právem konstatuje, že postmodernismus nehází pravidla přes palubu, protože jazykové hry samy přece taky mají svá pravidla a jejich nedodržování se trestá absencí či nemožností komunikace [Murphy 1988]. I nestandardní metodologie má své standardy

(„neboť ani alternativní sociologie není poezie“, jak říká Anna Wyková), i když její vztah k tématům verifikace, distance od objektu, definice pozorovatele, pojetí zkoumaného subjektu, operacionalizace, ale i k použitému vědeckému jazyku bude samozřejmě poněkud jiný, než jak jej známe z běžné metodologické literatury. Dilema této nové metodologie bude odlišné od dilemat klasického empirického výzkumu, protože bude znít - jak se vyhnout naivnímu subjektivismu a nevrátit se přitom ke staré výzkumnické rutině [srv. Wyka 1990: 59]?

Peter Berger v knížce *The Sacred Canopy* již v roce 1969 vyzýval k ekumenické toleranci, která je mu předpokladem rozvoje sociologie jako vědy moderní (a za sebe dodejme: i postmoderní). Číslo *Sociologického časopisu*, které má čtenář před sebou, chce být příkladem takové ekumenické tolerance. Je výsledkem usilování učitelů, vědeckých pracovníků i studentů *Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy*, která je nejmladší univerzitní fakultou a která by se ráda takto představila sociologické obci. Nepřisluší mi, abych jednotlivé texty komentoval, protože hrají vlastní jazykovou hru, mluví vlastní dospělou řečí a jsou otevřeny ke každé další věcné komunikaci podle pravidel, jež jsou ve vědě, byť jakkoliv pluralitní, obvyklá.

Miloslav Petrusek
děkan *Fakulty sociálních věd UK*

Literatura

- Bauman, Z. 1987a. *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-modernity and Intellectuals*. Oxford: Polity Press.
- Bauman, Z. 1987b. „Postmodernity in Search of Sociology.“ *Theory, Culture and Society* 4.
- Bauman, Z. 1989a. *Modernity and Holocaust*. Oxford: Polity Press.
- Bauman, Z. 1989b. „Sociological Responses to Post Modernity.“ *Thesis Eleven* 23.
- Bauman, Z. 1991. „A Sociological Theory of Postmodernity.“ *Thesis Eleven* 29.
- Berger, P. 1969. *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books.
- Brown, R. 1987. *Society as Text. Essays on Rhetoric, Reason and Reality*. Chicago and London: The Chicago University Press.
- Featherstone, M. 1987. „Lifestyle and Consumer Culture.“ *Theory, Culture and Society* 1.
- Finkelkraut, A. 1993. *Destrukce myšlení*. Brno: Atlantis.
- Gellner, E. 1992. *Postmodernism, Reason and Religion*. London: Routledge.
- Hellerová, A. 1991. „Sociologie po holocaustu?“ *Lettre internationale* 2.
- Jameson, F. 1984. „Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism?“ *The Left Review* 146.
- Jencks, C. 1989. „Co je to postmodernismus?“ *Architektura* 2.
- Krasnodebski, Z. 1991. „W oczekiwaniu na supermarkety, czyli upadek komunizmu w swietle postmodernistycznej filozofii widziany.“ *Przełom i wyzwanie*. Warszawa-Torun.
- Liotard, J. F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filozofický ústav AV ČR.
- Murphy, J. W. 1988. „Making Sense of Postmodern Sociology.“ *British Journal of Sociology* 4.
- Petrusek, M. 1992. *Alternativní sociologie*. Praha: KOS.
- Petrusek, M. 1994. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Thompson, J. B., D. Held (eds.). 1983. *Habermas: Critical Debates*. London: Macmillan.
- Wyka, A. 1990. „On Alternative Approach in Empirical Sociology.“ *The Polish Sociological Bulletin* 189.

Narativní a analytické paradigma v soudobé sociologii

JOSEF ALAN^{*}

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

The Analytical and the Narrative Paradigm in Current Sociology

Abstract: The study deals with the problems of the „scientific status“ of sociology against the background of debates arising between its analytical and narrative branches. It examines those common issues in which both branches are grounded while continuing to develop in their own way. Those issues comprise with an individual (a respondent or a narrator), with everydayness, language and story-telling. The risk of possible confrontation between these paradigms is identified. The conclusion drawn is that real existed methodological heterogeneity of sociology leads to a recognition of its methodological eclecticism. These findings challenge a one-sided definition of the scientific character of sociology.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 11-19)

Stejně jako v minulosti ani dnes se sociologie nevyhne úvahám, které se týkají jejího vědeckého statusu. Nejde v nich pouze o otázku po způsobech, jimiž je v sociologii tematizována realita, ale nutně se dotýkají souvislostí, které přesahují rámec samého oboru. Nemůže zůstat lhostejná k hlasům, které jí adresují vědci jiných oborů a které se soustřeďují ve výroku fyzika C. F. von Weizsäckera, že „bez přihlédnutí k hermeneutickým předpokladům se sociologie sotva jeví jako vědecky zdůvodnitelná“ [Weizsäcker 1992: 154]. Důležitější než sama pochyba o vědeckosti sociologie je na tomto místě zmínka o hermeneutických předpokladech, protože tím se současně otevírá téma vztahu analytického a narativního paradigmatu v sociologii - a možná i mimo ni.

Označení analytické paradigma je v jistém smyslu metaforické. Jak ukazuje třeba R. Rorty, používají se taková slova jako vědecký, objektivní, metodický, analytický či racionální vlastně jako synonyma [Rorty 1991: 193]. Jeho zakotvení je primárně metodologické, důsledky se však promítají do pojetí sociální reality a jsou tedy epistemologické. Soubor metod ještě nestačí k tomu, aby se konstitovalo paradigma. Navíc se i sám pojem paradigmatu stal v podstatě hodnotícím a bylo by možná lepší ho do budoucna vůbec opustit.

Jestliže analytická větev sociologie dosahuje díky svým metodickým postupům, založeným na aparátu, který se opírá o měření, klastry, regresní křivky, agregované vzorce atd., úspěchů, které jsou oceňovány jako výraz scientizace sociologie, je to úspěch poněkud sporný. Koresponduje sice s modelem přírodních věd i ekonomie, jejíž schopnost absorbovat matematiku a stát se kvantitativní vědou spočívá v reálně kvantitativní povaze ekonomické reality (především díky takovým fenoménům, jako jsou peníze), současně však tajně eliminuje vlastního původce dat, s nimiž pracuje - totiž jedince. Sama to přiznává, když ho nazývá respondentem. Tato S-sociologie, použijí-li Petrusekův termín [Petrusek 1992: 90 an.], tedy sociologie počítačová, kvantitativní,

^{*}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Josef Alan, CSc., Institut sociologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 21 05 05, fax (02) 24 22 79 50.

matematizující, formalizující, modelující, dospívá totiž k tvrzením o společnosti, která v žádném případě nepotvrzuje a neupevňuje postupy, jichž používá.

Standardní pojetí empirického výzkumu, opřené o dotazník, spočívá v indexaci verbálních projevů lidí, kteří odpovídají na otázky zajímavé sociologa. „Dotazníkový blanket“, píše Batygin, „leží na plyšovém ubruse, ale skutečný život protéká sociologickými standardizovanými otázkami jako voda řešetem“ [Batygin 1987: 29]. Tento významný nástroj sociologického poznání sociální reality je jednou z forem, jejíž moc sestupuje do každodenního života - a přiznejme, že jde především o moc byrokratickou, proto je dotazník tak radostně byrokraty přijímán, vždyť je součástí jejich arzenálu. Je důležité zasobit se fakty, aniž bychom museli přihlížet k tomu, jaký význam jim připisují sami jednájící. A chceme-li tento význam zjistit, poslouží nám k tomu stejný dotazovací postup. Nakonec je na sociologovi, jak pomocí svých analytických postupů dojde ke kvantitativně fundovaným výročkům o společnosti - a k jakým.

V podstatě se tímto postupem legitimuje a racionalizuje určitá forma sociální organizace, jejímž základem je panství kvantity - od hospodářství přes techniku až po pravidla demokracie. V tomto smyslu jde o racionalisticky konstruovaný portrét kultury. Jak upozorňuje J.-J. Salomon, tento typ institucionalizované vědy z ní učinil součást technické kultury, podřízené pravidlům výroby - jak ve smyslu užitečnosti, tak organizované anonymity vědců [Salomon 1987].

Bylo by však velkým omylem, kdybychom propadli iluzi, že sociologie stejně jako přírodní vědy stojí na metodologickém aparátu, který je určen k co nejlepšímu zvládnutí „bezhlasého předmětu“. Naopak, v sociologii jde primárně o rekonstrukci a interpretaci cizí promluvy, která nám zprostředkovává sociální realitu. Tak jako slova odtržená od reality znamenají degeneraci promluvy, znamená skutečnost odtržená od promluvy degeneraci sociální skutečnosti.

Nejde však vůbec o nějakou samoučelnou kritiku tohoto paradigmatu sociologie. Smysl tohoto zamyšlení je v něčem jiném, totiž v hledání společných zdrojů analytické i narativní sociologie, od kterých se pak jedna i druhá vydaly svou cestou. A možná, že nahlédnutí do těchto společných zdrojů umožní když už ne spolupráci založenou na epistemologickém základě, pak alespoň spolupráci na základě etickém. V jistém smyslu je možno souhlasit s Lyotardem, že „vědění je fundované vyprávění o jeho vlastním martyriu“ [Lyotard 1991: 71] - a sociologické vědění, včetně vědění o sociologii samé - takovým martyriem nesporně je také.

Charakteristiky onoho společného místa a podle mého základ každé sociologie tvoří:

- přítomnost subjektivního prvku v sociální realitě,
- respektování každodennosti,
- způsob zacházení s jazykem a
- (biografický) příběh a jeho vyprávění.

Ze stokrát opakované učebnicové teze, že sociologie nejen odkazuje k předem dané skutečnosti, nýbrž je její součástí, plyne závěr, kterému často nevěnujeme pozornost - totiž nezbytnost zamyslet se nad možností radikální distinkce mezi poznáním a jeho předmětem. Nebo jinak: nad možností distinkce mezi realitou sociologa a realitou respondenta.

Položme si proto otázku, jak zachází sociologie s oním subjektivním prvkem (jedincem, člověkem, aktérem), který je imanentní součástí sociální reality a zdrojem poznatků o ní. Analytická sociologie ho považuje především za respondenta, což je spíš než bytost mluvící bytost mluvená. Stačí jí, když jeho zkušenost na sebe vezme víceméně předepsanou znakovou podobu, a významy, které se za touto rovinou znaků skrývají, si již trůfá odhalovat sama. Soubor těchto znaků vytváří empirický text, který pak má být vysvětlen za použití sociologického jazyka a postupů, formulovaných sociálním prostředím a normami samotné sociologie. Jak zdůrazňuje K. Popper, „toto vědecké jednání konstituuje jiný koncept ‚skutečnosti‘ než kognitivní styl praxe“ [Popper 1974: 46].

Sám empirický (dotazníkový) výzkum je založen na rezignaci zpětné vazby s „respondentem“, a je tedy kategoricky a-dialogický. Sociolog klade otázky a předpokládá shodu mezi odpovědí a skutečností. Aby byla shoda co nejpravděpodobnější, musí být otázka formulována tak, aby eliminovala klamání - tj. vyloučila emotivní konotace, hrozbu nepochopení či špatného čtení, snahu odpověď dovypřávit atd. To je umění sociologického dotazníku. Předpokladem ovšem je korespondence mezi světem sociologa (a jeho vědy) a žitým světem dotazovaných. Otázka tedy musí být natolik obecně platná, aby se hodila na jakéhokoli originálního jedince. Všichni samozřejmě vědí, že v jeho životě je tisíce jiných a důležitějších věcí, než na které se ptá sociolog, ale smyslem dotazování není rozumět konkrétnímu člověku, nýbrž dosáhnout toho, aby on porozuměl našim otázkám. Jeho odpovědi jsou pak samozřejmě vypreparovanou realitou, jejich cena však spočívá v tom, že se stávají daty, dále použitelnými informacemi, které slouží k verifikaci sociologicky formulovaných hypotéz. Sociologie propadla absolutistické představě, že zárukou poznání společnosti jsou hromadná data a výzkumné procedury jim podřízené a teorie na nich založené.

Sociální realita, již se zabývá sociolog, tedy musí být stejného řádu pro něj jako pro respondenta. V obou případech musí být tedy situačně bezkontextová. To patří k podmínkám objektivnosti. A dojde-li k překvapivým výsledkům, je věcí interpretačního umění se s nimi vypořádat. Empirický výzkum, který má zaplnit sociologem zkonstruovanou „prázdnou“ matici, mlčky předpokládá, že to, nač se ptá, všechny nějak oslovuje. Předpoklad jistě riskantní, leč nezbytný.

Tento postup, který je vlastní analytickému rozumu, samozřejmě vytváří v jistém smyslu fragmentární podobu skutečnosti, ale je to daň, kterou třeba zaplatit a která je zčásti kompenzována nadějí vkládanou v kumulativní povahu vědění. Jenže to nás nezabavuje povinnosti opakovaně si klást otázku, co vlastně znamená sociální skutečnost.

V tomto smyslu analytická sociologie věnuje jen málo pozornosti důsledkům, které má pro empirický výzkum myšlenka, že stejně jako věc, pozorovaná v každodenním životě, není pouhým smyslovým vjemem, nýbrž je myšleným objektem, tedy *konstruktem* [Whitehead 1949], je skutečnost ve smyslu „Lebenswelt“, tedy „žitého světa“, konstruována sociálně [Schutz 1969, Berger a Luckmann 1966]. Nemá na tomto místě smysl pouštět se do všech souvislostí, které konstruktivistický koncept vnáší do sociologie, nevyhne se však přinejmenším jednomu momentu, který se váže na onen vstupní kontakt empirického sociologa s těmi, kteří ho zpravují o stavu společnosti. Jde o moment situačního kontextu.

Je naprosto pochopitelné, že poznávat společnost prostřednictvím těch, kteří v ní žijí, znamená odhlédnout od toho, co bychom mohli nazvat náhodností. Tomuto

požadavku sociologii dobře posloužila orientace na institucionalizovanou dimenzi společnosti i sociálního jednání. V jistém smyslu bychom mohli předmět analytické sociologie definovat jako institucionalizovanou společnost. A dokonce právě tato dimenze představuje v jistém smyslu značně rozsáhlé společné pole všech sociologií, jak těch, kteří vycházejí z toho, že se sociologie zabývá sociálním světem, který je konstituován situačním jednáním jednotlivců, tak těch, kteří situační jednání vidí jenom jako epifenomén. Shoda totiž platí v tom, že sociální systém je pro jedince objektivní (že tedy sociální normy, kategorie atd. považují za nezávislé na vlastním jednání), a za druhé, že jednání druhých, tedy jejich slova či gesta, jsou ihned pochopitelná. Místem sporu však zůstala kontextová závislost smyslu jednání. Ačkoli tedy interakční mechanismy mají obecný nekontextový základ, neboli mají indexový charakter, který vůbec umožňuje interakci, aby ji byl zpětně reprodukován, jsou současně kontextově rozvíjeny.

Kontextuálností se dostáváme k další možné spojenci mezi analytickou a narativní sociologií - ke každodennosti. Základem každodenního jednání je, jak ukazuje třeba Soeffner, „konstruování normality“ [Soeffner 1983], která spočívá na všedním opakování. Rutinní styl praktické každodennosti spočívá na osvojené premise, že nemusí být řečeno vše. Každodenní vědění je tedy z velké části neexplicitní, protože spočívá na samozřejmosti a podléhá opakující se zkušenosti pokusů a omylů. Je zakotveno v tradici a současně nesmírně variabilní. Každodennost je konstituována angažovaným jednáním.

Sociologie k tomuto světu každodennosti přistupuje jinak - jako k objektu, který je předmětem pochyb, který je nesamozřejmý, který je zdrojem poznání jen v jeho explicitní formě, který je součástí širších a hlubších sociálních procesů atd. Ale současně původním rezervoárem všech jejích metod jsou „techniky všedního dne“. Právě zde dochází ovšem k výraznému posunu. Z dialogu nebo vyprávění jako podstatných prvků každodenní komunikační praxe se stalo dotazování, ve kterém se jedna strana ptá a druhá pouze odpovídá. Jde o jistý druh křížového výsledku, jehož smyslem je zveřejnění privátního světa.

Tento posun implikuje mnoho souvislostí, z nichž je třeba zmínit alespoň jednu - totiž zacházení s jazykem, nebo šíření s promluvou. Každodenní dialog je možno definovat jako střetávání či souvztažnost „sociálních“ jazyků - tedy různých jazykových stylů a s nimi spojených významů. Jsme neustálými svědky průniku jazykového světa každodennosti do sociologie, ale i naopak, jisté sociologizace každodenní zkušenosti. Jenže jazyk sociologie je aktualizován ve svébytném jazykovém prostředí a usiluje udržet si vlastní styl, který je nesen tendencí k autonomní a v jistém smyslu esoterické dialogičnosti uvnitř sociologie. Tak se sociologie svým jazykem nutně odlišuje od světa každodenního vědění. Prostě mezi každodenností a jejím jazykem na jedné straně a sociologií na straně druhé se otevírá propast.

Zatímco „přírodní vědy vůbec neznají slovo jako předmět, na který se lze zaměřit“ [Bachtin 1980: 123], je pro sociologii slovo základním nositelem sdělení. Ale nejde pouze o slovo nebo promluvu, jde také o problém vztahu mezi analytickou logikou vědy a heterogenitou logik, o níž mluví díla Pribrama, Kluckhorna, Batesona, Waddingtona, Maruyamy - tedy představitelů různých vědních oborů - a s níž se setkáváme v sociální realitě, třeba při výzkumu generací, sociální deviace, delikvence a pod. Právě v tomto kontextu se dostáváme ke kořenům narativní sociologie.

Vstup konceptu vyprávění do sociologie není nikterak jednoduchý a bezrozporný. Když to poněkud přeženeme, pak je součástí střetnutí dvou kultur, jak ho explikoval

C. P. Snow [Snow 1959] - kultury technicko-scientistní a literární - a nově ve svém pokusu definovat sociologii jako třetí kulturu, stojící mezi nimi, zpracoval Lepenies [Lepenies 1985]. Tento obrat k narativní sociologii je jistou reakcí na metodologický fetišismus, kterému tato disciplína začala propadat, a je dokonce spojován se vstupem sociologie do postpozitivistické éry [Maines 1993]. Díky němu se mění i pojetí empirické sociologie, která začala reflektovat některé svá dilemata, plynoucí z toho, že kontakt se sociální realitou je z velké části verbální a že sama sociologie je vlastně vyprávěním.

Vyprávění jako sociální situace je běžnou součástí sociálního světa a takové procesy jako socializace, formování skupinové koheze, vznik sociálního konfliktu atd. se bez něj vůbec neobejdou. Vyprávění je prostě formou sociálního jednání. Kontakt s realitou, založený na „sběru dat“, je v podstatě transformací vyprávěných příběhů do schématu, který určuje sociolog, aniž by ovšem respektoval jejich smysl a význam pro vyprávějící. Nástroje, určené původně ke zpřesnění získávaných informací, například škály, vycházejí z předpokladu jejich (přibližně) stejného významu pro všechny - což se nepotvrdilo. Tím se sociologie stala více spekulativní, než by odpovídalo postupům, které používá.

Narativní sociologie se pokouší odvážněji respektovat konstruktivistické pojetí sociální reality a stejně tak význam symbolické a typologické logiky pro formování i průběh sociálního jednání. To se nepromítá pouze do toho, jak definuje předmět svého zájmu a jak s ním zachází, ale i do toho, jak definuje sebe samu.

Na první úrovni tedy podstatně více respektuje toho, kdo je zdrojem textu (s nímž pak pracuje jako s datem). Považuje ho nikoli za pouhého respondenta, ale za nositele originálních příběhů, které mají své pevné sociální i biografické zakotvení. Jeho vyprávění je možno považovat za extenzi odpovědi na otevřené otázky, aniž by však jejich kladení bylo závazným vodítkem. Ricoeur [1984], Bruner [1987] a jiní ukazují, že vyprávění je autentickým způsobem popisu událostí, které propojují sociální situaci s časem. Kulturně sdílené postupy vyprávění nejsou pouhými zprávami o jednání, o průběhu událostí, ale současně v sobě nesou vědomí tohoto jednání. Člověk je prostě vypravěčem historek a vidí svět jejich prostřednictvím. Ony organizují nejen jeho paměť, ale ovlivňují i jeho přístup ke skutečnosti jako nositeli údivu i pochybností. V tomto smyslu je vyprávění jednáním.

Uznáme-li, že skutečnost je výsledkem selektivní a interpretativní aktivity člověka, uznáváme současně, že „člověk se v každém okamžiku svého každodenního života nachází v biograficky determinované situaci a ve fyzickém a sociokulturním prostředí, které si sám definuje“ [Schutz 1953: 9]. Vyprávění je konstruktem světa každodennosti, běžnou formou každodenní komunikace i autoreflexe.

Věnovat pozornost vyprávění jako formě, již se dostáváme k sociální realitě, současně umožňuje přesněji formulovat ty epistemologicky relevantní otázky, které souvisejí s hodnotou získávaných sociologických dat. Například problém reliability retrospektivních dat, které tvoří standardní součást každé sociologie, je spojen s analýzou fenoménu vzpomínek, selektivní paměti, strukturní amnézie, reinterpretační událostí atd. Samozřejmě se tím dostáváme do gravitačního pole diskursu o pravdě.

Vyprávění mění v jistém smyslu i pojetí aktuální přítomnosti, neboť potvrzuje panství minulosti - tím konstituuje kontinuitu, ale současně díky možnosti převyprávění, nové interpretace téhož, potvrzuje panství přítomnosti - a tím nabízí šanci diskontinuitě. To má své specifické etické důsledky, které se projevují jak instrumentálním zacházením

s minulostí, tak pragmatickým zacházením s přítomností. „Každý se pokouší nějak vystavět vlastní ontologii“, zdůrazňuje A. Hankissová [Hankiss 1981: 203], nejen jednotlivci, ale i celé společnosti.

A právě v situaci, kdy jsou společnosti zasahovány radikálními sociálními změnami, stojí sociologie před otázkami, které si dříve ani nemusela klást. Přítomnost již není pouhou extenzí minulosti [Mead 1970], ale stává se historií. To je jeden z momentů přesvědčení, že sociologie nemůže být vědou po způsobu věd přírodních. Jakmile například každá věková kohorta má své dějiny, slábne účinnost tradičního vzorce generačního přenosu kultury; nová generace nejen nereplikuje chování generace předchozí, ale stává se nositelem chování, kterému se přizpůsobují generace předchozí. Všechny tyto souvislosti - a daly by se uvést další - přinejmenším legitimují heuristickou funkci narativní sociologie.

V okamžiku, kdy se empirickým východiskem sociologie stává vyprávění, blíží se sociologie hermeneutice. Koneckonců nejedna její větev - např. objektivní hermeneutika nebo empirická hermeneutika - na půdě sociologie přímo vznikla a působí [viz Zelder a Moser 1983]. Předmětem zájmu se tedy stávají protokoly symbolicky zprostředkované sociální interakce, které ovšem nemusí být fixovány pouze v písemné podobě, ale mohou mít o podobu vizuálních záznamů. A protože hermeneutika je uměním porozumět fixovaným projevům života [Zelder 1983], dostává se narativní sociologie do blízkosti oné kultury, kterou Snow označuje slovem literární. Aniž bychom se věnovali dvěma jasně se nabízejícím tématům - tedy sociologii literatury a sociologii masmédií, které otevírají ony problémy, jimž se analytická sociologie do jisté míry vyhýbá, tedy problémy fikce, klamání, literární licence, stylizace atd. -, je třeba upozornit na jiný moment. Epistemologický obrat k lingvistické, narativní, rétorické a textuální stránce reality a jejího zkoumání [Konopásek 1993] nesouvisí jen s nesporným obratem ke komunikativním zdrojům sociálního řádu, který byl - v intencích durkheimovské, případně funkcionalistické linie sociologického myšlení - doposud odvozován především od institucionalizace lidského chování, nýbrž směřuje také k jistému překonání propasti mezi vědami přírodními a humanitními, ba dokonce mezi vědou a uměním, k překonání představy, že tato vzniklá dichotomie je dána dvěma naprosto nesouměřitelnými přístupy ke skutečnosti. Není bez zajímavosti, že výzvy na adresu sociologie přicházejí hned z obou stran. Tak třeba M. Bachtin uvádí, že románovému žánru může být práva pouze sociologická stylistika [Bachtin 1980: 77] - což je současně výzva, která nesporně koresponduje s některými aspekty narativní sociologie, například s jejím zájmem o estetické parametry narativních textů, dokonce textů sociologických. A na druhé straně o této dichotomii hlasitě zapochybovala nejedna z velkých postav současné fyziky, chemie, matematiky či biologie a dokonce své pochyby opřela o argumenty, vycházející z přesvědčení o ohrožení vědy technikou, tedy jejím praktickým smyslem. Rorty, který by tak rád zbavil sociology představy, že existuje něco jako „status vědy“ [Rorty 1991: 197], k této situaci dokonce poznamenává: „Když zvažujete, co dobrého a špatného udělali společenští romanopisci a co dobrého a špatného udělali společenští teoretikové, dospějete k přání, aby bylo více románů a méně teorií“ [Rorty 1993: 42]. Obava z toho, že narativní sociologie nesplňuje parametry vědy, jak je stanovuje analytické paradigma, je tím víc než zpochybněna.

Úvodem zmiňovaný Carl Friedrich von Weizsäcker jednou vyprávěl čínskou historku o stromu, který se stal nádherný a mocný proto, že jeho dřevo bylo sukovité, plody hořké a listy jedovaté, že byl prostě naprosto neužitečný. Touto historkou doplnil

přednášku fyzika Thoma, který v ní uvedl: „Nutnou podmínkou vědeckosti toho kterého oboru humanitních věd je jeho naprostá neefektivnost“ [Thom 1992: 29].

Pro danou chvíli by bylo úspěchem, kdyby skončila svou kariéru představa, že použití jedné skupiny metod v sociologii už je paradigmatickým krokem, kdybychom tedy uznali nejen multiparadigmatičnost sociologie, ale přiznali i její reálnou metodologickou heterogenitu, případně - řekneme-li to méně uctivě - přiznali ji právo na metodologický eklektismus. Ať vezmeme jakýkoli sociologický text, stejně nakonec zjistíme, že sociologové jsou primárně vypravěči.

JOSEF ALAN je ředitelem Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK v Praze, kde přednáší obecnou metodologii a biografickou sociologii. Je autorem knih *Společnost, vzdělání, jedinec* (1974), *Etapy života očima sociologie* (1989) a *jiných a řady článků a studií*. Vydává čtvrtletník pro kritickou sociologii S-OBZOR, je místopředsedou Nadace Film a Sociologie.

Literatura

- Alan, J. 1982. „Úvahy o přístupu sociologie k realitě“. In *Metodologické problémy společenskovědního výzkumu*. Praha: Sportpropag.
- Alan, J. 1989. „Zkoumání času lidského života“. In *Metodologie výzkumu životních drah*, ed. by J. Alan. Praha: VÚSRP.
- Arendt, H. 1969. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bachtin, M. M. 1980. *Román jako dialog*. Praha: Odeon.
- Batygin, G. 1987. „Mýtus o sociologii.“ *Nová doba*, č. 51.
- Berger, P. L., T. Luckmann 1966. *The Social Construction of Reality*. New York.
- Bertaux, D. (Ed.) 1981. *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.
- Bertaux, D., M. Kohli 1984. „The Life Story Approach: A Continental View“. *Annual Review of Sociology* 10.
- Biography and Autobiography in Sociology 1993. *Sociology* 27: (Special Issue).
- Brown, R. H. 1985. „Social Reality as Narrative Text: Interactions, Institutions, and Politics as Language“. *Current Perspectives in Social Theory* 6.
- Bruner, J. 1986. *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bruner, J. 1987. „Life as Narrative.“ *Social Research*, No 1.
- Burgos, M. 1989. „Life Stories, Narrativity, and Search for the Self.“ *Life Stories* 5.
- Derrida, J. 1993. *Texty k dekonstrukci*. Bratislava: Archa.
- Fischer, W. 1978. „Struktur und Funktion erzählter Lebensgeschichte.“ In *Soziologie des Lebenslaufs*, ed. by M. Kohli. Darmstadt: Luchterhand.
- Glaser, B. G., A. L. Strauss 1967. *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Gouldner, A. W. 1971. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Heineman Educational Books.
- Gulyga, A. 1985. „Umění ve století vědy“. *Světová literatura*, No. 4.
- Habermas, J. 1979. „Aspects of the Rationality of Action“. In *Rationality To-Day*, ed. by T. F. Gerastse. Ottawa.
- Hankiss, A. 1981. „Ontologies of the Self: On the Mythological Rearranging of One-Life-History“. In *Biography and Society*, ed. by D. Bertaux. Beverly Hills: Sage.
- Chazel, F. 1993. „L'estétisme sceptique at ses limites en histoire de la sociologie“. *Revue française de sociologie*.

- Ingarden, R. 1989. *Umělecké dílo literární*. Praha: Odeon.
- Keller, J. 1993. „Vztah mikro a makro jako sociologický mýtus“. *S-Obzor* 2 (5), č. 3.
- Kleining, G. 1982. „Umriss zu einer Methodologie qualitativer Sozialforschung“. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 34, No. 2.
- Konopásek Z. 1993. *Samisebe: Sociologie babičkou*. Rkp.
- König E. 1983. „Methodenprobleme der Handlungsforschung. Zur Diskussion um die Handlungsforschung“. In *Aspekte qualitativer Sozialforschung*, ed. by P. Zedler, H. Moser. Opladen: Leske Verlag.
- Lepenes, W. 1985. *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. München: Hanser.
- Lytard, J. F. 1993. „Postmoderná situácia“. In *Za zrkadlom moderny*. Bratislava: Archa.
- Maines, D. R. 1993. „Narrative's Moment and Sociology's Phenomena. Toward a Narrative Sociology“. *The Sociological Quarterly* 34.
- Maruyama, M. 1974. „Paradigmatology and its Application to Cross-Disciplinary, Cross-Professional and Cross-Cultural Communication“. *Dialektika* 28, No. 3-4.
- Mead, M. 1970. *Culture and Commitment. A Study of the Generational Gap*. London: The Bodley Head.
- Migdal, A. 1986. „Hledání pravdy“. *Světová literatura* č. 2.
- Mitchel, W. J. T. (Ed.) 1984. *On Narrative*. Chicago.
- Oevermann, U., T. Allert, E. Konau, J. Krambeck 1983. „Die Methodologie einer ‚objektiven Hermeneutik‘“. In *Aspekte qualitativer Sozialforschung*, ed. by P. Zedler, H. Moser. Opladen: Leske Verlag.
- Pap A. 1962. *An Introduction to the Philosophy of Science*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Petrusek, M. 1992. *Alternativní sociologie*. Praha: KOS.
- Popper, K. 1974. *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf*. Hamburg.
- Prigogine, I. 1987. „Proměny vědy - Kultura a věda dnes.“ *Světová literatura* č. 6.
- Prigogine, I., I. Stengersová 1984. „Nová aliance.“ *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* č. 4-5.
- Ricoeur, P. 1984. *Time and Narrative*. Chicago: Chicago University Press.
- Ricoeur P. 1993. *Život, pravda, symbol*. Praha: OIKUMENĚ.
- Rorty, R. 1991. „Věda ako solidarita“. In *Za zrkadlom moderny*. Bratislava: Archa.
- Rorty, R. 1993. „Rozpuští se filosofie v literatuře?“ *Světová literatura* č. 5.
- Salomon, J.-J. 1987. „Krise vědy - krize společnosti.“ *Světová literatura* č. 2.
- Schutz A. 1953. „Common-Sense and scientific interpretation of human action.“ *Philosophy and Phenomenological Research*, XIV, č. 1
- Schutz, A. 1969. „Some leading concepts of phenomenology“. In *Essays in Phenomenology*, ed. by M. Natanson. The Hague: M. Nijhoff.
- Snow, C. P. 1959. *The Two Cultures and the Scientific Revolution*. London.
- Soeffner, H.-G. 1983. „Alltagsverstand und Wissenschaft“. In *Aspekte qualitativer Sozialforschung*, ed. by P. Zedler, H. Moser. Opladen: Leske Verlag.
- Stanzel, F.K. 1988. *Teorie vyprávění*. Praha: Odeon.
- Strassner, H. 1983. „Neuer Methodenstreit über das Verhältniss von Mikro- und Makrosoziologie?“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 35, č.2.
- Thom, R. 1992. „O vědeckosti humanitních věd.“ In *Člověk v moderních vědách*. Praha: Filozofický ústav ČSAV.

- Voklenštejn, M. 1987. „Umění a exaktní věda.“ *Světová literatura* č. 4.
- Volkenštejn, M. 1975. „Estětika nauki a naučná estetika.“ *Voprosy filosofii* No. 8.
- Weizsäcker, C. F. 1993. *Člověk ve svých dějinách*. Praha: Scriptum.
- Wilson, T. P. 1982. „Qualitative oder quantitative Methoden in der Sozialforschung.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 34, č. 3.
- Whitehead, A. N. 1949. *The Organisation of Thought*. New York.
- Zedler, P. 1983. „Empirische hermeneutik. Eine Problemskizze.“ In *Aspekte qualitativer Sozialforschung*, ed. by P. Zedler, H. Moser. Opladen: Leske Verlag.
- Zedler, P., H. Moser (eds.) 1983. *Aspekte qualitativer Sozialforschung*. Opladen: Leske Verlag.

Summary

If our thoughts are based on doubts as to the scientific character of sociology, doubts which are raised namely by natural scientists, there is hardly any other possibility than to discuss the ways by which a particular reality is translated into sociological discussion. With respect to the hermeneutic presuppositions of sociology there are differences between its analytical and narrative branches.

Especially thanks to methodological procedures based on quantitative data about social reality, analytical sociology enjoys considerable success. It is considered as an expression of its tendency to become truly scientific. This model is a constituent part of a relatively unified and rationally constructed image of culture in which both the pragmatic character of knowledge and organizational forms of science feature.

However, sociology not only seeks to offer the best possible understanding of a „voiceless object“. It is precisely narrative sociology that identifies the moments in which the former unity of sociology disintegrates and where two different approaches are forming. These moments concern namely the subjective aspects of social reality, an understanding of everydayness, the use of language and an approach to the narration of (biographic) stories. In this connection an orientation to impulses coming from narrative sociology should be adopted in preference to the criticism of the analytical sociological approach to these problems. It seems that an epistemological turn to linguistic, narrative, rhetoric and textual aspects of reality and the investigation thereof is connected not only to an interest in communicative sources of social order but also to overcoming the dichotomy between technological-scientific and literary culture which is characteristic of modern society. It is perhaps due to narrative sociology that classical empirical research has begun to respect and to solve the problems arising from the fact that the contact with social reality is of a primarily verbal nature.

An attention to narration as a form which connects us with reality enables sharper definitions of a number of questions that are connected with the value of collected sociological data and with ways in which these data are interpreted. When societies are affected by radical changes - a situation which concerns our society - many subjects (such as the redefinition of the past, the function of selective memory, the role of fiction, etc.) become a part of the sociological reconstruction of social reality. Many other moments are connected with this situation - starting with the real and fictitious role of public opinion or mass media in an orientation in the world, through the changing standards of socialization, and ending with the influence of value pragmatism, life-of-the-day approaches or an extreme conformity to strategies of everyday social interactions.

It is perhaps the achievement of narrative sociology (which opened up the field for examination of these and similar problems of sociology), that the notion of that, sociology as a scene is defined by singular methodology. Together with a recognition of the multi-paradigmatic character of sociology as well as a recognition of its existing methodological heterogeneity is a heretic right for methodological eclecticism arises. This in connection with this that sociology returns to its forgotten role of narrator.

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)

NABÍZÍ SVŮJ NOVÝ TITUL

Vede přechod k demokracii skutečně k demokracii? Mohou za neúspěch demokracie objektivní podmínky nebo konkrétní lidé? Je možné vytvářet demokracii nedemokratickými prostředky?

Vladimíra Dvořáková - Jiří Kunc

O PŘECHODECH K DEMOKRACII

Politologická studie seznamující s diskusemi, přístupy a výsledky zkoumání přechodů k demokracii v západní politologii v posledních dvaceti letech. Autoři se zaměřili na otázky charakteru odstraňovaného režimu, samotného momentu zlomu, typologie cest přechodu, periodizace a rytmu změny a na problematiku tzv. starých struktur. Kniha nepojednává o konkrétních osobách a aktérech, ale o tom, jak určitá počínání těchto aktérů někdy k demokracii vedou, jindy nevedou. V českém prostředí je to první publikace tohoto druhu. Mohla by čtenářům umožnit i nový pohled na dosud publikované dokumenty, memoáry či analýzy československého přechodu k demokracii.

Je určena především odborné veřejnosti, ale díky tomu, že podrobněji rozebírá některé přelomové politologické práce zabývající se problematikou demokracie, lze ji využít i jako učebnici pro studenty politologie, historie, sociologie, filosofie.

Demokracie znamená jistá pravidla a nejisté výsledky. Nedemokracie znamená nejistá pravidla a jisté výsledky. Přechod k demokracii pak má nevýhody obého - nejistá pravidla i nejisté výsledky.

Kniha vychází v dubnu 1994.

Objednávky zasílejte na adresu:

Alena Miltová, poste restante 140 02 Praha 42.

Knihy zasíláme na dobírku i na fakturu.

Knihkupcům poskytujeme výhodný rabat.

Mýtus, realita a transformace

Mýtus není protikladem reality, je spíše alfou a omegou naší zkušenosti, samozřejmě obývaným univerzem

JIŘÍ KABELE*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Myth, Reality and Transformation

Myth is not the antithesis of reality, but rather the alpha and omega of our experience, and a natural part of our world

Abstract: The new constructivist conception of myth is introduced as a reinterpretation of structuralistic (Propp, Lévi-Strauss, Greimas) and hermeneutic (Ricoeur) theories. Myth is conceived as a universal method of coping with transition. It facilitates the dismantling of the old human order and the construction of a new one. The vision of a new human order built through opposition to the old one and realizable after a series of trials is the main part of the myth. But myth is not only the antithesis of reality. Its representation of a self-evidently inhabited universe ensures that those who necessarily share relatively fixed visions of human order do not lose hope. It enables people, during extraordinary periods of transition, to negotiate and build a new formal shell of rules and basic institutions for everyday life. The constructivist conception of myth is illustrated by the economic myths of *The Return to Europe*, *The Tightening of Belts*, *The Temptations of the Third Way* and *The Successful Self-made Man*.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 21-34)

Sociální dění je svou podstatou neurčité. Je trvalým zdrojem větších nebo menších krizí a zvratů. Lidský svět získává teprve úsilím jednotlivců a institucí figuru i smysl. Sociální dění je tak uváděno a vsazováno do řádu, který má dva na sebe nepřevoditelné rozměry: jeden je zakotven v pravidelnostech souvislosti anebo pravidlech, druhý v pravděpodobnosti a situační zaměřenosti, která odpovídá dějům zformátovaným do příběhů. První rozměr staví na předvídatelnosti, druhý řeší delikátní problém nepředvídatelnosti a jedinečnosti. V prvním případě můžeme o řádu hovořit jako o dynamickém režimu, v němž jedinečnost je srozumitelná buď jako uplatnění souvislosti a pravidel hry (mohou zde existovat pravidla hry pro změnu pravidel) anebo jejich porušení. V druhém případě budeme hovořit o příběhové nice, která propojuje a zapojuje životopisná vyprávění, biografie, historie i mýty do rámce všezahrnujícího konstitutivního příběhu rodiny, obce, společnosti (lidstva) a odkazuje k jejich společnému prostředí, ke světu. Dualita sociálního řádu odpovídá tomu, že dění je neustále in statu nascendi a tedy bytostně neurčité.

Svět jako produkt řádu

Sociální mikrosvěty i makrosvěty, které si lidé vytvářejí, aby je chránily před syrovostí impulsů sociálního dění, jsou dvoudimenzionálním ztělesněním obou podob řádu. Nejen sociologie má dvě paradigmaty, analytické a narativní, jak je pojmenovává Alan (v tomto

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Kabele, katedra sociologie fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1.

čísle), ale i způsob nazírání všech lidí na svět je podobně duální. Jako světlo je současně a rozporně korpuskulí i vlněním, tak i každý sociální jev vsazený do řádu je souvislostí příběhovou i institucionální. Svět takto konstruovaný je neustále obnovován jako homogenní sociální časoprostor, který je v podstatě narativním, argumentativním a metaforickým přetvořením nespojitosti ve spojitost a nesourodosti v sourodost. Je vyrovnáním se s principiální neurčitostí a neodvratnou konečností jednotlivých položek sociálního dění. Příliš stabilizovaná společnost trpí nedostatkem příběhů. Nouze společnosti, která prodělává dramatický přerod, naopak spočívá v rozvráceném režimu.

Přerod jako uskutečnění nemožného

Přerod je dramatem, v němž starý řád musí být odvrhnut a demontován, při vytváření nového řádu, který je ale na počátku jen nadějným a ideálním pomyslem. V mezidobí mimořádná, v přerodové anomii, se lidé, skupiny i celé společnosti ocitají na pokraji propasti zvané chaos, kam se dění zdánlivě neodvratně hroutí. Nedopadne to tak zpravidla proto, že lidé navzdory všem překážkám nakonec uskuteční nemožné a uvedou svůj svět znovu do řádu. Záhadu tohoto „zázraku“ jsem se pokusil částečně rozluštit již v několika pracích [Kabele 1989, 1992, 1993a, 1993b, 1993c]. Rozvinutou verzi „řešení“ bude obsahovat chystaná kniha *Přerody*. Hlavní metoda zvládání krizí dotýkajících se základů řádu je překvapivě jednoduchá. Tak jednoduchá a samozřejmá, že je neuvěřitelná. Je jí mýtus, jehož strukturu už Propp [1969] a po něm dále Greimas [1966] a Lévi-Strauss [1950] bezděčně popsali - nešlo jim o to - jako proměnu neřádu v řád skrze sled zkoušek.

Strukturalistické a hermeneutické pojetí mýtu

Pojetí mýtu

Existuje mnoho představ a textů označovaných jako mýty, které z našeho hlediska mýty nejsou, a naopak existují texty a literární útvary s jinými názvy (čarodějné pohádky, dějiny spásy, nejrůznější eschatologie a teleologické teorie vývoje), které naopak v našem pojetí mýty jsou. Pro naše pojetí je důležitý obsah. Dotýkají se zrodu, přerodu i zániku a podílí se na nich transcendentní činitelé. Dále pak je pro ně typická, mají-li se stát obývaným univerzem pro jednotlivce a sociální útvary, speciální forma uctívání a tradovanosti spočívající v jejich těsném sepětí s rituály, které je v prožitku trvale zpřítomňují.

Strukturalistický výklad mýtu

Existují dvě vlivné školy výkladu mýtů: strukturalistická a hermeneutická. Naše pojetí se opírá o jejich výsledky a představuje jejich přehodnocení z konstruktivistické perspektivy. Strukturalismus řešil dva problémy: jednak se pokoušel vytvořit teorii mýtu jako soubor „gramatických“ pravidel, která jsou všemi mýty respektována (zde průlom provedl svou teorii čarodějné pohádky Propp [1969]), a jednak představit mytické myšlení jako svého druhu myto-logiku, předlogický způsob myšlení [Lévi-Strauss 1962].

Proppova a Greimasova strukturální sémantika

Proppovou zásluhou je odhalení stálých prvků (invariantů), jejichž vzájemný vztah vytváří univerzální gramatiku pohádek. Těmito invariantami jsou funkce, vyjadřující dynamickou úlohu účinkujících postav v pohádce, předpovědi, zákazů atd. Celkem jich objevil 31. Greimas [1966] pak rozšířil pod vlivem Lévi-Strausse Proppovu analýzu na všechny mýty. Přitom se mu podařilo redukovat počet funkcí na 20 a pak je ještě spojil

do dvojic, které tvoří logickou inverzi. Z našeho hlediska je podstatné, že mýtus nabízí univerzální příběhové role určené ke zvládnání neřádu. Greimas rozeznával nakonec jen tři takové dvojice rolí, tzv. aktanty: subjekt vs. objekt přání (konflikt zájmů a střet nároků), adresující vs. adresát komunikace (vyjednávání), pomocník hrdiny vs. rival-oponent. Střety a zápletky jednajících popsateľné v termínech předurčených vztahů uvedených aktantů mají podobu zkoušek a dílčích krizí. Skládají se do mytického příběhu a přitom zároveň nespojitě posouvají situaci malými skoky vpřed i vzad. Přemost'ují tak zhroucený sociální časoprostor, proluku tvořenou mimořádným, výjimečným stavem kolapsu. Nastolují postupně nový řád. Greimas tak zároveň také objevil generální příběhovou linii mýtu. Jeho děj se začíná narušením stabilní situace moci, takto vzniklá nerovnováha musí být silou opačnou vrácena zpět do stavu stability. Ten je podobný předchozímu, ale nikdy není stejný. V Greimasově podání počáteční část mýtu začíná negativní sérií funkcí (nahromadění neštěstí a odcizení, narušení dohovoru). Obrat nastává sledem zkoušek, které jsou založeny na uzavřené dohodě a pak nastupuje pozitivní série funkcí (neštěstí je odvráceno a hrdina je odměněn).

Lévi-Straussova myto-logika

Lévi-Strauss se pokusil porozumět mýtům jako symbolickým konstrukcím, které jsou v pozadí jejich prvního narativního plánu a které vyjadřují abstraktní vztahy světa. Analýzou více než 800 mýtů dospěl k představě, že mezi mýty je možné postulovat vztahy podobnosti a inverze, takže je možné chápat jejich vztahy jako vztah „genetické transformace“: jedny mýty vznikají obměnou druhých. Dohromady fixují svými sémantickými opozicemi kód, který dovoluje vykládat protiklady světa jako příroda a kultura, život a smrt, muž - žena, obyčejný - neobyčejný život atd.). Ricoeur [1971] vyzdvihl tyto základní rysy jeho myto-logiky: „Za prvé, sounáležitost mýtu jakožto vyprávění a sémiologických struktur; dále formální charakter systému protikladů a kombinací, který platí pro celou sémiologickou doménu; a konečně - a možná především - naprosto neuvědomělé fungování pravidel, která zajišťují logický charakter systému. Zdůrazníme-li tento poslední bod, pak je třeba říci, že mýtus lidé nemluví, nýbrž jej daleko spíše jakožto mluvčí obývají, a že moc, kterou nad ním mají, je pouze zdánlivá moc každého mluvčího nad tím, jaké působky smyslu sémiologické systémy vyvolávají.“

Porovnání dvou mýtů

Sperber [1985] ilustroval Lévi-Straussovou metodu na příkladu jeho objevné analýzy dvou ze čtyř Wannebago mýtů (původně je publikoval americký antropolog P. Radim), uveřejněné v práci „Čtyři Wannebago mýty: strukturální nárys“ [Lévi-Strauss 1960]. Tato práce měla zřejmě klíčový význam pro rozvinutí jeho myto-logiky. My zde ocitujeme Sperberovy souhrny, protože se stanou východiskem našeho vlastního pojetí mýtu.

Stručný obsah čtvrtého mýtu: „Sirotek, výborný lovec jako jeho otec, žil s babičkou na konci vesnice. Dcera náčelníka ho uviděla a zamilovala se do něho: ‚kéž by si ji předcházel, promluvil na ni a zasnoubil by se s ní‘. Tohle všechno si vroucně přála a na to neustále myslela. Mladík byl stále ještě poněkud nedospělý a nikdy na ni nepromluvil. Sama se neodvážila začít hovor a po dlouhém čase nešťastného toužení onemocněla a umřela. Povrch jejího hrobu byl pokryt popelem, takže nic nemohlo do něho prosáknout.“

Po smutku se náčelník rozhodl odstěhovat s vesničany na místo několik dní cesty vzdálené. Sirotek ale nechtěl jít, protože se bál, že zde nebude tak dobrý lov. Se svolením náčelníka zůstal se svou babičkou ve vesnici, aby pečovali o hrob náčelníkovy dcery.

Předtím než opustil kmen vesnici, náčelník pokryl podlahu své chatrče popelem, aby zůstala teplá.

Sirotek, který ,neuměl ještě rychle zpracovávat zvířata‘, lovil v blízkosti, ale vyhýbal se staré vesnici. Jednoho večera pronásledoval zraněnou zvěř dál než obvykle. Když se pozdě večer vracel a míjel vesnici, všiml si světla ve starém náčelníkově domě. Uvnitř uviděl ducha náčelníkovy dcery. Řekla mu, co způsobilo, že zemřela. Dodala: ,Kvůli tvému chování jsem mrtvá, ale můj duch ještě neodešel do těch míst, kam duchové směřují. Zapřísahám tě, snaž se mi pomoci.‘ Aby jí vrátil život, řekla mu, musel by podstoupit zkoušku: musel by strávit čtyři noci v náčelníkově domě. Každou noc se musí pokusit zdolat spánek tím, že bude vyprávět příběh před velikým ohněm. Až se bude cítit příliš ospalý a lehne si a bude se mu zdát jako by se něco hemžilo na jeho těle, ale nebude to hmyz. Za žádných okolností se nesmí začít škrábat.‘ Ačkoliv každou noc to bylo těžší a těžší, sirotek ve zkoušce uspěl. Duch, který ho mučil, ho nechal jít a jemu se podařilo vzkřísit dívku, uvést ji do domu a oženit se s ní.

Když vesničané uslyšeli tuto zprávu, vrátili se. Mladá manželka brzy porodila syna. ,Když syn povyrosl a už mohl vypustit opravdový šíp, manžel promluvil k ženě a řekl: Ačkoliv nejsem ještě starý, byl jsem na světě tak dlouho, jak jsem mohl ... Neumřu tak, jako ty jsi umřela; půjdu jednoduše domů, jen tak.‘ Rozhodla se jít s ním a oba se stali vlky a žili pod zemí. Někdy přicházejí zpět na zem, aby posvětili Indiány, když se postí.“

Stručný obsah druhého mýtu: „Náčelníkův syn trávil čas postem, aby ,získal moc od těch bytostí, které byly zvány svaté ... Po nějakém čase se vytvořil pevný svazek mezi ním a přítelem, kterého oddaně miloval.‘ Jednoho dne řekli náčelníkovu synu, že se bude konat válečná porada, ale měl zakázáno to komukoliv říci. Ale on to přesto řekl svému příteli a oba se připojili k bojovníkům. Oba bojovali s velkou odvahou a byli po návratu oslavováni vesničany jako hrdinové. Stali se velkými bojovníky, oženili se a začali žít ve svých vlastních chatrčích stranou vesnice. Kdykoliv přišli do vesnice ,vzorně se o ně starali pro jejich hrdinství ve válce. Vesnice jim oběma vděčila za mnoho a byli za to ctěni a respektováni.“

Jednoho dne vyšli z vesnice, aby se připravili na dalekou výpravu ve službách vesničanů. Byli přepadeni a po tuhém boji zabiti. Jejich duchové se vrátili do vesnice, jenom aby si ale uvědomili ke svému velikému zármutku, že jsou neviditelní. Předtím než se vydali do země duchů, navštívili ještě čtyřnoční bdění na jejich oslavu. Přítel náčelníka byl tak dojat smutkem vesničanů, že trval na tom, aby našli cestu zpátky. Náčelníkův syn řekl, že je to možné, jestliže během návratu uspějí ve zkoušce.

Jeli až dojezdi do první vesnice duchů. Byli mimořádně dobře přijati krásnými muži a ženami. Tanec trval celou noc. Ale náčelníkův syn varoval přítele: Nikdy se nedej zlákat k tanci s nimi. Když to zkusíš, nedosáhneš svého cíle. Zkouška byla opakována po čtyři noci a každá noc byla obtížnější. A pak se čtyřnoční tancování opakovalo ještě v dalších třech vesnicích a pokaždé bylo těžší nepřipojit se k tanečníkům. Ale oni uspěli a nakonec mohli dojet do domu Stvořitele. Ten jim dal na vybranou, kde chtějí opět žít. Vybrali si svou vlastní vesnici a znovu se narodili, každý ve své vlastní rodině.

,A potom, v průběhu času, se potkali a poznali se, ačkoliv byli novorozeňata a ačkoliv je ještě museli nosit druží. ... Radovali se z tohoto setkání a když vyrostli, opakovali to, co udělali v předchozím životě.““

Lévi-Straussův komentář

V případě prvního mýtu je hlavní hrdina sirotek a zachraňuje dceru náčelníka, která je na opačném konci sociální škály. Dívka je paralyzována, když má vyjádřit své city, hoch je zázračný lovec atd. Mýtus nás důsledně konfrontuje s polárním systémem. „Syžet spočívá v tom, že přivádí tuto nerovnováhu do svého logického extrému, dívka umírá přirozenou smrtí a mladík zůstává sám, tj. také umírá, ale sociálně ... Jejich pozice jsou invertovány, dívka je dole (v hrobu), mladík nahoře (ve své chatrči).“ Podobná opozita se opakuje v druhém mýtu, přitom se dají navíc zjistit, ačkoliv na první pohled oba mýty nemají nic společného, překvapivě symetrie. Tyto vztahy symetrie a inverze vyjádřil Sperber [1985] v následující tabulce:

4. mýtus	2. mýtus
Náčelníkova dcera	Náčelníkův syn
Zamiluje se	Spřátelí se
Je zticha, když by měla promluvit	Promlouvá, když by měl mlčet
Proto trpí a zemře	Proto bojují a zabíjejí
Vesničané opouštějí hrdinu,	Hrdinové opouštějí vesničany a
žijí někde daleko	žijí někde dál
Jednou se hrdina víc vzdálí,	Jednou hrdinové musejí jít dál
aby zabil svou kořist	než obvykle a jsou zabiti
Hrdina procházejí vesnicí	Hrdinové se vrací do vesnice
spatří ducha hrdinky	jako neviditelní duchové
Aby hrdinka obživila, hrdina musí	Aby se mohli vrátit do života, musí pod-
podstoupit po čtyři noci zkoušku	stoupit čtyřikrát čtyřnoční zkoušku
Zkouška spočívá v pokušení zbavit se	Zkouška spočívá v odolávání pokušení
agresivního ducha, který má	připojit se k duchům, kteří jsou
odpudivou ne-lidskou podobu	nádherní a podobní lidem
Hrdina uspěje, hrdinka obživne	Hrdinové uspějí a vrátí se do vesnice
a vesničané se vrátí	
Hrdinovi se narodí dítě	Hrdinové se znovu narodí
Navzdory obživnutí hrdinové	Díky tomuto obživnutí hrdinové
nemohou žít. Stávají se duchy-vlky,	mohou žít svůj život znovu
ochránci těch, kteří se postí	(a mohou se postit)

Konstruktivistická reinterpretace obsahu obou mýtů

Nás tu ovšem mnohem více bude zajímat obsah mýtu, který můžeme rekonstruovat takto: zvrát do neštěstí (světská ztráta) → transcendentní zkouška → zvrát do štěstí (transcendentní zisk). Celý tento přerod je rámován vztahem hlavního poškozeného a hlavního hrdiny, který mediuje proměnu prokázáním svého vztahu k oběti. Zvrát do neštěstí je ukázán jako vstup do mimořádné, mohli bychom říci vykojené, situace. Po úspěšném zvládnutí zkoušky se situace normalizuje, ale nevrací se do původního stavu. Náš popis možná vystihuje trochu záhadnou Lévi-Straussovou základní intuici, kterou vyjádřil ve své kanonické formuli:

$$F_x(a): F_y(b) = F_x(b): F_{a-1}(y)$$

Lévi-Strauss tuto formuli vysvětluje jenom v jednom krátkém paragrafu, nikdy ji podrobně neaplikoval na žádný mýtus. Nicméně tato formule vyjadřuje toto: a související s negativní funkcí x , je pomoheno b , který souvisí s pozitivní funkcí y , tím, že b je

schopen přijmout i negativní funkci a ; způsobuje to anulování prvotního negativního stavu, nikoli však návrat (proto F_{a-1}) do dřívějšího stavu.

Ricouerův metaforický model mýtu

Ricoeur [1971] nabízí metaforický model mýtu, který jej pojímá jako promluvu, akt řeči zasazený do kontextu ritu. Jako takový je nositelem smyslu a reference (říká něco o něčem). V základu pochopení mýtu je metaforický proces, který otevírá cestu symbolickému vyjadřování skutečnosti. Stejně jako u paraboly je i u mýtu základem spojení narativní formy a metaforického procesu. Řečené vytváří vnitřní pnutí (odtud opozita a zvraty mající charakter inverze), které umožňuje rozbití běžného sémantického značení. Imaginace zbavená pout doslovně řečeného vytváří navedena promluvou nové povýtce transcendentní sémantické znamenání. Tento akt odstupu a substituce je tedy aktem tvořivé imaginace, která v sobě spojuje schematizaci a heuristickou syntézu. Svět je pomocí ní alternativně popsán. Odkryty jsou hlubinné struktury reality, k níž jsme vztaženi jako smrtelníci, kteří se narodili do světa a pobývají na něm jen chvíli [Ricoeur 1971].

Praktické funkce mýtu

Ricoeur praktickou funkci mýtu spatřuje v tom, že mýtus stanovuje paradigmaty jednání, která konstituují ritus. Ten se tak stává příležitostí k opakovanému dramatickému spoluprožívání mýtu. Emocionální poloha posvátna [Otto 1917] ji spatřuje v ambivalentním pocitu strachu a lásky, s nímž se člověk obrací k *tremendum fascinum*, a je pochopitelná, jestliže si uvědomíme, že „člověk skrze vyprávění o původu vystupuje z času s dějinným směrem k času základnímu, a to jak aktem vyprávění, v němž se stává současníkem počátku, tak reaktivací smyslu vyprávění v rituálním úkonu“ [Ricoeur 1971].

Konstruktivistické pojetí mýtu

Mýtus jako příběh přerodu

V návaznosti na Eliadeho [1943], který mýtus chápe jako historii počátku, budeme mýtus obecněji považovat za příběh o přerodu, který zcluje nesmiřitelný protiklad mezi starým obtížně opouštěným řádem a řádem novým, který v průběhu přeměny musí být teprve konstituován. Mýtus je metodou porozumění přerodové anomii - neskutečnému mimořádnému -, jako skutečnosti směřující k novému řádu. Mimořádný přerod je děním v hmatatelném rozkladu a nejasném skladu, pro nějž je charakteristický chaos, vymknutost z pravidel hry a rizikovost vzbuzující krajní existenciální úzkost. Je časoprostorem, kde není jasné, co je realita a co fikce, kde odpovědi na úpěnlivé volání po pravdě, spravedlnosti anebo Boží milosti se ozývá často jenom mrtvolné ticho. Je krizí, koncem světa, kdy není možné navodit normální vztah mezi horizontem zkušenosti a očekávání [Ricoeur 1992]. Horizont zkušenosti nepřechází logicky v horizont očekávání, mezi nimi zeje průrva nemající hranice dole ani vpředu. Mýtus přetavuje horizont zkušenosti. Pomocí opozic je z materiálu starého řádu konstruována vize nového; vize úniku z amorfní masy dění do smysluplného pokračování světa.

Konstituce protikladů mýtem

Lévi-Strauss [1962] hledal, jak jsme se již zmínili, za mýtem-vyprávěním univerzální symbolické konstrukce, které vyjadřují abstraktní vztahy světa. Chápal je jako sémantickými opozicemi vytvořený kód, který dovoluje vykládat protiklady světa jako příroda -

kultura, život - smrt, muž - žena, obyčejný - neobyčejný život atd. Předkládané pojetí mýtu se o vývody Lévi-Strausse opírá, ale jeho nálezcům rozumí právě opačně. Mýtus je nástroj, který ani tak protiklady nevykládá, jako je konstituuje a vnáší do hry jako prvek konstrukce mimořádná, z něhož se „logicky“ rodí nový řád. Pro uskutečnění zázraku zrodu nového řádu, kterým se vize mění ve skutečnost, mobilizuje v mytické struktuře všechny ostatních protiklady, které tvoří samozřejmou výbavu pro porozumění světu.

Zkoušky jako nástroj proměny

At' už se při vstupní krizi jedná o „zvrát do štěstí nebo neštěstí“, vždy jsou jistoty minulého řádu ztraceny. Mohou ale být obnoveny - cestu nabízí mýtus -, když podstoupíme celý seriál transcendentních zkoušek. Obstojíme-li, pak teprve může dojít k novému zvratu do řádu. Celý tento přerod bývá dramaticky rámován službou hrdiny-zachránce, který proměnu iniciuje svým vstřícným vztahem k postiženým účastníkům a dobrovolně zvolenou obětí. Vykolejený běh událostí se úspěšným zvládnutím seriálu zkoušek normalizuje. Mýtus tak zároveň globální proměnu rozkládá do diskrétní posloupnosti událostí-mikrokrizí spojených s dílčí proměnou. Běh událostí se nevrací do původního stavu, protože zkoušky v módu pokus-omyl zároveň konstituují praktickou možnost nového řádu a zároveň k ní spějí.

Zkoušky jako nástroj zvládnání přerodových konfliktů

Každý existenciální přerod znamená pád do neznáma, který musí být vysvětlen (neuchopitelné tajemno je řádově nesnesitelnější než třeba sebeobviňující i velmi pomyslné vysvětlení). Vytváří konfliktní tužby (vrátit se zpět, ale také pokročit zázračně do nového světa), vyvolává agresivní pohnutky, únikové reakce, stigmatizuje, střídavě nabízí naději a uvrhává do beznaděje. Právě tyto přerodové pocity jsou v mytickém časoprostoru vsazeny do příběhů nových a nových zkoušek, které diskrétně posouvají perspektivu, zpřesňují kontury nového řádu a nakonec ze ztráty učiní transcendentní zisk. Podle Marris [1974] zvládnutí přerodu závisí na artikulaci konfliktních impulsů, kterým musí být dovoleno, aby samy sebe zvládly.

Diskrétní přesun ze starého do nového řádu jako jeho tvorba

Konfliktní opozice je strukturou, která vtiskává dynamický uchopitelný vztah nepřehledným situacím přerodu, je radikální výzvou k odvrhnutí staré výbavy znalostí a přesvědčení [Kabele 1993a]. V podobě dílčích střetů a krizí, které samy představují jakési malé „přerody“, poskytuje vždy nové a přesvědčivé evidence pro nutnost změny. Umožňuje přestavbu zvyku a zaceluje biografické průrvy postupným přesunem centra vlastního života směrem do nového světa. Mytické porozumění a rozvrhování přerodu, je-li dovršeno, vytváří díky malým krokům lineární (téměř „spojitý“, jak jej popisuje teorie katastrof [Thom 1992]) průchod mimořádnem z jednoho do druhého stavu stability. Přerod přitom ale zůstává bytostně otevřeným, jeho průběh je individuální a výsledek, tj. nový řád má charakter originálu. Lidé se při něm vzdávají starého řádu a nový naplňují dovednostmi, významem i zkušenostmi.

Od negativní k pozitivní fázi mýtu

Mýtus vytváří tedy klenbu spojující dva řádné světy před a po přerodu. Negativní fáze mýtu představuje transcendentní vysvětlení ztráty jako určitého selhání, které ovšem nabízí možnost opravy. Úspěch ve zkouškách v mytickém podání je podmíněn nejen obětí, ale také spoluprací hrdiny s transcendentním činitelem, která mu dovoluje zvítězit

ve střetu s nějakým transcendentním škůdcem. Pozitivní fáze mýtu ve formě odměny nastoluje znovu řád, který ale není návratem, ale spíše transcendentním pokračováním světa, je uskutečněním jeho „řádné“ a podivuhodné otevřenosti. Struktury mýtu lidem nabízejí narativní rámce, které využívají k mytickému porozumění a tvarování zkušenosti v průběhu zhroucení biografického a historického času. Jsou jejich ochranným přístřeškem i zdrojem obnovené naděje, umožňují jim znovu se ve světě zabydlet. Každá epizoda, dílčí neúspěch a ztráta může být do této klenby zasazena jako dílčí zlepšení nebo zhoršení, jako nová pobídka k podstoupení oběti, jejíž smysl je temný, nicméně apriori pozitivní. Mytické porozumění činí vyjednávání s „osudem“ i naděje vkládané do nových a nových začátků smysluplnými, obstarává energii dílčím pokusům uvést svět do řádu. V neposlední řadě formuje společenství podporující přerod. Mytické porozumění totiž vybízí k přijímání i nabízení pomoci, umožňuje a posvěcuje transcendentní spolu-utření.

Mýtus jako zdroj transcendentního porozumění

Dokonané zvládnutí přerodu je jeho individualizovanou realizací i sebeospravedlněním. Vytváří aposteriorní odstup, který z přerodu činí osvojenou zkušenost, k níž je možné se vztahovat jako k opěrnému bodu při překonávání nových krizí. Univerzalita popsaného mytického zvládnutí přerodu není tedy dána tím, že by nabízela vysvětlení, co se děje (poskytovala univerzální diagnózu, jinou než že se lidé ocitají v mimořádné situaci s podstatně vyšším stupněm neurčitosti a rizik), a všelék, jak čelit krizi, pouze nabízí struktury transcendentního porozumění, které nás motivují projít bludištěm anomie a posléze uznat určitý dosažený stav jako obnovení řádu. Mýtus dává tvar časoprostoru mimořádná, do něhož je možné všechny epizody zahrnout a zhodnotit jejich příspěvek k žádoucí a povýtce ideální proměně. Vytváří rámec transcendentní naděje pro odvracení světské beznaděje. Stanovuje podobnost tak nepodobných věcí jako je smrt, revoluce, výhra miliónu a svatba, které představují dílčí zhroucení sociálně konstruovaných a zabydlených světů. Mytické porozumění si každý osvojuje a v mýtu se zabydluje v raném dětství, když propadá kouzlu čarodějných pohádek.

Mýty ekonomické transformace

Záhada „budování“ kapitalismu a její řešení

Trh se dal komunistickou zvlí snadno zničit, ale nikdo donedávna neuměl poradit, jak v krátkém čase obnovit v lidech sumu přesvědčení, institucionálních sítí, psaných i nepsaných pravidel hry, která se v historii tržních ekonomik tvořila stovky let. Po třech a půl letech transformace, kdy jsme se dostali zřejmě za bod možného návratu do starého režimu, lze ale řešení této ekonomické záhady vtěsnat do jedné věty: je třeba zavést restriktivní rozpočtovou politiku, liberalizovat ceny, devalvovat měnu a především privatizovat státní majetek. Musí se postupovat právě opačně než při budování socialismu, kde se začalo znárodněním, zmrazily se ceny, uměle revalvovaná měna se stala nekonvertibilní a zahájila se praxe rozsáhle rozpočtově zprostředkované redistribuce zdrojů.

Obnova ekonomické subjektivity

Došlo ovšem také k zásadní změně postavení vlády a centrálních institucí ve vztahu k hospodářství. I to však je možné ale popisovat v koncepční úrovni jako pravý opak socialistického plánování. Socialistické poskytování příslibu jistot právně nesamostatným ekonomickým subjektům výměnou za jejich dodržování směrníc plánu určujících dodavatelsko-odběratelské vztahy bylo nahrazeno vytvářením a udržováním podnětného

a postupně i právně určitého prostředí pro ekonomickou podnikavost. Vláda a centrální instituce převzaly na sebe úkol přenést hospodářské pravomoci, ale i odpovědnost za neúspěch, na svobodné ekonomické subjekty včetně občanů.

Spontánní a legální privatizace

Faktický přenos odpovědnosti za fungování podniků na jejich managenty se uskutečnil zrušením podnikových komunistických organizací a razantním snižováním dotací. Současně se ovšem také otevřel prostor pro nekontrolovanou spontánní privatizaci ve velkém, kterou dříve vylučovalo právě znárodňovací zákonodárství. Po dobu právního vakua a anomie byla tato spontánní privatizace držena v mezích jenom setrvačností, křehkou lidskou zdrženlivostí, tiskem věčným za každou aféru a především závistí a místní bdělostí vůči nečestným praktikám živenou rozhořčením namířeným proti dřívější nomenklatuře. Až téměř s ročním odstupem byla odstartována legální privatizace, která přinesla také i první přibližné soupisy státního majetku.

Vitalita trhu

Proč se „zázračně“ nikdy nenaplnily černé obavy z ekonomické krize a sociálních nepokojů, které předpovídali profesionální prognostikové Komárek a Zeman? Trh je odpovědí na tuto záhadu transformace. V politickém a právním rámování učiněném důvěryhodným pomocí mýtu vykazuje trh totiž neuvěřitelnou vitalitu, která doslova smrskává čas. Došlo k urychlené ekonomické sukcesi započaté bleskurychlým spuštěním pouličního obchodu v nedostatkové ekonomice socialismu a končící dnes již startujícím kapitálovým trhem. Zpočátku se podnikalo v laciném, málo kontrolovaném a nevyklajmovaném světě s velkými riziky i zisky. Dobré rámování projektem ekonomické transformace nabídlo od samotného začátku volbu mezi krátkodobými a dlouhodobými velkorysejšími strategiemi a tím urychlilo ekonomickou sukcesi. Vláda naštěstí svou intervenční zdrženlivostí nepřipustila stav, kdy by z těchto podnikatelských her byly apriori vyloučeny některé sociální skupiny. Když nemohla zaručit rovnost startovních podmínek, alespoň si uvědomila, že jakákoliv její snaha odstraňovat tuto „nespravedlnost“ by vytvořila příležitost pro určité skupiny získat kontrolu nad privatizací, spoutat prostor podnikání a zhodnotit svůj monopol.

Budování institucionálního rámce transformace

Teprve když se prostor podnikání, ekonomických i politických aktivit zahušťoval a ekonomická suknese již postoupila dál, bylo možné i nutné uvádět do hry stále jasnější pravidla hry, aby se předcházelo divokým konfliktům a pokusům místně je řešit mocensky na bázi byrokratických struktur anebo mafie. Nesnadná úloha „budování“ právního a institucionálního rámce byla ostatně společná oběma přerodům, socialistickému i kapitalistickému. Má svou formální, zákonnou a neformální (dle Mertlíka [1993] nominální a reálnou) stránku. Ani v případě socialismu se nepodařilo formální institucionální, tj. primárně právní a správní rámec vytvořit v čase kratším než pět let. Skutečně završen byl teprve vydáním nové ústavy z roku 1960. Čtyři roky po listopadu 1989 se Česká republika ocitá ve stavu, kdy nejdelikátnější část přerodu, v níž se formuje krunýř právního řádu a systém státních institucí, je dokončena. Přesto ale máme v jistém smyslu institucionální proměnu ještě „před sebou“.

Spontánní institucionalizace v přerodové anomii

Problém institucionalizace je spojen s tím, že lidé jsou postaveni v rámci sociálního dění před nějakou problémovou situací. Musí rozpoznat o jako „hru“ se tu jedná, hledat další informace, pátrat ve své zásobě zkušeností po precedencích a jejich rozhodnutí i jednání se musí uskutečnit v reálném čase. Podobají se Lévi-Straussovi [1960] kutilovi, který musí zvládnout velký počet rozličných úkolů. „Na rozdíl od inženýra si neurčuje při každém z nich jako první cíl stanovit a získat suroviny a nástroje uzpůsobené speciálně k danému záměru, jeho instrumentální svět je uzavřený, a pravidlem jeho hry je vystačit s tím, co má doma, tj. se souborem nástrojů a materiálů (dodejme i návodů a dovedností, aut.) v kterémkoliv okamžiku ohraničeném.“ Rozhoduje se pro nějaké jednání často až po překonání anticipační úzkosti z neznámých rizik a nejprve zpravidla situaci jen normalizuje. K pravému experimentu, který přesahuje rámec jeho stávající zkušenosti, se lidé odhodlávají zpravidla obtížně. Je-li pokus skutečně úspěšný, v zásadě opakují už jednou ozkoušené jednání. Kutilsky řešená, výhody starého i nového zřízení využívající, spontánně se rodící institucionální praxe jištěná sítí známosti tedy podstatně předbíhá v přerodu budování formálních institucionálních rámců a přirozeně se posléze brání jejich zavádění využívající je jen jako fasád.

„Prázdný krunýř“ práva a přerodových formálních institucí

Mertlik [1993] popisuje fungování nových institucí jako existenci „prázdných krunýřů - empty shells“. Instituce-úřady (různé typy bank, berní a kontrolní úřady atd.) se budovaly na „zelené louce“ podle západních vzorů. Na oko připomínají kopírované západoevropské instituce, ale jejich vnitřní fungování je principiálně odlišné, často působí nad rozsah svých kompetencí a rozehrávají své hry na politické scéně. Přerodová anomie je sice těmito „institucionálními kulisami“ vytlačována do zákulisí, ale projevuje se skrytě jako „systemické vakuum“ [Mertlik 1993, Jessop, Hausner, Nielsen 1991]. Spontánně se utvářející a přirozenému respektu se těšící neformální institucionální struktury a pravidla hry jsou médiem, které umožňuje prosazování právních koncepcí zabudovaných do formální struktur a pravidel hry. Lastury zákonů a nově utvořených institucionálních struktur tedy tvoří jen nutnou, nikoli postačující podmínku pro vládu a uplatnění práva. V zásadě ale nejde jen o to živé tělo spontánních často konfliktních forem institucionalizace napasovat do hotového právního krunýře, ale spíše je třeba obě složky postupně přizpůsobit tak, aby právní krunýř nebyl pouhou fasádou. Transformace je takto přísně vzata úkolem nejméně pro jednu generaci [Mertlik 1993].

Mýty a výměna krunýřů

Složité manévry opouštění a vybudování právních a institucionálních „krunýřů“ může být zpětně nedoceněn. Je ale vůbec nejriskantnějším a také nejdůležitějším obdobím přerodu, které rozsáhle předurčuje další vývoj společnosti. Představuje velkou kolektivní intelektuální i ekonomickou investici, která musí být velmi složitá a s rozmyslem vyjednána, navíc ještě také podpořena blahodárnou vizí. Předpokládá obrát politického, právního a ekonomického smýšlení a strategii jednání podstatné části společnosti o 180 stupňů¹ [Kabele 1993a], který je proveditelný, jen když je spojen s oběťmi a skýtá proto

¹) Ve výzkumech Institutu pro výzkum veřejného mínění uskutečněných v květnu a prosinci 1989 a lednu 1990 stále zhruba 70 % obyvatel nesouhlasilo s tím, aby velké výrobní prostředky byly vráceny do soukromého vlastnictví, pro bylo stále jen asi 20 %. Zvrat musel nastat až 30

také transcendentní naději. Tržní strategie se staly i ve sféře spontánního jednání v době přerodové anomie hybnou silou transformace, protože byly zasazeny do univerza mýtů, které věrohodně vytvořily a v podobě dramatické cesty plné zkoušek překlenuly protiklad socialismu a kapitalismu, plánování a trhu. O trhu zde ale neuvažujeme jako o ekonomickém pojmu. Nemáme na mysli ani jeho ideální typ z ekonomické teorie, ani nějaké jeho empirické stavy. Trh je zde aktantem mýtu, Greimasův pomocník hrdiny, který má svého rivala ve starých strukturách a mafiích. Veškerá dynamika sociálních problémů byla a dodnes stále je převáděna na logiku jejích opakovaných dramatických utkání, která nás až do nedávna osudově přitahovala den co den k obrazovkám televizních zpráv a učinila z Klause a Ježka zbožňované i nenáviděné symboly ekonomické transformace.

Mýtus návratu do Evropy a utahování opasků

Klíčovou roli v přerodu do kapitalismu zde sehrály dva mýty: o cestě do Evropy a o utahování opasků v rámci radikální transformace (v odborné terminologii o sociálních nákladech či průchodnosti ekonomické transformace). V prvním případě se dostaly do radikální opozice demokratický kapitalismus západních států s kácejícím se reálným socialismem východoevropských zemí. Druhý povýtce ekonomický mýtus postavil do nesmířitelného nicméně překonatelného protikladu plánování a trh. Jeho přirozenými doplňky či variantami se staly mýtus o škodlivosti třetí cesty (jedná se o rub mýtu o utahování opasků, neboť tvoří stejné opozitum plánování versus trh a současně demaskuje ošidnost volby krátkodobých zisků) a selfmademanovi (stavící proti sobě ušlápnutého státního zaměstnance a svobodného podnikatele).

Přeznamenání „kapitalismu“

Hovoříme-li tu o přerodu do kapitalismu, nejedná se o normativismus, jak jsem byl kritizován Illnerem a Machoninem v diskusi na Sjezdu českých sociologů. Boj o tento v socialismu démonizovaný pojem, který dodnes v leckom budí tichou hrůzu, vedl až k opačnému extrému, k jakémusi zbožštění trhu. Ne náhodou se proto ujalo u kritiků ekonomické transformace posměšné označení „reálný kapitalismus“ pro dravou tržní proměnu. Vraťme se ale do druhé poloviny roku 1990, kdy se kapitalismus prosadil v parlamentu projednanými zákony podmiňující radikální ekonomickou transformaci. Právě politické diskuse kolem „privatizačních“ zákonů přivodily rozpad Občanského fóra, umožnily s konečnou platností prosadit se politickým stranám oproti hnutím a vtiskly politické scéně pravo-levou dimenzi.

České šťastné okolnosti

K poměrnému úspěchu přispěly i ryze české šťastné okolnosti. Kladnou roli sehrála naše státotvornost projevující se loajalitou vůči vládám (stejně Rakouska-Uherska, první republiky, protektorátu, komunistického režimu i polistopadovým vládám), tradiční celková vysoká vzdělanost, kterou nezdolal ani socialismus, plánováním svérázně vycvičená

v průběhu roku 1990. Nabízená teorie také vysvětluje záhadu, proč lidé politicky podporovali pravicové strany, přestože výzkumy veřejného mínění trvale v detailních otázkách zjišťovaly převahu v podstatě levicových orientací. Na politických programech stran koalice je oslovoval příběh a v něm obsažená vize víc než jednotlivé konkrétní kroky připravující je o konkrétní sociální jistoty [Kabele 1993, Večerník 1993, Krivý 1993]. Jediné prostředí mýtu je přimělo dávat přednost dlouhodobým vizím před lákadly krátkodobých jistot.

schopnost improvizace a i silná rezidua podnikavosti velmi šťastně probuzená restitu-cemi. Česko-slovenské dilema vytěsňovalo ekonomické obavy do sféry stínu, a když bylo zvládnuto, hospodářskou proměnu spíše podpořilo. Kromě posledního tvrzení všechna ostatní mohou být doložena výsledky výzkumů veřejného mínění. Šťastné i nešťastné okolnosti (morální devastace, rejdy StB, zhroutený východoevropský trh nebo závislost na ropě) působily ale také hlavně skrze svou funkci v mýtech. České šťastné okolnosti se tak mohly stát „nešťastnými“ pro Slováky a podstatně přispěly k tomu, že zde ekonomické mýty nemohly být osvojeny ve srovnatelné síle a jasnosti jako v České republice.²

Antimýty

Proti uvažovaným ekonomickým mýtům postavila opozice politický antimýtus o zradě revoluce, který základní opozici budoval na polaritě stavící naděje a ideály revoluce proti údajnému selhání a mocenské zvlůti nových elit. Ve Slovenské republice se dobře ujal. O výsledků voleb zde nakonec také významně rozhodoval politický mýtus o dospívání národa, stavící suverénní národní stát do protikladu k nedovyvinutosti a nesuverénnosti rodících se národů v područí těch silnějších národů. Právě srovnání české a slovenské společnosti je pro posouzení role mýtu přínosné, protože obě společnosti sdílely zhruba stejný postup budování právních a institucionálních rámců transformace. Zatímco v české společnosti střet nosných mýtů a antimýtů nutil i levicové strany k deklarování tržních strategií a neumožňoval volební uplatnění moralizujících stran středu zamlžené nabízejících výhody starého i nového řádu, na Slovensku je tomu právě naopak. Trium-fují zde strany typicky tribálního charakteru (slibující zachování neslučitelných výhod obou režimů [Marris 1986] a nový formální institucionální rámec je tu pocitován jako importovaný.

Mýty, právo, politika a ekonomie

Problém ekonomické transformace, která směřuje k obnově demokratického kapitalismu v českých zemích, je dle našeho výkladu problém spíše politický a právní než ekonomický. Ani politika, ani právo nemohou asi plně vysvětlit zevnitř svou účinnou podmíněnost mytickými rámci, z nichž některé byly přijaty a jiné odmítnuty. Mýty samy jsou totiž spojeny s tajemstvím. Nemohou být vynalezeny, ale spíše musí být objeveny. Jejich působení je hlavním důvodem, proč „nelze vládnout (natož pak transformovat společnost, aut.) proti veřejnému mínění [Ortega y Gasset, 1993]“.

JIŘÍ KABELE *pracuje jako vedoucí katedry sociologie na Fakultě sociální věd Univerzity Kar-lovy. Zabývá se teoriemi sociálního konstruktivismu a v současnosti dokončuje knihu o přerodech, která se pokouší podat teorii jednání jednotlivců, skupin a společností v mezích situací a v zásadních proměnách. Dále se zabývá biografickou a klinickou sociologií. Spolu s Josefem Kandertem, Lubošem Mlčochem a studenty FSV UK připravuje seminář „Konstruktivismus a řád“.*

²) Tuto hypotézu nepřímo podporují empirická zjištění Krivého [1993], který prokazuje u slovenské společnosti spojitost mezi větší vnitřní inkongurencí postojů a menší důvěrou v ekonomickou i společenskou transformaci.

Literatura

- Berger, P., T. Luckmann 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday.
- Eliade, M. 1943. *Le Mythe de l'éternel retour*. Paris.
- Greimas, A. J. 1966. *Sémantique structurale. Recherche de methode*. Paris.
- Kabele, J. 1989. „Konstruování sociální reality a životopisné vyprávění.“ Pp. 3-23 in *Výzkum rodiny IV., Bulletin VÚSRP*. Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.
- Kabele, J. 1992. „Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu.“ *Sociologický časopis* 28: 4-21.
- Kabele, J. 1993a. „Východoevropské převlékání kabátů.“ *S-obzor* 2, No. 1: 3-7.
- Kabele, J. 1993b. „The Dynamics of Social Problems and Czechoslovak Transition.“ *Social Research* 60: 763-786.
- Kabele, J. 1993b. „Režim a drama.“ *S-obzor* 2, No. 4.
- Krivý, V. 1993. „Slovenská a česká definícia situácie.“ *Sociologický časopis* 29: 73-88.
- Lévi-Strauss, C. 1950. „The Structural Study of Myth.“ *Journal of American Folklore* 68: 428-444.
- Lévi-Strauss, C. 1958. „The Structural Study of Myth.“ Pp. 50-66 in *Mythological Symposium*. Bloomington.
- Lévi-Strauss, C. 1962. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Lévi-Strauss, C. 1960. „Four Winnebago Myths.“ Pp. 351-361 in *Culture in History*, ed. by S. Diamond. New York: History. Essays on Honor of P. Radin.
- Mertlík, P. 1993. „Institutional Change: Some Czech Lessons.“ EAEPE 1993 Conference „The Economy of the Future: Ecology, Technology, Institutions.“ Palace of Congress, Barcelona, Catalonia, Spain, 29 - 30 October.
- MLčoch, L. 1983. *Analýza procesu plánování v podnikové sféře*. Praha: Ústav pro ekonomiku a řízení vědeckotechnických informací (rukopis).
- MLčoch, L. 1993. „The Ethical Dimension of the Reestablishment of Private Property in the Czech Republic.“ Roma, Pontificio Instituto Orientale, „Market Economy and the Spiritual-Cultura Consequences in Formerly Communist Countries,“ Roma, October.
- Neubauer, Z. 1991. „Mythus.“ Pp. 41-68 in *Člověk a náboženství*. Praha: Křesťanská akademie.
- Ortega y Gasset, J. 1993. *Vzpouřa davů*. Praha: Naše vojsko.
- Otto, R. 1917. *Das Heilige*.
- Propp, V. 1969. *Morfologija skazki*. Moskva.
- Ricoeur, P. 1971. „Mythe - L'interprétation philosophique.“ Pp. 530-537 in *Encyclopaedia Universalis*, vol. II. Paris.
- Ricoeur, P. 1986a. *Time and Narrative (Vol. 2)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. 1992. „Je krize jevem moderním?“ Pp. 29-46 in *Pojem „Krize“ v dnešním myšlení*. Filozofický ústav ČSAV.
- Samuelson, A., D. Nordhaus 1991. *Ekonomie*. Praha: Svoboda.
- Sperber, D. 1985. *On Anthropological Knowledge*. Cambridge University Press.
- Thom, R. 1992. „Krize a katastrofa.“ Pp. 23-29 in *Pojem „Krize“ v dnešním myšlení*. Filozofický ústav ČSAV.
- Večerník, J. 1993. „Utváření nové sociální regulace v České republice.“ *Sociologický časopis* 29: 181-203.

Summary

The new constructivist conception of myth is introduced as the reinterpretation of structuralistic (Propp, Lévi-Strauss, Greimas) and hermeneutic (Ricoeur) theories. The human order is not only a regime of regularities but also a niche of social dramas and narratives able to absorb extreme or emerging situations, crises and collapses. Myth is conceived as a universal method of coping with transitions, i.e. the method of dismantling the old regime and building the new one. The vision of a new human order built upon oppositions to the old one and attainable after a series of trials is the main component of the myth. But myth is not only the antithesis of reality. For people who must share relatively certain visions of human order not to lose hope it represents the self-evidently inhabited universe. It enables people, during an extraordinary time of transition, to negotiate and build a new formal structure of rules and basic institutions and impose it on the spontaneous and rather chaotic social relationships and human transactions emerging during an abnormal transitional state of affairs. Within this mythical universe, or under its umbrella, people are able to cope with transitional anomie and accept the challenge of the fundamental openness of the stream of social events. Transitional success is determined by collaboration with the helper who draws upon the „miraculous“ to gather sufficient strength to defeat evil-doers. The negative phase of the myth explains the losses caused by the fall into misfortune as a reversible failure. Step by step the positive phases of the myth restore a new human order through a series of micro crisis and little changes, and so bridges the historical gap created by the collapse of the old regime.

The role of myth during transitions is illustrated by the economic myths of *The Return to Europe*, *The Tightening of Belts*, *The Temptations of the Third Way* and *The Successful Self-made Man*. In the Czech Republic these myths create a supportive climate for the realization of an economic transformation based on price liberalization, the devaluation of the national currency, restrictive monetary policy and sweeping privatization. In the myth of *The Return to Europe* the disintegrating and rigid socialism is put in radical opposition to democratic capitalism; the role of helper is played by the market and evil-doers are the „old structures“, i. e. the flexible social networks and clienteles of the old regime accused of misusing democracy and privatization. The government and the parliament interfere in this „fight between good and the evil“ by building a structure of democratic and pro-market laws and new democratic institutions to encapsulate all these spontaneous social processes formed by the behavior of new, independent and powerful actors. The authority of governmental and parliamentary interventions, necessary for survival during the period of „empty structures“ when the formal and the informal in social processes only converge step by step, cannot be based solely on their mythical role. On the contrary, an incongruent and nebulous mythical universe without a fixed frame of clear oppositions renders this process of mutually adaptive convergence impossible.

Masmediální krajina - nové zarámování

MICHAL ČERNOUŠEK*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

The Mass Media Landscape: A Reframing

Abstract: The article contains new and original views on contemporary mass media reality. A basic distinction concerning linear, circular and paradox mass communication models is presented. This new conceptual web is constituted by the original synthesis of psychological, psychoanalytical and other social scientific insights. Within this description a completely new image of contemporary mass media power, which is often invisible and eludes description, evaluation, or comprehension, is formed. Not only are new theoretical frames of reference discussed; the main topics of contemporary mass media - the aggressivity of advertising, the problem of television violence, the promise of virtual reality, selective attention, manipulation by media, the historical consequences of media development and other important issues - are also examined.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 35-42)

Prognosticky orientované úvahy o potenciálních vlivech velkoplošné vysokodefiniční televize HDTV (High Definition Television) v postmoderní společnosti oživily pozoruhodný pojem *masmediální krajina*. Tato krajina informací a komunikací se vyznačuje několika charakteristickými konturami, které zatím vzdorují přesnějšímu změření a převedení do jasně čitelné mapy. Stávající souřadnicová síť přestává vyhovovat a celý obor médiologie očekává nové geodetické zasměrování. Masmediální krajina dnešní doby je tak přesycena informacemi, že se vůči lidem začíná chovat jako totální instituce. [Altheide 1992]

Metafora „sedmé velmoci“ sdělovacích prostředků nutně vyvolává obrazy dalších velmocí. I když původ této metafory je dnes už málo známý, pojmenování před námi vyvolává potenciální obraz nové, tentokrát komunikační totality. Ta sice bude vnitřně rozrůzněna, ale ve svém tvaru bude pravděpodobně působit stejně patologicky jako totality jiné. Současná masmediální krajina svou neurčitostí totiž vzbuzuje velké množství nestrukturovaných informačních situací, z čehož plyne opačný efekt informovanosti, velká úzkost. [Rákos 1993]

Masová komunikace se odcizuje sama sobě. Místo strukturovaného rámce relevantních informací nabízí nestrukturované životní situace, které svou nejistotou a informační hypertrofií rozhodávají původně bytostné určení smyslu veškerého komunikování: učinit věci společnými, být ve vzájemném účastenství, ve vzájemnosti onoho „communio“. Všechny obory zabývající se lidskou komunikací dospěly ke vzácné shodě: nadbytek informací je stejně zničující, devastující a patologický jako jejich nedostatek. Připočteme-li k tomu všechny informační inkongruence, vyskytující se na všech úrovních komunikování, máme před sebou poměrně chmurnou perspektivu: mas-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Michal Černoušek, Fakulta sociálních věd UK, katedra masové komunikace, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1.

mediální krajina trpí podobně jako krajina našeho životního prostředí. Je devastována, exploatována a znečišťována nejrůznějšími polutanty. Vedle životně důležitých informací je kontaminována ohromným množstvím informačních zplodin, takže může docházet k imunitní insuficienci, mající za následek zhoubné komunikativní metastáze. Lze to poměrně jednoduše ilustrovat konkrétními příklady masmediálních účinků: agresivní aroganci reklam [Bucha 1993], problémem tzv. televizního násilí [Centerwall 1992, Černoušek a Jiráček 1993], idealizační nepřesností politických a volebních kampaní [Tan 1985], skrytým světem masmediální erotiky [Černoušek 1993], rozpory mezi postojem v dotazníku a skutečným chováním [Tan 1985], jemně a důmyslně skrývanou názorovou manipulací [Rodman 1984] atd. Zahlcená masmediální krajina bude podle poměrně strážlivých prognóz zhoubně kulminovat v masovém nástupu tzv. umělých komputero-vých světů - virtuální reality.

Ještě před třiceti lety panovala v nauce o masové komunikaci teoretická i výzkumnická pohoda. V oboru jednoznačně vládlo pozitivistické, nebehaviorální paradigma, rámcované *lineárními modely* masové komunikace. Lasswelova věta o tom kdo, s kým, jak, kdy a za jakým účelem komunikuje, vytyčila příslušný terén popisu, vysvětlování i empirických studií. Na jedné straně komunikátor, na straně druhé recipient. Ze zdroje informací komunikátor sdělení kóduje, to se formálně a obsahově usměrňuje do komunikačního kanálu, jimiž informace proudí k příjemci. Ten ovládá příslušné dekódovací operace a přijetím informací komunikační řetězec uzavře. Zároveň se předpokládalo, že každý intuitivně rozumí zamlčenému předpokladu masového člověka a masových (hromadně) sdělovacích prostředků. Lineární modely masové komunikace navodily rétoriku vyřešených problémů. A tak se donekonečna podnikaly empirické výzkumy s cílem statisticky podchytit takzvané účinky masových médií. Stačilo utvořit reprezentativní vzorky, položit ty správné otázky (směřující neochvějně k správným výsledkům), mávnout kouzelným proutkem statistické interpretace a čistě kvantitativní data se proměnila v kvalitativní výpovědi. Masmédia v tomto úvodním paradigmatu představovala jedno velké optimistické epistémé - slouží k transmisi informací, udržují sociální stabilitu, předávají kulturní dědictví, pravdivě informují, jsou normativní. Zkrátka, v oblasti komunikování jsou tím nejlepším, čeho člověk ve svém civilizačním vývoji dosáhl. Idylický obraz takové bukolické masmediální krajiny podává řada publikací - klasickým titulem je základní učebnice *Mass Communication Theory: An Introduction* [McQuail 1983].

Zhruba před dvaceti lety byla romantizující mediální Arkádie podrobená novému souřadnicovému zaměření. Místo lineárních komunikačních modelů nastoupily *modely cirkulární*, počítající se zpětnou vazbou a především s řadou neočekávaných vymezených proměnných, které komunikativní linearitu odsunuly do muzea sociologických teorií. Matematický model komunikace, vypracovaný na sklonku padesátých let [Shannon a Weaver 1949], byl tvořivě adaptován na masmediální podmínky a začalo se hovořit o informační entropii a komunikačním šumu. Místo exaktního matematického zachycení ovšem nastaly ještě větší problémy, protože se zjistilo, že masmediální krajinu nelze spočítat. Sociálně-psychologický model Newcomba [Newcombe 1953] konstatoval, že ač by komunikace měla vést k redukci nejistoty, nestává se tak, protože do hry vstupuje diabolický prvek zvyšující se entropie, což plodí nepřehlédnutelné množství nabízených informací. Transakční model masové komunikace přivedl již tak složité souvislosti k ještě větším složitostem [Tan 1985]. Komunikativní transakce jsou nejen nevypočitatelné, ale zároveň mnohoznačné a komunikátor si nikdy nemůže být jist do-

padem své komunikační intence. V inspirativním rámci neobehavioristického modelu se proto zrodily pojmy jako „dvoufázový tok komunikace“, „usměrňovači mínění“, či „gatekeeper“ - [Westley a McLean 1957], což je pouze nové slovo pro funkci starého, dobrého a spolehlivého cenzora [Hiebert et al. 1974].

Přibližně ve stejné době upozornila strukturalistická filozofie na hlubokou symboličnost masového komunikování. Vedle řádu reálného a imaginárního se člověk nachází i v řádu symbolickém, který hmatatelnou a vnímatelnou skutečnost reprezentuje *in absentia*. V tomto pohledu masová komunikace vlastně zastupuje komunikaci reálnou, a protože je díky svému symbolickému zakotvení nasměrována na všechny potenciální účastníky, je ve skutečnosti minimálně zpětnovazební. Tudiž by se v rozměrech masových médií o komunikaci mělo hovořit jen velmi opatrně. Masmediální krajina je iluzivním odrazem skutečné krajiny lidského bytí, diváci před televizní obrazovkou jsou na tom podobně jako lidé přikovaní v platónské jeskyni, kde na její zadní stěně mohou sledovat pouze odlesky světa skutečného. Tento obraz *homo telespectator* ukázal na niternou rozporuplnost masového komunikování: na jedné straně se hovoří o pravdivém zobrazování světa a dějů, na straně druhé je více než zřejmé, že se jedná o masově sdílenou, elektronicky navozenou hypnotickou halucinaci. [Cazaneuve 1972]

Kritické hlasy Frankfurtské školy ukázaly na další zamlčované atributy masového komunikování: na hromadnou dimenzi odcizování, na neuvěřitelně mocný (a mocenský) potenciál manipulace, na skrytý i zjevný diktát konzumu a konečně na represivní aspekty masmédií, které vytvářením iluzí zbavují člověka autentických prožitků [Marcuse 1968]. Zkrátka řečeno, masmediální krajina tvární obyvatelstvo do stereotypních, vyklonovaných recipientů. Hrůzné konsekvence masově industrializované komunikace, které jsou dnes nahlodávány osamělými hlasy ekologických aktivit a zastánců trvale udržitelného života, byly předznamenány tímto směrem kritického zamýšlení. Patogenní rozpor spočívá v tom, že se masmédiá obracejí na lidi jako na jedince, ale zároveň také jako na masu. Hluboké myšlenky prvních myslitelů zabývajících se tzv. „masovým člověkem“ se potvrdily v novém záramování. Lidé jsou rádi, když mohou vystupovat jako jednotlivci, jako autentická, svobodná individua, ale na druhé straně mají nevykořenitelnou potřebu uspokojovat „stádní instinkt“ (McDougall 1923) [1967], „být v davu“ (Le Bon 1911) [1966], „stát se masou“ (Ortega y Gasset 1936) [1992], „nevědomě participovat v kolektivní duši“ (Freud 1923) [1990]. Různé technologie ovládající současnou masmediální krajinu jim tuto v podstatě schizoidní potřebu pestrými způsoby umožňují naplňovat. Jsem sám, ale zároveň se všemi ostatními.

Výše uvedeným vzhledům do skryté podstaty masmediálních funkcí se dostalo hlubokého potvrzení dílem McLuhana a Innise. Oba autoři masmediální krajinu zaměřili především v historickém rozměru. Teorie extenzionality, vykládající dějinný vývoj masmédií jako postupné prodlužování lidských smyslů, akcentovala nejen sociálně-historické determinanty masmediální krajiny, ale také jejich skryté psychologické dimenze. Tři velká, od sebe nesnadno oddělitelná období, totiž éra orální tradice, éra Gutenbergova tištěného slova a nakonec elektronická éra Marconiho galaxie [McLuhan 1991] korespondují ve významných souvislostech s třemi odlišnými sociálně-psychologickými typy tradičně, niterně a vnějškově řízeného člověka [Riesman 1968]. Zatímco v době vlády orálně transmittovaného slova byl člověk celým svým životem ústrojnou tkání dlouhodobé tradice a po vynálezu knihtisku, nástupu reformace a zrodu kapitalismu se řídil niterným zvnitřněním hodnotových orientací, v moderní době se spolu se zrodem elektrických médií stal vnějškově manipulovatelným jedincem. S postupnou

kultivací a kolonizací mediální krajiny můžeme v dějinném pohybu lidstva konstatovat tendenci od solidarity k individualismu, od Gemeinschaft ke Gesellschaft, od tradiční komunity ke společnosti industrializované. Tendenci vyčleňovat individua ze symbiotického pouta původních pospolitostí, ale zároveň jeho stále se prohlubující odcizování životadárné kolektivitě.

Podle všech relevantních symptomů souvisí s historickým vývojem masmediální krajiny - od tradice mluveného slova až k elektronickým virtuálním realitám postmoderní doby - nejen závratně rychlé zmnožování extenzionálních potencialit komunikování, ale také růst moci a masivní bobtnání byrokracie. Jedinec se v přesycené masmediální krajině začíná nesnadno orientovat, jeho individualita se vytrácí v nárůstu zmasovnění životních předpisů, která masmédia každodenně chrlí měrou vrchovatou. Došlo ke zvláštnímu paradoxu: ačkoliv na úkor solidarity a pospolitosti vyrostla individualita, zároveň se vytratila, protože nemá možnost autentického komunikování na věcech společných. *Communio* se změnilo na komunikování. Výsledkem je psychopatogenní i sociopatogenní proces: Lidé se snaží být individualitami, ale stávají se čím dál tím více a hlouběji jen amorfními součástkami obrovské mašinerie masmediální krajiny. Jejich individualita je iluzorní a stále více je určována preskriptivními vzory masmediální krajiny. Místo integrace individua nastupuje narcistická fragmentarizace. A obecná neurotizace moderních i postmoderních společností se projevuje známými jevy, s nimiž si vlastně nikdo neví rady: nepřetržitě stoupající agresivita, fantazijní promiskuita, devastace životního prostředí, vytěšňování problémů stárnutí a umírání, všeobecný stres z úspěchanosti, nepřetržitý svár informací s dezinformacemi, oslabování imunitního systému a nárůst nových nemocí; slovem - menší radost ze života.

Dílo McLuhana je v podmínkách nově se rodící české médiologie hluboce nedoceněno. Ačkoliv je často citován, málokdo se inspirativně zamyslel nad jeho poselstvím, i když sám autor zdůrazňoval, že každé poselství je médiem. Český překlad jeho stěžejního díla je zakopaná hřivna na málo zoraném poli české médiologie. Svědčí o tom překvapující neznalost jeho myšlenek lidmi pracujícími v médiích i společenskovědními odborníky. A to nehovoříme o koncepci časově a prostorově vázaných médií [Innis 1968] či o teorii neosobních rolí v horizontu masmédií [Luhmann 1975].

Lineární ani cirkulární modely masové komunikace nepopisují masmediální krajinu ve vyčerpávajícím souřadnicovém systému. Podobají se Mercatorově geodetické projekci ze sedmnáctého století, díky níž byl sice svět zhruba zmapován, ale na mnoha místech vévodil nápis *Hic sunt leones* a *Terra incognita*. Inspirace k novému a netradičnímu zarámování přicházejí ze sociobiologie, z dědictví komunikativní ekologie lidské mysli, vypracované skupinou specialistů na lidské komunikování, soustředěných v institutu v Palo Alto, z alternativní sociologie a z hlubinných psychodynamických směrů.

Tato zatím vznikající nová souřadnicová síť vychází z dvou vazebního komunikačního modelu. Nový pohled na lidské komunikování vznikl spoluprací různých odborníků na univerzitě v Palo Alto. Komunikační řetězce jsou velmi často charakteristické tím, že poskytují dvojznačné, protichůdné informace a především komunikační intence. „Double bind“ komunikace byla popsána v párových a rodinných interakcích [Erickson 1972], v oblasti vzdělávání, hromadného informování [Watzlawik 1976] a konečně v dimenzích lidského prožívání, myšlení, rozhodování a životně důležitých ekologických transakcích a interakcích [Bateson 1972]. Podstata dvou vazební komunikace je udivujícím způsobem prostá a jednoduchá: Téměř každá komunikativní situace obsa-

huje dvojí komunikační záměr, často protichůdný. Ujistíme někoho o náklonnosti, ale zároveň mu dáváme najevo, že pro to nejsme ochotni cokoliv udělat. Něco povolujeme dítěti, a přitom máme zvednutý ukazováček, signalizující výhružné „ale!“. Delegujeme možnost svobodného rozhodování, a přitom klademe omezující podmínky. Dvojitá vazba komunikování je výstižně ilustrována známým případem vyšetřujícího soudce, který muži obviněnému z násilného jednání vůči své manželce položil otázku: „Už jste přestal bít svou ženu? Odpovězte ano nebo ne!“

Toto komunikační paradigma bylo nazváno *paradoxním modelem komunikace*. Homo sapiens je od kolébky nepřetržitě vystavován paradoxním komunikačním situacím - v rodině, ve škole, při volbě životní dráhy, v zaměstnání, ve svém soukromí, veřejném životě, při sledování své celoživotní kariéry. Paradoxní model komunikace v sobě zákonitě obsahuje skrytou dvojí hru s pravidly, která si protičečí, která obsahují diferenciální, rozporuplné, nejednoznačné komunikační intence. Paradoxní komunikativní situace se razantně projevují i v celém obzoru masmediální krajiny a představují neobyčejně složitý komplex sociální indoktrinace. Především děti jsou obětí masmediálních indoktrinací, transmitovaných paradoxními intencemi. Děti mají být uspokojivě socializovány, ale přitom jim elektronická audiovizuální média nabízejí značně rozporuplný chaos agresivních vzorců jednání. Svět reklamy vede k nepřetržitým paradoxním frustracím vychvalováním a vnucováním jedině správných konzumních reakcí. Informace o politickém dění redukuje skutečné události a jednání na stereotypizovaná klišé vtělená do prefabrikovaných větných vzorců. Než se informace dostane od politického zdroje k masovému člověku prochází několikerým převyprávěním, mnoha komunikačními distorzemi, jímž se říká redaktorská práce. Masová média jsou v tomto modelu paradoxní komunikace zahlédnuta nepříliš lichotivě. Vystupují jako nepřátelští přátelé člověka, kteří ho sice informují, baví, vzdělávají, ale na druhé straně svou minimální zpětnovazebností nepřetržitě frustrují a traumatizují. Mravně ho nabádají a skrytě manipulují k určitým politickým orientacím. Masmediální symboly mají atraktivní balení, ale jejich obsah je problematický.

Člověk je paradoxním působením masmediální krajiny nepřetržitě a systematicky prořezáván, nikoliv kultivován [Watts 1993]. Esenciální paradox spočívá v tom, že se masmédia obracejí na člověka jako na jedince, ale přitom z něho tváří masu. Tím, že je jedinec percipován jako masa, je systematicky zbavován své autentické individuality. Sociobiologická zkoumání ovšem nad veškerou pochybnost ukázala, že je člověk k této bytostné podvojnosti geneticky predisponován. Lidé se chtějí na jedné straně odlišovat, ale na straně druhé vykazují nezníčitelné pudové tendence chovat se stejně [Wilson 1993]. A protože v postmoderní společnosti disponují masmédia ohromnou informační mocí, představují právě ony téměř biologickou nevyhnutelnost tohoto (až příliš lidského) údělu. Všechny hlubinné psychodynamické studie potvrdily, že lidé mají bytostné ambivalence k tomu, co zároveň obdivují a čím zároveň pohrdají. [Brown 1972, Erikson 1974]. Díky uvedeným inherentně působícím paradoxům lidé masmédia potřebují, ale zároveň se bez nich mohou obejít. Jakmile se však masmédia stanou habituální determinantou, působí jako primární potřeby. Ne nadarmo se říká, že člověk „má hlad“ po informacích.

Masmediální krajina poskytuje také jistý stupeň pocitu bezpečí a pocitu sounáležitosti s druhými lidmi. Iluze vzájemnosti se proměňuje do skutečnosti „globální vesnice“, která je ovšem jen další velkolepou iluzí, kterou současný člověk jen obtížně dokáže prohlédnout. Brání se tomu, protože potřebuje onen participativní pocit bezpečí,

který mu dodává hypnotizující masa [Lévi-Strauss 1972]. Lidé pak mají dojem, že skutečně participují na věcech obecného zájmu, i když jsou jen anonymním konglomerátem diskretních a z hlediska masového působení zanedbatelných jednotek. Etologická teorie masmédií je vůči krásnému světu informací nesmlouvavá. Demaskuje lidské společenství jako ohromné mraveniště, v němž právě masmédiá hrají komunikativní roli senzorických signálů. Masmédia navodila iluzi informovanosti a úspěchu, a jak je z etologických zkoumání zřejmé, každé úspěšné jednání podléhá petrifikujícím ritualizacím. A tak společnost neustále ritualizuje stereotypy masmediálního chování a cirkulární kauzalitou je posiluje. Vytváří takové atmosférické efekty, které nutí současného člověka vnímat a hodnotit masmediální krajinu jako krajinu svého dětství, jako něco, co je tu od nepaměti a napořád. Masmédia pak vystupují jako mediální neurotransmitory, zabezpečující přenos kultury, možnost zábavy, orientaci na tržišti konzumu. Mediují politické vlivy, manipulují s tzv. veřejným míněním (což je koncept vyžadující radikální přerámcování a ostré Occamovy břitvy), přispívají k sociální zodpovědnosti a především vytvářejí nutkavý rituál vlastní nenahraditelnosti. Masmédia jednoduše převzala instinktivní sílu uspokojování biologických potřeb.

Současná masmediální krajina je protkána dálnicemi, silnicemi, cestami i pěšinami dat, údajů a sdělení [Elmer-Dewitt 1993]. Napomáhá-li tato komunikativní struktura pozorování informačního horizontu a harmonizaci lidského jednání [Schramm 1954], není zcela samozřejmé. Vždyť vedle zřetelně pozitivních aspektů sebou komunikativní síť přináší řadu znepokojujících problémů: fragmentarizaci společenských struktur, existenciální úzkost, masmediální eskapismus, zdvojování a překrývání obrazu skutečnosti, hodnotovou ambivalenci, zužující posuny mezi soukromým a veřejným, zpovrchnění lidského prožívání, problematické identifikace s nabízenými vzory, urychlené a tékající vědomí, sociofugální efekty, iluzorní magii rozptýlení, sociální analgetika masmediálního abusu atd.

Postmoderní masmediální krajina připomíná kouzelnou krajinu lesa, v němž se odehrává řada čaromocných událostí. Víme, že tato krajina na nás působí, ale přes udivující počet empirických poznatků a teoretických souvislostí nevíme přesně jak. Je to jako ve Snu noci svatojánské - něco se stále děje, dochází k rychlým zvratům a návratům dřívějších věcí, stále jsme o něčem informováni, to, co platilo předtím, již neplatí potom. A všem komunikačním metamorfózám vévodí nezbedný spiritus agens, rozpustilý, a přesto vážný Puk, Robin Goodfellow. Ten jediný zná všechna kouzla mediální krajiny. Však také všem účastníkům, hercům i divákům říká:

Sem a tam, sem a tam
povedu vás sem a tam
však jsem za to obáván
jak znám vodit sem a tam

(Sen noci svatojánské, IV,2)

MICHAL ČERNOUŠEK *psychoanalytik, sociální psycholog a zakladatel české médiologie působí od roku 1990 na Fakultě sociálních věd UK Praha, na katedře masové komunikace. Vydal knihy Psychologie životního prostředí (1986), Sen a snění (1987), Děti a svět pohádek (1990) a Šílenství v zrcadle dějin (1994), je autorem stovek odborných a populárních článků o psychologii.*

Literatura

- Altheide, D. L. 1992. „The Mass Media as a ‚Total Institution‘.“ *Communication* 3: 63-70.
- Bateson, G. 1972. *Steps towards an Ecology of Mind*. New York: Bantam Books.
- Brown, N. O. 1972. *Eros et Thanatos*. Paris: Denoel.
- Bucha, P. 1993. *Reklama - informace nebo manipulace?* [Bakalářská práce]. Praha: FSV UK.
- Cazaneuve, J. 1972. *L'homme téléspectateur*. Paris: Gallimard.
- Centerwall, B. S. 1992. „Televize a násilí.“ *Journal of American Medical Association* : 30-34, [říjen 1992].
- Černoušek, M. 1993. „Media erotica.“ *Respekt* 4: č. 17, s. 21.
- Černoušek, M., J. Jiráček. 1993. „Televize za vraždy nemůže.“ *Respekt* 4: č. 19, s. 21.
- Elmer-Dewitt, P. 1993. „Orgies On-Line.“ *Time* 141: No. 22, p. 63.
- Erickson, M. 1972. *Communication*. New York: Bantam Books.
- Erikson, E. H. 1974. *Toys and Reasons*. New York: IUP.
- Freud, S. 1990. „Psychologie masy a analýza Já.“ In: *O člověku a kultuře*. Praha: Odeon.
- Hiebert, R. E., D. F. Ungurait, T. W. Bohn 1974. *Mass Media. An Introduction to Modern Communication*. New York: D. McKay Company.
- Innis, H. A. 1968. *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Le Bon, G. 1966. *La psychologie des foules*. Paris: Gallimard.
- Lévi-Strauss, C. 1972. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Odeon.
- Luhmann, N. 1975. *Macht*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Marcuse, H. 1968. *Jednorozměrný člověk*. Praha: FF UK.
- McDougall, W. 1967. *Introduction to Social Psychology*. New York: Faber and Faber.
- McLuhan, M. 1991. *Jak rozumět médiím. Extenze člověka*. Praha: Odeon.
- McQuail, D. 1983. *Mass Communication Theory. An Introduction*. London: Sage Publication.
- Newcombe, T. 1953. „An Approach to Study of Communicative Acts.“ *Psychological Review* 60: 193-404.
- Ortega y Gasset, J. 1992. *Vzpouza davů*. Praha: Panorama.
- Rákos, P. 1993. „Osmá velmoc je úzkost.“ Pp. 46-47 in *KMIT*. Praha: Centrum nezávislé žurnalistiky.
- Riesman, D. 1968. *Osamělý dav*. Praha: Mladá fronta.
- Rodman, G. 1984. *Mass Media Issues. Analysis and Debate*. : Science Research Associates.
- Schramm, W. 1954. *The Process and Effects of Mass Communication*. Urbana: University of Illinois Press.
- Shannon, C., W. Weaver 1949. *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana: University of Illinois Press.
- Tan, A. S. 1985. *Mass Communication. Theories and Research*. New York: John Wiley and Sons.
- Watts, A. 1993. *Ta kniha*. Brno: Ohnisko.
- Watzlawik, P. 1976. *How Real Is Real? Communication, Disinformation, Confusion*. New York: Random House.
- Westley, B., M. MacLean 1957. „A Conceptual Model for Communication Research.“ *Journalism Quarterly* 34: 31-38.
- Wilson, E. O. 1993. *O lidské přirozenosti*. Praha: Lidové noviny.

Summary

„Massmedia landscape“ is not only a fitting metaphor, but also a useful working hypothesis for those social scientists who feel a strong need for a new approach to the vast and ill-defined field of mass communication theories and research results. This metaphor engenders new interpretations of mass media roles in the contemporary postmodern world, where the mass media has assumed the role of a total institution.

The old linear and circular communication models of mass media placed emphasis on aesthetic and non-aggressive communication paradigms. The description and atomization of mass communication realities prevailed in the next phase. Nowadays the social mass media landscape is far more complex and resistant to simplistic explanations. A new frame of reference, a new web of conceptualizations is needed. Without taking into account the essential features of mass communication - its paradoxical intentions and effects - we cannot understand the complexity of the mass media landscape today.

The individual in the contemporary mass media world is assaulted by a surplus of information which render him a dependent element within the mass media chaos. The mass media landscape creates illusions of being informed. This landscape also creates the further illusion of a need to be informed, to be like the others through sophisticated mechanisms of stereotypical mass media ritualization. And the ritualization of mass media behavior is transforming the mentality of contemporary man.

The article considers the new paradigm necessary for understanding what is going on in mass media reality today.

Trh a správa v teorii a praxi sociální transformace*

MARTIN POTUČEK**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

The Market and Government in the Theory and Praxis of Social Transformation

Abstract: This paper (a) presents characteristics of the political (doctrinal) discourse concerning the role of the market during the transformation of the Czech society; (b) describes the consequences of the implementation of the neoliberal concept, namely its understanding of the role of the market, upon social policy formation; (c) offers more general theoretic frameworks, in an attempt to explain the political process within democratic societies with market economies as a complementary utilization of the market and the government.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 43-50)

1. Politický (doktrinální) diskurs o úloze trhu v transformaci české společnosti

Na české politické scéně se po listopadu 1989 uplatňovalo několik politických doktrín. Nejvlivnější z nich bezesporu byla a je neoliberální doktrína, reprezentovaná v teorii jmény jako jsou Hayek, Friedmann a Nozick a v politické praxi prosazovaná předními českými ekonomy, z nichž mnozí přešli brzy po listopadu 1989 do významných politických funkcí. Nechci zde rozebírat nuance teoretických pozic jejich jednotlivých reprezentantů; společná je jim apriorní podezřívavost vůči státu jako nástroji regulace společenského života a rada minimalizovat jeho regulativní funkce a naopak maximalizovat regulativní funkce trhu. Hayek [1976: 68-69] dává do souvislosti maximalizaci uplatnění trhu, minimalizaci uplatnění státu a udržení občanských a politických svobod: „....dokud bude víra v ‚sociální spravedlnost‘ vládnout politické činnosti, musí tento proces vést stále blíže a blíže k totalitnímu systému.“ Nedůvěřuje se možnostem sociálních institucí, zvláště pak možnostem centra, ovlivňovat a měnit společenské procesy a vztahy směrem k nějakým vytčeným cílům. V literatuře se někdy užívá příměru, že přiměřenou funkcí státu je vystupovat v roli ponocného střežícího klidný spánek občanů.

Vymezil bych nejméně dvě sociální funkce, které tato doktrína plnila a plní:

- i. *sociálně destrukční funkce*: ideově inspirovat rozrušení ztrnulých institucionálních struktur a vzorů chování zděděných z minulosti a nahradit je institucemi a vzory chování konformními s tržní ekonomikou. Tím reagovala na potřebu formulovanou již v listopadu 1989 převážnou částí veřejnosti - zbavit se režimu, který zásadním způsobem omezoval a porušoval občanská a politická práva.

*) Jde o upravenou verzi příspěvku předneseného na plenárním zasedání Sjezdu českých sociologů dne 11. 12. 1993.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: doc. PhDr. Martin Potuček, CSc., MSc., oddělení veřejné a sociální politiky, Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1.

ii. *sociálně legitimizační funkce*: způsob, jak legitimizovat probíhající změny vlastnických vztahů. Zde navazují na Možného [1991] hypotézu o proměňování akumulovaného sociálního kapitálu v kapitál ekonomický.

Politicky rozhodující část české populace byla a stále je (na rozdíl např. od převažující části občanů zbyvajících zemí visegradské čtyřky) příznivě nakloněna neoliberalní politické doktríně. Kromě jejich výše uvedených sociálních funkcí a některých dalších faktorů v tom pravděpodobně hraje roli i skutečnost, že její političti protagonisté dokázali zformulovat a nabídnout občanům jednoduché a tudíž všem srozumitelné politické poselství o obecné prospěšnosti všemožné podpory trhu.

Alternativní politické doktríny nebyly po listopadu 1989 zdaleka tak úspěšné. Praktické zhroucení režimů, čerpajících z komunistické ideologie, zdiskreditovalo i komunistickou politickou doktrínu samotnou. Katolická a ekologická politická doktrína ani doktrína čerpající z teoretického konceptu kultivace a uplatnění lidského potenciálu - tzv. celostní strategie sociálních transformací [Potůček 1990] nenabízely jednoduché a koncentrované odpovědi na bezprostřední problémy, před kterými se lidé i instituce po listopadu ocitli. Sociálně demokratická doktrína se po desetiletích násilného potlačení obtížně ujímala v zásadně proměněných sociálních poměrech postkomunistické země.

Neoliberalní politická doktrína tudíž v České republice byla a je i dominantním ideovým vodítkem probíhajících reforem.

2. Důsledky neoliberalního pojmání úlohy trhu ve formování sociální politiky

Spor o to, zda trh sám o sobě je či není optimálním regulátorem hospodářských aktivit země, přenechám ekonomům - zastáncům a odpůrcům státního intervencionismu v ekonomice.

Neoliberalní politická doktrína se ovšem neomezuje pouze na ekonomiku: uplatňuje se i v jiných oblastech, v neposlední řadě v sociální politice.

Chci dále upozornit pouze na vybrané oblasti sociální politiky v České republice, kde nekritické uplatnění neoliberalního vidění světa může vést poměrně snadno k napětím a krizím:

A. Liberalizace cen, zavedená k 1. 1. 1991, nebyla doprovázena adekvátními úpravami částek, přidělených sektorům financovaným převážně ze státního rozpočtu. V celkové bilanci se to dotklo hlavně odvětví zdravotnictví a školství. V souvislosti se zavedením povinného zdravotního pojištění se stalo financování zdravotnictví od roku 1993 do značné míry nezávislé na státním rozpočtu; v případě školství situace přetrvává a chronicky podvazuje rozvoj vzdělanostního a kulturního potenciálu země.

B. Zejména od léta roku 1992 dochází k faktické redukci původně celostně pojaté reformy péče o zdraví [srovnej Návrh 1990] na řešení instrumentálních otázek privatizace zdravotnických zařízení a způsobu financování jejich činností. Organická omezení uplatnění trhu v péči o zdraví jsou přitom předmětem fundovaných teoretických rozborů přinejmenším od publikování průkopnické práce Arrowa [1971a]. Existují např. bariéry teritoriální dostupnosti zdravotnických zařízení, komplikující či znemožňující konkurenci mezi nimi. Je rozebírána „informační nerovnováha“ mezi lékařem (poskytovatelem služby) a pacientem (příjemcem služby). V mnoha případech je pacient zcela závislý na rozhodnutí lékaře a nemůže jej nijak kontrolovat, poněvadž nedisponuje potřebnými in-

formacemi. Na rozdíl od běžného zboží nemůže spotřebitel - pacient - testovat zboží - poskytovanou zdravotní péči - před jeho přímou spotřebou.¹

C. Po listopadu 1989 začalo být postupně rehabilitováno vlastnické právo k bytům a domům (restitucemi, různými druhy privatizace bytového fondu), nicméně - až na zvýšení stále regulovaného nájemného v nájemních bytech - nebylo nijak omezeno užívací právo k bytům. Vlastníci a nájemníci se tak najednou ocitli v situaci ostrých a přitom velmi obtížně řešitelných zájmových střetů. Dílčí kroky (zavedení státního příspěvku na stavební spoření, nově koncipovaný příspěvek na bydlení sociálně slabším občanům) nemohou zastřít fakt, že vláda dosud nevypracovala ucelenou koncepci aktivní bytové politiky.

D. Ke značným ztrátám v uplatnění potenciálu sociální participace a sociální pomoci dochází v důsledku prodlev v přípravě zákona o neziskových organizacích. Váhání české vlády (zvláště ministerstva financí, které se obává, že by přijetím zákona přišel státní rozpočet o část výnosu daní ze zisku) kontrastuje s doporučeními zahraničních expertů přijmout tento zákon co nejdříve. Je totiž obecně známo, jak značný podíl činností terciárního sektoru je ve vyspělých tržních ekonomikách realizován právě neziskovými organizacemi.

E. Na aktuálnosti nabývá spor o univerzalitu či adresnost různých sociálních dávek. Neoliberální zastánci koncepce poskytovat dávky „pouze těm, kteří je skutečně potřebují“, podceňují alternativní či komplementární pohledy na uvedený problém. Změnit vymezení přídavků na děti z dávky poskytované všem rodičům, příp. pečovatelům, na dávku poskytovanou pouze rodičům (pečovatelům) do určité úrovně příjmů znamená nejen se vypořádat s technickými komplikacemi spojenými s uznáváním nároků, ale i dlouhodobě ovlivnit charakter demografické reprodukce české společnosti. V případě realizace uvedeného projektu lze očekávat nejen další pokles už beztak dosti nízké porodnosti, ale i změny v reprodukčním chování různých sociálních skupin - s nepředvídatelnými riziky pro reprodukci kulturní a sociální.

F. Zahraniční analytici si všimli pozoruhodného faktu, že česká vláda postupuje - přes radikální neoliberální rétoriku - v sociální oblasti dosud velmi opatrně ve snaze udržet sociální smír a tím i pokračující politickou podporu ekonomickým reformám. Nepoměr mezi doktrínou a reálnou sociálně politickou praxí ovšem zvyšuje riziko přízemního pragmatismu, orientujícího se na operativní technická řešení vznikajících problémů a rezignujícího na koncepční a vnitřně provázaná řešení.

3. Teoretické rámce, usilující o výklad komplementárního uplatnění trhu a správy (government)²

Obávám se, že teoretickou inspiraci pro lepší pochopení předností a nedostatků trhu je třeba hledat za hranicemi samotné sociologie.

Vzhledem k relativně dlouhému období úspěšně se rozvíjejícího (a transformujícího se) kapitalismu - zvláště v USA, kde se trh mohl uplatňovat volněji ve srovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi starého kontinentu - měly sociální vědy na Západě

¹) Srovnej rozbor postupu reformy českého zdravotnictví [Potůček 1993].

²) Anglický termín government má bohužel mnoho významových odstínů. Může znamenat stát, vládu, státní správu i veřejnou správu. S vědomím možných zkreslení jej překládám pojmem správa (s uvedením anglického ekvivalentu).

dostatek času na vyvinutí sofistikovaných pojmových aparátů schopných detailní analýzy *přednosti a slabin trhu i správy (government)*.

Nejzajímavější je v této souvislosti nově se utvářející vědní obor, snažící se o výklad komplementárního uplatnění trhu a správy (government) pro vystižení politického pohybu demokratických společností s fungující tržní ekonomikou. Tento obor, nesoucí označení *veřejná politika (public policy)*, chápe správu jako netržní, politické rozhodování a jeho realizaci s využitím právního řádu, demokratických politických institucí a veřejných rozpočtů. Správa (government) je pojímána jako alternativní nástroj regulující chování sociálních aktérů.

Veřejná politika (jako vědní disciplína) analyzuje proces tvorby a realizace politiky ve veřejném sektoru. Veřejný sektor je protikladem soukromého sektoru, kde se jedinec (firma) rozhoduje sám za sebe, veden svými privátními zájmy. Ve sféře veřejné dochází k rozhodování, jehož se účastní a které ovlivňuje mnoho jedinců či institucí. Formuluje a prosazuje se zde zájem celé dotčené komunity, zájem veřejný.

Veřejná politika vychází z množství teoretických podnětů, které byly vypracovány na půdě ekonomie, politologie, teorie společenského výběru, teorie organizace, práva a správní vědy. Pojmy, jako jsou veřejný statek, veřejný zájem a další jsou zde dávány do souvislosti s analýzou přijímání a realizace rozhodnutí, kde se uplatňuje teorie veřejné volby.

V analýze konkrétních problémů sociální transformace budeme v nelehké úloze, neboť naše společnost není - na rozdíl od společností na západ od našich hranic - stabilizovanou demokracií tržního typu. Excesy (tu na stranu trhu, tu na stranu správy) budou proto průvodním jevem sociální transformace. O to zajímavější (teoreticky, metodicky i meritorně) bude se těmito problémy veřejné politiky (jako vědní disciplíny i jako sociální praxe) systematicky zabývat.

V dalším textu se pokusím stručně rekapitulovat základní výkladové rámce tohoto oboru tak, jak jsou rozvíjeny zejména v USA.³

Ideální model tržní ekonomiky je modelem rovnovážným: interakcí jeho aktérů jsou nalezeny takové ceny vstupů a výstupů produkce a spotřeby, že nabídka všech statků je rovna poptávce po nich. Nelze najít takovou jinou kombinaci vstupů a výstupů, která by zvýšila užitek alespoň jednoho ze zúčastněných aktérů, aniž by snížila užitek někoho jiného.

Neexistují-li jiná kritéria než kritérium ekonomické efektivnosti a existuje-li ideální tržní prostředí, je legitimní se snažit využít „neviditelné ruky trhu“ maximalizující souhrnný sociální výnos využitím úsilí o maximalizaci užitků spotřebitelů i výrobců. Této efektivnosti lze dosáhnout bez zásahu správy (government).

Nicméně:

- i. ekonomická realita nikdy zcela nekoresponduje s ideálně typickým modelem volného trhu;
- ii. ne vždy je možno vystačit pouze s kritériem ekonomické efektivnosti. V obou dvou případech, i když z různých důvodů, je vhodné uvažovat o aplikaci jiného regulativu - regulativu správy (government).

³) Budu vycházet z poznatků získaných v průběhu mého studijního pobytu v této zemi v roce 1992 a z publikací Weimer-Viding [1992] a Lane [1993].

Veřejná politika (jako vědní disciplína) rozebírá mimo jiné tyto poruchy trhu vyplývající z existence tržního prostředí neodpovídajícího ideálnímu modelu tržní ekonomiky:

A. *Existence veřejných statků*. Soukromé statky jsou vymezitelné úplnou rivalitou ve spotřebě (co je spotřebováváno jedním, nemůže být spotřebováváno jiným) a dokonalou schopností vyloučit z vlastnictví a užití: určitá osoba má výlučné dispoziční právo s daným statkem.⁴ Veřejné statky jsou naproti tomu charakteristické nerivalitní spotřebou anebo nepřifaditelností určitému vlastníkovu či uživateli a nelze je proto optimálně alokovat prostřednictvím trhu.

B. *Externality*. Externalitami se rozumí jakékoli záporné či kladné působení (náklad či užitek) způsobené jakoukoliv činností v rámci fungování trhu (ať související s produkcí či spotřebou), které se přenáší na někoho, kdo nevstupoval do příslušného tržního vztahu.

C. *Přirozený monopol* na straně produkce, nastávající tam, kde stále náklady produkce jsou vysoké ve vztahu k proměnným nákladům, takže průměrná cena se snižuje s růstem požadované produkce. Pokud jsou tyto podmínky splněny, pak jediná firma může produkovat daný statek za nižší cenu než kdokoli jiný na trhu. Může existovat i tržní vztah charakterizovaný jediným kupujícím (monopsonistou).

D. *Informační asymetrie* mezi prodávajícím a kupujícím, nastávající tam, kde vlastnosti statků, které jsou předmětem tržní transakce, se vyjeví teprve v průběhu jejich spotřeby nebo až po jejím ukončení.

E. Ideální model tržní ekonomiky předpokládá, že zúčastnění aktéři mají *stále preference* vyjádřené vztahem jejich spotřebních možností k předpokládanému užitku. Přitom mnoho veřejných politik jako praktických aktivit vychází z předpokladu, že preference mohou být měněny a změněny. Takové politiky jsou motivovány zejména úsilím odstranit možné negativní externality něčího jednání.

F. *Trh může být i „krátkozraký“* v tom smyslu, že podporuje uspokojování bezprostředních zájmů na úkor uspokojování perspektivních budoucích potřeb.

Zatím bylo bráno v potaz základní kritérium fungování trhu - *maximalizace ekonomické efektivity*. Veřejná politika jako vědní disciplína se ovšem musí zabývat i jinými kritérii uplatňujícími se ve veřejné politice jako sociální praxi: např. *lidskou důstojností, spravedlností, v rozdělování statků, udržení života na zemi* apod.

Kritérium lidské důstojnosti je založeno na předpokladu, že každý člověk má svoji vnitřní hodnotu, která se odvíjí spíše od toho, že je lidskou bytostí, než od toho, že nějak měřitelně přispívá společnosti.⁵ Součástí této důstojnosti je možnost zvolit si svůj vlastní život (alespoň v určitých hranicích). Pojem důstojného přežití je ovšem relativní pojem, vztahený ke konkrétním kulturním a ekonomickým realitám dané země. Aby člověk mohl vstoupit na trh, musí nabídnout něco ke směně. Ten, kdo nemůže nabídnout nic nebo jen velmi málo, nemůže na trh vstoupit nebo má jen velmi malý výběr. Jelikož přežití závisí na konzumaci alespoň minima soukromých statků, může vést tržně efektivní alokace statků k dlouhodobému strádání nebo i k předčasně smrti některých lidí.

⁴) Schopnost vyloučit z vlastnění či užití má dvě stránky: fyzickou a legální. O legální stránce se mluví jako o vlastnickém právu.

⁵) Např. ve Spolkové republice Německo byl v roce 1961 přijat zákon o sociální pomoci, jehož explicitně formulovaným cílem bylo ochránit lidskou důstojnost všech občanů země.

Kritérium spravedlnosti v rozdělování statků. Kromě kritéria lidsky důstojného života můžeme zvažovat i kritérium týkající se distribuce bohatství mezi členy dané společnosti. Uvádějí se hlavně dva důvody pro volbu takového kritéria:

- i. Vyjdeme-li z předpokladu snižujícího se marginálního užítu s rostoucím bohatstvím, potom lidé získávají tím menší dodatečný užitek z dodatečných jednotek bohatství, čím jsou bohatší. (Stejná jednotka bohatství by učinila chudšího šťastnějším.) Pokud je tomu tak, pak čím rovnoměrnější je rozdělení dané sumy statků, tím vyšší bude celkový sociální výnos.⁶
- ii. V demokratické společnosti, kde se podpora politického režimu odvozuje od vůle občanů vyjádřené ve volebních preferencích, je třeba pečovat o udržení konsensu většiny s politikou vlády. Příkré sociální rozdíly by ohrožily základy legitimacy ekonomického a politického režimu dané země. Povahu tohoto vztahu vystihuje Dahrendorf [1985] poukazem na nepsaný sociální kontrakt, zahrnující nevyslovený souhlas řídit se jistými elementárními normami a připustit i násilí ze strany státní moci tak, aby tyto normy byly dodržovány. Tyto normy zahrnují přijetí práva jako základního nástroje regulujícího sociální vztahy. To je ovšem pouze polovina sociálního kontraktu. Druhou polovinou je přijetí veřejných sociálních služeb jako integrální součásti moderního státu.

Je však demokratická správa (government) vůbec schopna dosáhnout přerozdělení statků získaných na trhu? Ringen [1987, 1992] dospěl na základě empirické srovnávací analýzy vývoje různých států veřejných sociálních služeb (welfare states) k závěru, že správa (government) je vskutku schopna ovlivnit rozdělování bohatství mezi různými vrstvami demokratické společnosti s tržní ekonomikou. Ukázal, že v tomto smyslu dochází ke změnám v čase v rámci jednotlivých zemí⁷ a že existují i výrazné rozdíly v celkové distribuci statků mezi jednotlivými zeměmi navzájem.

Přestože je teorie poruch správy (government) ve srovnání s teorií poruch trhu méně rozvinutá, nabízí i tak podnětné výkladové rámce. Rozebírá podmínky realizace kolektivních rozhodnutí v decentralizovaných systémech řízení, analyzuje nedostatky volebních systémů v agregaci individuálních preferencí (volební paradox popsany Condorcetem a později Carollem a formalizovaný Arrowem [1971b]), popisuje rizika odcizení zvolených politických reprezentantů jejich voličům), problémy vlastní byrokratickým aparátům (jak zde nevzpomenout klasické dílo Parkinsonovo [1967]), role masmédií a politického lobbyingu v ovlivňování politických rozhodnutí, rizika převážení koncentrovaných a artikulovaných zájmů menšiny nad rozptýlenými a málo výraznými zájmy většiny apod.

Jak nedávno upozornil Keller [1992], jedna z potíží demokracie spočívá v tom, že „...občané ještě nenarození nemají hlasovací právo.“ Krátkozrakostí může trpět nejen trh, nýbrž i demokratická správa.

Západní teoretici se, pokud je mi známo, vůbec nezabývají specifickou rolí správy (government) v období transformace postkomunistických zemí. A my zatím jenom tušíme, že některé správní funkce mohou v tomto období nabývat na významu.

⁶) Z historicko-kulturních důvodů je česká společnost v tomto směru značně citlivá.

⁷) Ringen - s poukazem na další prameny - uvádí, že za posledních dvacet let došlo ve Finsku k výrazné nivelizační změně v rozdělení zdrojů mezi různými příjmovými skupinami; ve Velké Británii tomu bylo v uvedeném období právě naopak.

Teoretikové veřejné politiky přemýšlejí i o způsobech identifikace předností a poruch trhu a správy (government) v různých situacích a o metodách hledání jejich vyváženého, komplementárního uplatnění. Upozorňují přitom na to, že je snazší předvídat možná selhání trhu než možná selhání správy (government).

Závěrem

Sociální vědy jsou často bezradné, mají-li vysvětlovat proměny soudobých společností. Jednou z naléhavých poznávacích výzev je v této souvislosti *porozumět dynamice ekonomických, politických a sociálních zájmů na pozadí dvou klíčových regulativů uplatňujících se v demokratických společnostech tržního typu: trhu a správy (government)*. Bez hlubšího pochopení probíhajících procesů, bez adekvátních teoretických zobecnění hrozí riziko zjednodušeného, jednostranného výkladu probíhajících změn - a tedy i riziko značných sociálních ztrát vyplývajících z implementace neadekvátních regulativů činností lidí i institucí. Toto riziko je zvláště výrazné ve formování sociální politiky (jako sociální praxe) a jejích institucí. Sociologie se daného poznávacího úkolu může zhostit jen v úzké kooperaci s dalšími obory sociálních věd; jedním z nich je u nás dosud téměř neznámá veřejná politika.

MARTIN POTŮČEK přednáší na Fakultě sociálních věd UK Praha, kde vede oddělení veřejné a sociální politiky Institutu sociologických studií. Po studiu filozofie a sociologie na Masarykově univerzitě v Brně se věnoval výzkumu tělovýchovy a zdravotnictví; spolupracoval na tvorbě souhrnné prognózy péče o zdraví a rozpracoval koncept kultivace a uplatnění lidského potenciálu. V roce 1988 obhájil na VŠE Praha kandidátskou disertační práci v oboru teorie řízení a plánování. V roce 1990 vedl expertní skupinu, která vypracovala první návrh reformy péče o zdraví v České republice. Začátkem 90. let studoval na London School of Economics evropskou sociální politiku (MSc.) a poté se habilitoval v oboru sociologie na Karlově univerzitě. Zabývá se sociální politikou, reformou zdravotnictví, institucemi státu veřejných sociálních služeb. Do tisku je připravena jeho kniha Sociální politika, která vyjde v průběhu tohoto roku.

Literatura

- Arrow, K. J. 1971a. *Essays in the Theory of Risk-Bearing*. Chicago: Markham.
- Arrow, K. J. 1971b. *Společenský výběr a individuální hodnoty*. Praha: Svoboda.
- Dahrendorf, R. 1985. *Law and Order*. London.
- Friedmann, M. and R. Friedmann 1980. *Free to Choose*. London: Secker and Warburg.
- Hayek, F. A. 1976. *Law, Legislation and Liberty*. Chicago and London: University of Chicago Press, 3 volumes. Vol. 2: *The Mirage of Social Justice*.
- Hayek, F. A. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia.
- Keller, J. 1992. „Democracy Seminar.“ [Ústní vystoupení.] Praha: FSV UK.
- Lane, J.-E. 1993. *The Public Sector*. London: Sage.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: SLON.
- Návrh nového systému zdravotní péče*. 1990. Praha: Ministerstvo zdravotnictví ČR.
- Nozick, R. 1974. *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Basil Blackwell.
- Parkinson, C. N. 1967. *Zákony profesora Parkinsona*. Praha: Mladá fronta.
- Potůček, M. 1990. „Náčrt strategie sociálních transformací.“ *Sociologické aktuality* 1, č. 17, s. 9.
- Potůček, M. 1993. „Křižovatky a úskalí reformy českého zdravotnictví.“ *Zdravotnické noviny* 42, č. 28, s. 4-5.
- Ringen, St. 1985. *The Possibility of Politics*. Oxford: Clarendon Press.

- Ringen, St. 1992. „The Experience of Income Redistribution.“ [Přednáška na Multidisciplinární výzkumné konferenci o chudobě a redistribuci.] Oslo: Norský statistický úřad.
- Weimer, D. L., A. R. Vining 1992. *Policy Analysis, Concepts and Practice*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Summary

The paper seeks to characterize the political (doctrinal) discourse on the role of the market during the transformation of the Czech society, to describe the consequences of the neoliberal concept of the role of the market upon social policy formation and to comment upon more general theoretic frameworks, in the attempt to explain the political process within democratic societies with market economies as a complementary utilization of the market and the government.

The neoliberal political doctrine, which has been by far the most influential in the Czech political scene since November 1989, has fulfilled at least two social functions: to help destroy the tough institutional structures and patterns of behavior inherited from the totalitarian past, and legitimize ongoing changes of ownership rights.

This doctrine finds its field of implementation not only in the economy, but also in social policy. Here, its non-critical use may cause tensions and crises. This may be exemplified by the abrupt liberalization of prices since January 1, 1991, which was not followed by a corresponding increase in contributions for sectors financed mainly from the state budget (such as education and health care). Since the summer of 1992, the original holistic concept of health care reform has been reduced to the solution of some technical questions concerning the privatization of health care facilities and the means of financing them. There have been many conflicts between re-established ownership rights and preserved tenants rights in housing; the concept of an active housing policy has been lacking. The role of non-profit organizations has not been appropriately evaluated and there have been gaps in the legal regulation of their activities. Some universal benefits will possibly be replaced by means-tested ones; broader social and demographic impacts of such changes are being underestimated. The incongruity between the officially declared neoliberal doctrine and a very careful social policy which seeks to preserve the social peace by a pragmatic, relatively unsystematic manoeuvring, is thus quite striking.

There is a real need for a more general approach to understanding and explaining the complexities of the democratic societies with market economies. Public policy is a new discipline, presenting remarkable theoretic inspirations generated from the reflections of a long successful development of ever-changing capitalism. This discipline operates with a rather sophisticated conceptual apparatus able to analyze advantages and failures of the market and the government - as the two key complementary regulators used within the above mentioned types of societies - with sufficient accuracy. Apart from the criterion of economic efficiency, other criteria - namely the criterion of human dignity and the criterion of distributive justice - are considered. Government is indeed able to influence the way of the distribution of wealth between various social strata of the society.

During the demanding period of the social transformation of the Czech society, the utilization of these theoretical inspirations may have its practical significance in reducing the risk of social losses caused by the implementation of inadequate social regulators.

Vokální systém z hlediska sociální distinktivnosti

Příspěvek k výkladu úlohy řečové komunikace při identifikaci sociálního statusu

JAN JIRÁK

OTAKAR ŠOLTYS*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Vocalic System from the Perspective of a Social Distinctiveness

The Identification of Social Status and the Process of Social Communication

Abstract: Since the inception of Labov's sociolinguistics in the sixties attempts to connect linguistic form with the phenomena of social structures - that is, to connect arbitrary language forms with the natural phenomena of social systems - have enjoyed relative success. This unequal connection should account for the the relatively low explanatory power of such attempts. For this reason we have demonstrated the formal potentiality of the Czech vocalic system rather than its meaning for social stratification.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 51-56)

Informace o účastnících komunikace

Součástí a podmínkou úspěšného komunikování je (kromě jiného) i vytvoření si představy o sociálním zařazení těch, kteří se komunikační události účastní.

Lidé si zvykli, že si v komunikační události, ať už mluvené (např. při rozhovoru), nebo psané (např. v dopise), na základě celé řady „signálů“ dotvářejí, resp. korigují představy o sobě navzájem, aby se na základě těchto představ mohli komunikačně chovat. Z těchto „signálů“ odečítají účastníci komunikace nejen informace bezprostředně se vztahující k průběhu komunikace (náladu, pochopení, záměr apod.), ale i některé podstatné a dlouhodobé údaje o účastnících komunikace, např. o vzdělání, o názorové orientaci, o zkušenostech, o sociálním statusu. Lze uvažovat o tom, že jak informace o momentálním rozpoložení komunikátorů, tak o jejich relativně stálých rysech potřebují spolehlivou formu pro své vyjádření, aby se lidé v průběhu události, ale i po ní mohli snáze orientovat.

Pokud se taková forma osvědčí a nabude-li vlastností formy výhradní a jedinečné, pak se záhy může zařadit do komunikačních norem a stát se závaznou součástí komunikační události.

Pokusíme se v našem příspěvku ukázat, jak se nám jeví možnosti signalizovat sociální status v mluveném projevu. Soustředíme však naši pozornost pouze na jeden dílčí aspekt tohoto složitého procesu, a to na „signalizační“ hodnotu výslovnosti samohlásek. Naše volba padla na samohlásky proto, že jsou sice intenzivně prožívány, ale ve vědomí komunikujících jsou překrývány řadou jevů z jiných rovin jazykového systému (např. intonací, slovní zásobou, složitostí souvětí stavby).

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jan Jirák a PhDr. Otakar Šoltys, CSc., Fakulta sociálních věd UK, katedra masové komunikace, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1.

Výslovnost jako potenciální signál sociální hodnoty

Na procesu sociálního zařazování při komunikaci podílí několik faktorů, které jsou v zásadě dvojí povahy: jedny jsou aktuální - pojí se s konkrétní a jedinečnou komunikační událostí (řeč, neverbální projevy, oblečení, doplňky), druhé jsou uzačlné - pojí se s informacemi, které o sobě účastníci komunikace mají (majetkové poměry, bydlení, model auta, životní styl apod.). Pro aktuální i uzačlné faktory - ať se jedná o poznatky jazykové i nejazykové - je typický vztah ovlivnitelnosti uzačlných faktorů prostřednictvím aktuálních a interpretovatelnosti aktuálních faktorů prostřednictvím uzačlných, který podrobně známe ze vztahu mluvy (la parole) a jazyka (la langue).

Vývoj sociální diferenciacie naší společnosti na počátku 90. let je přes veškerou jeho souvislost s lety předcházejícími velmi výrazný. Charakteristické je, že jde o vývoj „neformální“ v tom smyslu, že formy pro signalizování sociální distance se ustalují mnohem pomaleji než sociální distance samotné. Jsou již aktuální, ale ještě ne uzačlně strukturované a hlavně ještě nejsou v komunikaci plně respektované a shodně interpretované. Široce se rozvinuly kupř. distinkce nesené formou oblečení, obutí a doplňků, jako jsou účesy, brýle, hodinky, spony do kravat, dýmky a zapalovače, náramky, příruční zavazadla a odznaky. Také auta podstatně „zvýznamněla“ a zjemnila odstíny své rozlišovací schopnosti jako distinktivní forma sociálního statusu. Nedostatečně rozvinutá zatím zůstává distinktivnost bydlení, zatímco forma odpočinku a dovolených (a trávení volného času vůbec) jako výraz sociálního statusu prodělává podstatné obsahové proměny.

Zatímco pro jiné systémy využitelné pro signalizování sociálního statusu - např. pro auta - platí, že mají možnost znmožovat, nebo redukovat počet distinkcí (v závislosti na množství aut, která jsou aktuálně na trhu k dispozici), je český hláskový subsystém relativně uzavřený a v časovém rozměru lidského života prakticky neproměnný. Distinktivnost v subsystému českých samohlásek je dána tím, jaké zvuky jsou mluvidla schopna realizovat a jaké zvuky je sluch schopen rozlišit, tedy ve způsobech artikulace a akustické percepcie samohlásek. Protože komplexní pohled na samohlásky (výklady o vztahu artikulace a akustických i percepčních vlastností) je velmi komplikovaný, pokusíme se alespoň dílčí úvahou přispět k osvětlení *sociálně distinktivní funkce českých samohlásek* při jejich artikulaci.

Odpreparovat české samohlásky z proudu řeči je jistá abstrakce. V přirozeném stavu jsou vlastnosti českých samohlásek těsně provázány s celkovou mluvní realizací projevu - s timbrem a výškou hlasu, s výslovnostním tempem, asimilacemi a redukcemi, s přízvukováním apod. I tyto „průvodní“ jevy mohou být samostatnými nositeli sociální distinktivnosti. Samohlásky jsou tóny, které se vytvářejí za součinnosti hlasivek, dutiny ústní, hmoty jazyka a rtů. Na jejich artikulaci se pasívně podílejí ještě další dutiny. V podstatě je však artikulace dána tvarem dutiny ústní jako rezonančního prostoru, který je ovlivňován otevřením čelistí a umístěním masy jazyka. Jistě bude zajímavé si uvědomit, jaký prostor vlastně máme k dispozici:

	přední		střední		zadní
vysoké	i, i:				u, u:
středové		e, e:		o, o:	
nízké			a, a:		

Na schématu je tzv. samohláskový trojúhelník, který je symbolickým a geometrickým vyjádřením postavení jazyka v ústní dutině a mluvidel při fonaci českých samohlásek. Osa *vysoký-nízký* má tři stupně: *vysoký*, *středový* a *nízký*, osa *přední-zadní* má také tři stupně: *přední*, *střední* a *zadní*. Jednoznačně je určena jediné dvojice samohlásek *a, a:*, která je *střední* a *nízká*, zatímco

čtveřice *i, i:, e, e:* je *přední* a musí být rozlišována *přední vysoká* a *přední středová*, stejně jako *o, o:, u, u:* je *zadní vysoká* a *zadní středová*. Navíc je třeba si uvědomit, že do fonace českých vokálů nejsou zapojeny nosní dutiny a u *u, u:* jsou zapojeny rty.

Především je třeba si uvědomit, že při artikulaci jsou samohlásky pro nás - uživatele - nositeli přinejmenším dvou typů vztahů: *distinktivních* a *fonostylistických*. Distinktivní vztah je spojen se zásadní změnou významu. Najdeme-li dvojici slov, tzv. *minimální pár*, jejichž význam se liší díky rozdílu mezi samohláskami (jinak se slova shodují), nalezi jsme důkaz pro distinktivní vztah, v němž jeden člen vylučuje druhý (a v němž nalezené hlásky jsou fonémy). Takových dvojic můžeme pro fonologickou distinktivnost uvést hned několik: *luk* proti *lak* proti *lek* proti *lok* proti *lěk* proti *lák*.

Fonostylistický vztah není založen na významovém rozlišení, ale pouze na modifikaci významu. Modifikací se rozumí obohacení významu o další fakty přesahující pouhé rozlišení významu a přinášející tzv. *fonostylistické rysy*. Foném není natolik modifikován, aby ztratil svou identitu a stal se fonémem jiným, avšak je natolik pozměněn, že tato změna může být nositelem dodatečného významu. Poznáme projev afektované osoby (ženy i muže), nejistého studenta, veselého dítěte a je zřejmé, že na identifikaci těchto projevů se podílejí i fonostylistické modifikace samohlásek. K základním vlastnostem přirozeného jazyka jako interindividuálního sémiotického kódu patří nadosobní závaznost používaných prostředků. Kolem jazykového systému jako celku (stejně jako kolem jeho dílčí subsystémů - v našem případě samohlásek) se vytváří sociální prostředí, které je bezpříznakové. Je v podstatě arbitrární, jaké konkrétní fenomény tuto bezpříznakovou pozici obsadí, avšak je-li jednou obsazena, pak už jiné fenomény s toutž funkcí nabývají hodnot příznakovosti. Chceme tím zdůraznit myšlenku, že svazek akustických vlastností reprezentující české samohlásky má několik uzlových bodů, které představují konkrétní, obecně přijímanou a vyžadovanou idealizaci (*akustický obraz*) české samohlásky. Ta může být variována fonostylisticky, a když tyto hranice překročí a přestoupí do distinktivního vztahu, přiblíží se tím, nebo se dokonce ztotožní, s jinou idealizací. Můžeme tedy slovo *lok* říci tisíci možnými způsoby odlišně od ideální výslovnosti, dokud nepřekročíme hranici, která by z fonostylistické varianty *o* udělala fonologickou variantu, nebo přímo vzorovou samohlásku *e, a, u*, a přeměnila je tak v slova *lek, lak* nebo *luk*.

Je zřejmé, že na identifikaci sociálního statusu se nemohou podílet vztahy distinktivní, ale že může být z hlediska artikulace budován pouze na vztazích fonostylistických, pokud má být zachována identita jazyka, který se v komunikaci užívá. (Z tohoto hlediska je zřejmá sociálně distinktivní funkce francouzštiny v ruské komunikaci 19. století nebo latiny ve středověké komunikaci vzdělanců.)

Vezmeme-li v úvahu četnost, s jakou se samohlásky v řečovém projevu vyskytují, bylo by nanejvýš nepravděpodobné, kdyby některé fonostylistické varianty nenabývaly „hodnoty“ sociálně distinktivní funkce signalizující sociální status v komunikační události. Kvalita vyslovovaných samohlásek může být signálem (podpůrným, podvědomým), o němž lze opřít představy o sociálním statusu ostatních účastníků komunikační události, popř. jímž by bylo možné vlastní sociální status signalizovat (a pro úplnost dodejme - i předstírat).

Akustický obraz (image acoustic)

Výše uvedená tabulka českých samohláskových fonémů představuje kostru, která obalena masem zkušeností ze zažitých realizací zastupuje ony bezpříznakové akustické obrazy, o

nichž jsme psali. Ne všechny realizace, které se v sociální komunikaci uplatňují, mají nějaký rozlišující význam. Zcela nepochybné a zažité je rozlišení regionální (citlivost k nářečním zvláštnostem v kvalitě výslovnosti samohlásek je stále velmi vysoká), jistou stabilitu má usuzování o vzdělání a inteligenci partnerů v komunikaci. Zaúmco rozlišení sociální je podle našeho názoru nestabilizované (např. otevřenější výslovnost zřejmě může signalizovat spolu s nižší vzdělaností úrovní i zařazení do sociální skupiny, v níž se nositelé takového vzdělání zpravidla pohybují). Mluví se v této souvislosti o spisovné výslovnosti (která ovšem nemá jednoznačně definovaného nositele - v jiných zemích a jiných kulturách tímto nositelem může být královna, televizní moderátor, prestižní divadlo, vybraná univerzita). Spisovná výslovnost s sebou nese oficiálnost a reprezentativnost, je pravděpodobně signálem vyššího vzdělání a postupně nabývá významu věrohodnosti. Nese s sebou jednoznačně status vzdělaného a kulturně vyspělého jedince.

Systémové posuny na ose vysoký - nízký

Samohlásky položené blíže vysokým jsou typické pro ženskou výslovnost, a pokud tato tendence je výraznější, pak jsou znakem hysterie nebo jiných duševních chorob. Také mužští transvestité nebo „ženská část“ homosexuálního páru má výslovnost samohlásek situovanou blíže k vysokým. Posun směrem k vysokým je také signálem pro pozitivní emoce. Tato výslovnost se objeví např. při mazlení s mládětem lidským nebo zvířecím, nebo naopak při dětském „předvádění se“.

Tento druh posunu tedy signalizuje přirozenou ženskost, popř. její imitace, nebo signalizují emocionální expresi negativní, nebo pozitivní (afekt, mazlení).

Systémový posun samohláskového trojúhelníku blíže nízkým je přirozeně typický pro mužskou populaci. Závažná rozhodnutí nebo řeči s intencí k velké sociální prestiži se posouvají tímto směrem. Děti hrající si na dospělé posouvají výslovnost samohlásek tímto směrem. Tento směr posunu signalizuje závažnost a rozhodnost.

Systémové posuny na ose přední - zadní

Je zajímavé, že posuny výslovnosti v ose *přední-zadní* nejsou tak sémanticky zatíženy. Kromě několika vulgárních vtipů se posouvání výslovnosti dopředu, směrem k předním samohláskám, prožívá jako fyziologický problém (nestandardní zformování dutiny ústní), který se mluvčí snaží překonat, a posouvání výslovnosti směrem k zadním jako nepečlivá a nesrozumitelná výslovnost (huhlání), nebo směšné imitování např. anglické výslovnosti. Z našeho hlediska fonostylistické varianty vznikající posunem výslovnosti směrem k předním samohláskám, nebo naopak směrem k zadním samohláskám představují sémanticky nevyužitou (volnou) formu, která může být pro svou dostatečnou výraznost a jednoznačnost „zvýznamněna“ např. pro signalizování sociálního statusu.

Jiný vokální systém

Jak už jsme napsali, je spisovná výslovnost interpretována jako bezpříznaková. Nicméně systém, který jsme znázornili výše, není jediným systémem vokálů, s nímž se na českém území můžeme setkat. Protože však spisovná čeština je nejuniverzálnějším a teritoriálně nejrozšířenějším útvarem národního jazyka, je také pozadím, na němž jsou jiné fonologické systémy vnímány jako „odchylky od normálu“. Tyto odchylky jsou pro odborníka mnohdy dostatečným vodítkem pro lokalizaci mluvčího. (G. B. Shaw tuto schopnost zpopularizoval v básnické hyperbole, když ve svém slavném Pygmalionu v profesoru Higginsovi popsal význačného fonetika Henryho Sweeta.)

Nicméně je notoricky známo, že *Ostraváci mají kratke zobaky*, že mladí Pražáci *pejou pevo*, *valice moc*, že *Chodům hučitel přil na naši svarbu* nebo že na Tišnovsku *spí hišče v litě v nuce pud dochnó*. Fonologický systém ostravských nářečí tedy například nemá délku jako distinktivní vztah. Znamená to, že délka se přesunula do fonostylistických variant. Mladší pražská generace (toto nepřesné vymezení zahrnuje ty uživatele, kteří se v procesu socializace potýkají s nutností vymezit svou sociální a kulturní roli vůči rodičům) zase namísto předních a vysokých vyslovuje onu redukovanou samohlásku (mixed vowel), která je vnímána jako *e* namísto *i* a *a* namísto *e*. V chodském nářečí má *u* přídech *h* a na Tišnovsku alternuje *u* s *o* a naopak. Kromě několika posměšných písniček či říkaček, které tyto místně určené fonologické systémy vyvolaly, je třeba si uvědomit dvojí optiku, kterou tato vyjádření mohou být vnímána.

Jedna je zřejmá: z hlediska spisovné výslovnosti je tento mluvčí vnímán jako cizinec, který navíc nezná, nebo nechce používat bezpříznakovou výslovnost. Získává tak status neadaptovaného cizího elementu v komunikaci. Pak už je jen otázkou konsituace a kontextu, jestli bude prožíván jako obohacení komunikace nebo jako účastník s vlastnostmi bílé vrány.

Druhá je méně po ruce: jestliže lokální výslovnost je v daném kontextu a konsituaci dostatečně silná (většinová), pak se hodnocení na škále bezpříznakový-příznakový může přepólovat a z hlediska místní výslovnosti se spisovná výslovnost dostává do postavení příznakového člena páru. Pak vlastnosti cizího člena, ať už jako obohacení, nebo bílé vrány, získává spisovná výslovnost a spisovně vyslovující člověk nabývá status nepřizpůsobivého cizince. Tento fakt může být dostatečným podnětem pro sociální obdiv, nebo netolerantnost. Pražák pak může vnímat Olomoučáka jako někoho, kdo mluví vybraně spisovně, zatímco Brňák vnímá pražskou češtinu jako špinavou a ošklivou řeč z ulice. Ostraváci se mohou jevit Pražákům jako roztomilí nedouci, kdežto Pražáci se mohou jevit Ostravákům jako arogantní a namyšlení.

Z toho je zjevné, že výslovnost (a tedy i kvalita vyslovovaných samohlásek) dokresluje náš obraz o ostatních účastnících komunikace o informace (i když neověřené a mnohdy chimérické) o jejich vzdělání a inteligenci (respektive nevzdělání a neinteligenci, neboť naše hodnocení řečového chování je jednou kontinuální ukázkou netolerance a nesnášenlivosti).

Jednoznačná forma - vágní status

Na příkladech jsme si ukázali, jakou sociálně relevantní informaci (včetně sociální nesnášenlivosti) může subsystém českých samohlásek nést. Zároveň je nutné konstatovat, že české samohlásky poskytují ještě dostatek jednoznačné a výhradní formy, která by se mohla stát nositelem sociálního významu. Vzhledem k tomu, že stále probíhá sociální diferenciací naší společnosti, nedá se vyloučit, že některá sociální skupina a v ní vznikající sociální statusy si tuto formu „nezvýznamní“ ke své jednoznačné a výhradní identifikaci. Dosud však výslovnost nedosáhla toho sociálně distinktivního postavení, jaké má např. mezi uživateli jazyka v anglicky mluvících zemích. Je nepochybné, že čeština k identifikaci sociálních skupin a jednotlivců v nich už v současnosti slouží, ale na jiných rovinách jazykového systému: např. na rovině morfologické, na rovině syntaktické, na rovině lexikální (terminologie, frazeologie). Nové škálování sociální diferenciací je však mladé a nevytříbené a ustálený samohláskový systém nabízí mnoho „volných“ forem.

JAN JIRÁK vystudoval češtinu a angličtinu na filozofické fakultě UK v Praze, pak působil na této fakultě na katedře překladatelství a tlumočnictví. Od roku 1984 učí český jazyk, stylistiku, neverbální komunikaci a polemiku na fakultě žurnalistiky (nyní fakultě sociálních věd) UK v Praze. Překládá literární texty a filmové scénáře z angličtiny.

OTAKAR ŠOLTYS vystudoval češtinu a angličtinu na filozofické fakultě UK v Praze. Pak pracoval v Ústavu pro jazyk český ČSAV a věnoval se teoretickým otázkám jazyka a jazykovědy. V současnosti přednáší syntax, stylistiku a jazyk v médiích na fakultě sociálních věd UK v Praze. Spolupracuje se sociology a politology při výzkumu jazykových aspektů transformace sociální struktury.

Literatura

- Berger, C. R., J. J. Bradac 1982. *Language and Social Knowledge*. London: Edward Arnos Ltd.
- Bierwisch, M. 1983. „Psychologische Aspekte der Semantik natürlicher Sprache.“ In *Richtungen der modernen Semantikforschung*, hrsg. von W. Motsch, D. Viehweger. Berlin.
- Budil I. T. 1992. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.
- Daneš, F. 1985. *Věta a text*. Praha: Academia.
- DeFleur, M., S. Ball-Rokeach 1989. *Theories of Mass Communication. 5th edition*. New York & London: Longman.
- Helbig, G. 1991. *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
- Holasová, T. 1992. *Umíte dobře mluvit?* Praha: H&H.
- Chloupek, J., J. Nekvapil 1986. *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha: Academia.
- Janoušek, J. 1984. *Společná činnost a komunikace*. Praha: Academia.
- Knapp, L. M. 1984. *Interpersonal Communication and Human Relationship*. Newton, MA.: Allyn and Bacon Inc.
- Kořenský, J. 1992. *Komunikace a čeština*. Praha: H&H.
- Leška, O., J. Nekvapil, O. Šoltys 1987. „F. de Saussure and the Prague Linguistic Circle.“ *Philologica Pragensia* 30: 77-109.
- Morris, D. 1977. *Manwatching: A Field Guide to Human Behavior*. New York: Harry N. Abraham.
- Pauliny, E. 1979. *Slovenská fonológia*. Bratislava: Veda.
- Trudgill, P. 1983. *Sociolinguistics*. London: Penguin Books.
- Vachek, J. 1968. *Dynamika fonologického systému češtiny*. Praha: Academia.
- Výslovnost spisovné češtiny* 1978. Praha: Academia.
- Žibritová, G. 1984. *Sociálna komunikácia*. Bratislava: SPN.

Summary

The aim of this article is to describe the correlation between the pronunciation of Czech vowels and the speaker's social status. It states that the phonostylistical qualities of Czech vowels are rich and clear enough to become a form defining the social status of a speaker with necessary accuracy and distinctiveness. Nevertheless they are still not in actual use. This role is played by the higher strata of the linguistic system such as morphology, syntax and phraseology. Pronunciation does not have the same socio-distinctive values in the Czech language as in English-speaking countries. However the Czech vocalic subsystem is rich enough and the need to signal social differentiation formally is strong.

Paul Felix Lazarsfeld - klasik sociologického výzkumu

HYNEK JEŘÁBEK*

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

Paul Felix Lazarsfeld - A Classic of Sociological Research

Abstract: The main aim of the paper is to outline Paul Lazarsfeld's work and methodology. Paul Felix Lazarsfeld is one of the leading figures in the research methodology from the thirties through to the sixties. His contributions, ideas, investigations, books and other activities in the years in Austria and, after his emigration, in the United States. The paper presents the product of lifelong work: a model of survey research which he developed, instructed and disseminated in many universities throughout USA and Europe.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 57-71)

1. Úvod

Česká sociologie dnes hledá praktické uplatnění, zařazuje se do světového kontextu, dohání zameškaná témata, seznamuje se s nejnovějšími trendy, ale také navazuje na klasické tradice světové sociologie. K základnímu odkazu světové sociologie bezesporu patří Paul Felix Lazarsfeld, sociolog a metodolog, který se řadí k průkopníkům empirického sociologického výzkumu a zakladatelům jednoho z jeho modelů.

Proč je aktuální psát dnes o Paulu Felixu Lazarsfeldovi? Čím byl Lazarsfeld výjimečný? I když od jeho smrti uplynulo teprve necelých dvacet let, představuje historii empirického sociologického výzkumu. Na jeho osudu je možno sledovat vývoj sociologického výzkumu od třicátých let v Evropě a v USA až do nedávné minulosti.

Jméno Paula Felixe Lazarsfelda je spojováno s mnoha oblastmi sociologie. Je znám především jako metodolog, skvělý výzkumník. Byl ředitelem čtyř výzkumných center: ve Vídni, na univerzitě v Newarku v New Jersey, Střediska pro výzkum rozhlasu při Princetonské univerzitě a Střediska pro aplikovaný sociologický výzkum na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. V roce 1950 se stal předsedou Americké asociace pro výzkum veřejného mínění a v roce 1962 prezidentem Americké sociologické asociace. Byl spoluzakladatelem matematické sociologie, dichotomické algebry a tvůrcem latentní strukturní analýzy. Zavedl do empirického výzkumu panelové šetření. Je znám jako spoluvůdce motivačního výzkumu, založil výzkum masové komunikace, změnil výzkumy volebního chování otázkami po způsobech jeho formování, vytvořil model ovlivňování veřejného mínění prostřednictvím jeho vůdců. Svě spolupracovníky inspiroval k výzkumům, které se staly klasickými. Po celý život působil jako výjimečný, provokující, náročný učitel sociologického výzkumu. Vychoval od roku 1925, kdy s výzkumem ve Vídni začal, až do své smrti v New Yorku v roce 1976 několik generací sociologických výzkumníků. Mnozí z nich založili výzkumné ústavy po jeho vzoru. Byl také historikem sociologie. Inicioval a spoluuskutečňoval projekt výzkumu dějin

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Hynek Jeřábek, CSc., Institut sociologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel.: (02) 24 49 14 96, fax: (02) 24 22 79 50, E-mail: hynek.jerabek@ruk.cuni.cz.

empirického sociologického výzkumu. A můžeme říci, že uvedl v život, prosadil, institucionalizoval jedno z nejsilnějších paradigmat sociologie: sociologii jako sociologický výzkum, tedy teoreticko-empirické pojetí sociologie jako vědy založené na kumulativní výstavbě teorie specifickými prostředky sociologické metodologie a empirického sociologického zkoumání.

Lazarsfeld bývá spojován s neopozitivistickou orientací sociologie. Jistěže byl ovlivněn atmosférou Vídně, kde vyrůstal a působil až do počátku třicátých let. Vídeňský kruh přírodovědců, filozofů a dalších představitelů pozitivistického myšlení mu nemohl být neznámou skutečností. Jistě četl a také promýšlel spisy významných autorů tohoto proudu. Přesvědčení o správnosti zvoleného epistemologického přístupu spoléhajícího na odhalování pravidelností, na hromadné jevy, na zákony pravděpodobnosti při vysvětlování společenských skutečností však čerpal hlouběji v dějinách vědy. V obecném povědomí sociologické veřejnosti dosud převažující obraz Paula Felixe Lazarsfelda jen jako představitele „abstraktního empiricismu“ [Mills 1969] se v konfrontaci s celým jeho dílem ukazuje jako příliš zjednodušující. Předkládaná studie se mimo jiné pokouší přispět k narušení tohoto jednostranného pohledu na jednoho z předních tvůrců moderní výzkumné sociologie.

2. Počátky - Vídeň

Paul Felix Lazarsfeld se narodil ve Vídni 13. února 1901. Zde působil až do svého odchodu do USA, tedy do roku 1933. Narodil se v rodině právníka angažovaného pro socialistické hnutí. Jeho matka Sofie byla psychologkou. Mládí prožil v prostředí hudebního, kulturního i politického života, jehož byla domácnost Lazarsfeldů na počátku století plná. Za první světové války byl dům Lazarsfeldových centrem socialistů, mezi nimiž zejména fyzik a matematik Alfred Adler zaujal mladého Lazarsfelda a ovlivnil jeho zájem o matematiku. David L. Sills v životopise [Sills 1979b: 411] charakterizuje socialismus jako rodinné, sociální, intelektuální a politické prostředí, v němž vyrůstal mladý Lazarsfeld. Sám Lazarsfeld byl v letech bezprostředně následujících po první světové válce aktivní jako vůdce studentské organizace socialistů. Přestože tuto svou zkušenost mládí považoval za důležitou, v politické aktivitě po svém odchodu do Spojených států nepokračoval.

V roce 1925 promoval Lazarsfeld na univerzitě ve Vídni doktorátem z aplikované matematiky. Jeho doktorská práce o nerovnostech pohybu Merkura v gravitačním poli Slunce v níž aplikoval Einsteinovu teorii relativity, předznamenala Lazarsfeldův pohled na vědu. Jako by jeho kroky byly prodloužením myšlenek Jana Keplera, který odhalil zákony o pohybu nebeských těles z rozsáhlých pozorování Tychona Brahe, a Alberta Eisteina, tvůrce teorie relativity, na zkoumání společenského světa. V době, kdy je Lazarsfeldovi 29 let a kdy má již za sebou první úspěšné výzkumnické kroky, vyslovuje A. Einstein v přednášce věnované odkazu Jana Keplera slova, která bychom mohli považovat za krédo společné všem třem zmíněným vědcům, přesvědčení, které sdílel i Paul F. Lazarsfeld: „... poznání nemůže rozkvést z holé empirie. Takový rozkvět je možný pouze ze srovnání toho, co je vymyšleno, s tím, co je pozorováno.“ [Einstein 1930] Ve všech Lazarsfeldových pracích najdeme odraz přesvědčení, že naším vodítkem při poznávání společenského světa musí být neustálá přítomnost teoretické i empirické složky zkoumání.

Ve dvacátých letech se ve Vídni sociologie nepřednášela. Lazarsfeld se stal matematikem a velmi záhy také aplikovaným psychologem. Za psychologa sám sebe

považoval ještě v prvních letech svého působení ve Spojených státech. Jeho učители byli Karl a Charlotte Bühlerovi, kteří byli pozváni na vídeňskou univerzitu z Německa v roce 1922. Lazarsfeld studoval u Karla Bühlera psychologickou teorii a pracoval v Bühlerově Psychologickém ústavu jako asistent Charlotty Bühlerové ve výzkumech v oblasti vývojové psychologie. Jeho první zveřejněná práce *Jugend und Beruf* (Mládež a povolání)¹ dokládá jeho počáteční výzkumné kroky. Seznamuje se tedy s teoretickým podložením a k obohacování vývojové psychologické teorie zaměřeným empirickým výzkumem.

V roce 1925 Lazarsfeld zakládá se souhlasem Bühlerových pobočku Psychologického ústavu orientovanou na aplikaci psychologie při zkoumání sociálních a ekonomických problémů - svůj první výzkumný ústav: *Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle* (Výzkumné středisko pro hospodářskou psychologii). Lazarsfeld se stal výkonným ředitelem. Vědeckou radu se podařilo sestavit z předních osobností města, průmyslu a akademické obce. Předsedou vědecké rady se stal Karl Bühler, ředitel Vídeňského psychologického ústavu. Výzkumné středisko provádělo pod Lazarsfeldovým vedením především malé výzkumné projekty pro obchodní a průmyslové kruhy z oblasti výzkumu trhu. V pracích tohoto období, od vzniku výzkumné instituce v roce 1925 až do jejího pozvolného konce po roce 1933, nalezneme² průzkumy nejrozličnějšího sortimentu průmyslového zboží od mléka, až k elektrickým spotřebičům a provozovněm služeb. Zvláštním okruhem zakázek byl výzkum návštěvníků kina - dětí, mládeže, ale i matek těchto mladých návštěvníků. Lazarsfeld a jeho spolupracovníci zkoumají také posluchače rozhlasu. Tato aktivita, její zvláštní zaměření i mnohostrannost a šíře výzkumného záberu, znamenaly pro Lazarsfelda získání kvalifikace, který mu po letech v USA napomohl k získání vůdčího postavení v empirické výzkumné práci na značně velkém výzkumném projektu „Princeton Radio Project“.

Lazarsfeldova výzkumná skupina se však rozhodla také pro jiný druh výzkumné aktivity. Lazarsfeld spolu s Hansem Zeiselem a Marií Jahodovou, která byla jeho první manželkou,³ zkoumal působení nezaměstnanosti na rodiny propuštěných dělníků.

Původní záměr zkoumat volný čas dělníků a přispět k prosazení kratšího pracovního dne změnil Lazarsfeld na doporučení rodinného přítele, historika a předsedy sociálně demokratické strany Rakouska, Otto Bauera, na projekt výzkumu nevelké vesnice postižené masovou nezaměstnaností. [Sills 1979b: 412]. Předmětem rozsáhlého sociografického výzkumu se stala malá průmyslová obec Marienthal v blízkosti Vídně. Práce se inspiroje Lyndových *Middletownem*. Zkoumá nejrozličnější stránky života komunity - obce plné nezaměstnaných. V Marienthalu je patrné využití pojmů „sociální disorganizace“ a „sociální desorganizace“, které zdůvodnil a popsal William I. Thomas v *Polském sedláckovi* i konceptu „postojů“, které rozvíjel v témže díle i ve svých pozdějších pracích Florian Znaniecki. Autoři se zajímají o rodinné rozpočty a obchod v obci, studují

¹) Lazarsfeld, P. F. (1931).

²) Údaje o tématech výzkumu jsou převzaty ze Společenskovědního archivu Konstanz Universität, SRN díky laskavosti Ilji Šrubaře, vedení univerzity i DAAD, kteří připravili a financovali studijní pobyt autora příspěvku v roce 1992.

³) Paul Lazarsfeld byl třikrát ženat: poprvé ve Vídni s Marií Jahodovou, podruhé s Hertou Herzogovou a potřetí s Patricií L. Kendallovou. Všechny byly jeho studentkami a později spolupracovnicemi a spoluautorkami. Viz [Sills 1979b: 411].

rodinný život, analyzují trávení volného času zaměstnaných i nezaměstnaných obyvatel obce, sledují, jakou roli sehrávají zájmové organizace, církve, spolky, politické strany. Velkou pozornost věnují průzkumu aspirací a životních plánů lidí poznamenaných krátkodobou i dlouhodobou nezaměstnaností i jejich rodin. Studie závěrem dochází k teoretickým závěrům o vlivu dlouhodobé masové nezaměstnanosti na společenský organismus, jímž je komunita - obec Marienthal. Apatie, nedostatek plánů do budoucna, ale zároveň zachování šancí pro děti, to jsou nejvýraznější prvky životní situace zjištěné u nezaměstnaných obyvatel Marienthalu.

Marienthal je dodnes slavnou studií. Dokazuje, že v Evropě probíhaly na počátku třicátých let výzkumy svou kvalitou srovnatelné s americkými pracemi chicagské školy nebo Lyndových *Middletownem*. Byla v ní využita celá řada metod a technik, které bývají dnes zařazovány pod označení „kvalitativní metody zkoumání“. Byly zde však použity také techniky, jejichž smyslem bylo získat reprezentativní, statisticky zpracovatelné údaje. Vedoucím týmu byl Lazarsfeld, a i když závěrečné práce při sestavování publikace ležely větší měrou na jeho spolupracovnících Marii Jahodové a Hansi Zeiselovi, jeho podíl na projektu je všeobecně uznáván jako podstatný.⁴

Lazarsfeld začal svou výzkumnou dráhu ve Vídni jako aplikovaný psycholog a ještě více jako matematik, statistik. V týmu Charlotty Bühlerové se uplatnil jako analytik. Přinesl sem metody používané v přírodních vědách. Statistické metody užíval ve své práci. Ale nejen to. Také jedna z jeho prvních publikací je učebnice statistiky pro pedagogy. Vydává ji v roce 1929 v Jeně. Byla to vlastně jedna z prvních prací toho druhu na kontinentě.⁵ [Lazarsfeld 1929]. Porovnáme-li situaci v Rakousku a Německu s podmínkami v USA, podmínky se příliš nelišily. Úroveň statistického zpracování sociologických výzkumů koncem dvacátých let byla také tam nízká. Vyšly některé práce a příručky věnované tomuto tématu.⁶ Zpracování dat statistickými postupy však nebylo zdaleka běžné a největší úspěch dosud slavily práce založené na kvalitativní analýze, jako bylo nesmrtelné dílo Thomase a Znanieckého *The Polish Peasant in Europe and America* a případové studie věnované studiu města nebo komunity, tj. práce chicagské školy a Lyndových *Middletown*.⁷

Za této situace Lazarsfeld hledal své vzory, kde se dalo. Jak vyplývá z některých pasáží Marienthalu, patrně četl „Polského sedláka“, velice blízký mu byl Lyndových *Middletown*, inspiruje se u prací z historie sociografie. Počátky sociologické výzkumné práce později spatřoval v pracích a průkopnickém snažení belgického statistika a

⁴) Jahoda, Marie - Lazarsfeld, P. F. - Zeisel, H.: *Die Arbeitslosen von Marienthal* (1933).

⁵) Lazarsfeld, P. F. (1929).

⁶) Mills, F. C.: *Statistical Methods* 1924; Chaddock, R.: *Principles and Methods of Statistics* 1925; Chapin, F. Stuart: *Field Work and Social Research* 1920; Chapin, F. Stuart: *The Statistical Redefinition of a Societal variable*. *AJS* 30 (1924/25), 154-171.

⁷) Thomas, W. I. - Znaniecki, F.: *The Polish Peasant*. Chicago, 1918-1920; Lynd, R. S.-Lynd, H.: *Middletown* 1929; Anderson, N.: *The Hobo: The Sociology of Homeless Man*. Chicago, Uni Chi Press 1923; Park, R. E.-Burgess, P.: *The City*. Chicago, Uni.Ch.Pr. 1925; Thrasher, F. M.: *The Gang*. Chicago, Uni Chi Press 1927; Wirth, L.: *The Ghetto*. Chicago, Uni Chi Press 1928; Zorbaugh, H. W.: *The Gold Coast and the Slum*. Chicago, Uni Chi Press 1929; Shaw, C. H.: *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*. Chicago, Uni Chi Press 1930.

přírodního i sociálního vědce Adolpha Quételeta, také však uznával zásluhy Fréderica Le Playe, Maxe Webera, autorů chicagské školy a dalších.⁸

Již ve Vídni si Paul Felix Lazarsfeld vytkl za cíl vytvořit profesionální výzkumný ústav, jehož cílem by bylo empiricky zkoumat společenské jevy, sbírat prakticky využitelné poznatky, ale zároveň také postupně, kumulativně budovat sociologickou vědní disciplínu obohacováním souboru jejích poznatků a teorií. Ve výzkumu trhu si kladl náročnější než jen běžné otázky týkající se vztahu nabídky a poptávky. Zkoumal vliv masových komunikačních prostředků, působení reklamy, vzájemné ovlivňování postojů jednotlivých členů rodiny například při výzkumu návštěvnosti kina. Je možno říci, že stál v počátcích motivačního výzkumu.⁹

3. Studijní pobyt v USA, první Lazarsfeldovy kontakty

Lazarsfeldovi životopisci se shodují v úsudku, že to byly právě výsledky práce při výzkumu Marienthalu, které upozornily na Lazarsfelda evropského zástupce Rockefellerovy nadace v Paříži a způsobily, že mu byla jako jednomu z devíti účastníků z Evropy nabídnuta dlouhodobá studijní cesta po amerických univerzitách.¹⁰

V listopadu 1932, uprostřed činnosti, úspěšné a mnohostranné výzkumné práce v institutu, získává Paul Lazarsfeld Rockefellerovo stipendium na roční pobyt v USA. V září roku 1933 přijíždí do USA, nejprve na rok, později pobyt o rok prodlužuje. V USA se projevuje jako mimořádně nadaný, přizpůsobivý a učenlivý postgraduální student. Seznamuje se s nezvykle velkým počtem výzkumníků na univerzitách po celých Spojených státech. Sám o tom ve své autobiografii po letech píše,¹¹ že se vždy snažil zapojit do práce výzkumného týmu a naučit se jeho stylu práce, přiučit se něčemu novému. Navštěvuje Gordona Allporta, Otto Klineberga a Goodwina Watsona, výzkumníky, kteří na psychologickém kongresu v Německu v roce 1932 projeví zájem o jeho výzkum Marienthalu.¹²

Začíná ve Washingtonu, kde je v té době ustavena výzkumná skupina pro řešení problémů nezaměstnanosti. Zde se seznamuje se skupinou sociologů, kteří působí v té době jako vládní poradci pro otázky nezaměstnanosti a kteří také pro svou empirickou orientaci tvoří později jádro skupiny, která zakládá Sociologickou výzkumnou společnost a má významný vliv v Americké sociologické společnosti. Na shromážděných datech se mu podařilo dokázat, že na výši nezaměstnanosti nemá rozhodující vliv formální stupeň dosaženého vzdělání, ale věk pracovníka. Tímto odhalením nepravé korelace mezi vzděláním a nezaměstnaností si získává respekt skupiny expertů. Spolupracuje s nimi ještě jednou, na jaře 1934 v Chicagu při vícerozměrných statistických analýzách týkajících se nezaměstnanosti.¹³

Lazarsfeld se v USA zaměřuje zejména na metody sociologického zkoumání. Cestuje za Lutherem Fryem, autorem učebnice metod sociologického výzkumu, na

⁸ Viz Lazarsfeld (1958b, 1961, 1962); Lazarsfeld-Oberschall (1965); Landau-Lazarsfeld (1968); Zeisel, H.: *Toward a History of Sociography* In: Marienthal (Afterword) 1971: 99-125.

⁹ Za zvláště inspirující v tomto kontextu je třeba považovat Lazarsfeldovu stat' *The Art of Asking Why* (1935a).

¹⁰ Lazarsfeld, P. F. (1975b: 152).

¹¹ Lazarsfeld, P. F. (1975b: 174, 175, 220).

¹² Lazarsfeld, P. F. (1975b: 169-170).

¹³ Lazarsfeld, P. F. (1975b: 170).

Univerzitu v Rochestru a účastní se zde výuky i výzkumu. Protože se stále ještě nepovažuje za sociologa, tak ani návštěvu Chicaga nevyužívá k bližším kontaktům se sociology. Přijel naopak za Arthurem Kornhauserem, specialistou v oblasti aplikované psychologie. Při práci na projektech Psychologické korporace (PSC) se seznamuje s Rensisem Likertem. V oblasti aplikované psychologie spolupracuje s Johnem Jenkinsem, s nímž stráví léto roku 1934 v Ithace. Významnou vazbu si vytváří ke Kolumbijské univerzitě a zvláště k osobě Roberta Lynda, který se pro něj pro příštích nejméně deset let stává v Americe rozhodující autoritou, oporou i tichým sympatizantem.¹⁴

Pro další kontakty Paula Lazarsfelda byla významná též spolupráce s Percivalem Whitem v rámci právě založeného Amerického marketingového sdružení. Autorsky se Lazarsfeld podílel na několika kapitolách příručky technik marketingového výzkumu.¹⁵ Právě jedna z kapitol, jež napsal Lazarsfeld, byla později označena za podstatný příspěvek k počátkům motivačního výzkumu v USA. Později při rozhodování o tom, komu bude svěřen rozsáhlý výzkum rozhlasu, byla tato účast a spolupráce Lazarsfeldovi k dobru.¹⁶

Během druhého roku svého pobytu v USA strávil Lazarsfeld dva měsíce na Univerzitě v Pittsburgu ve výzkumném ústavu obchodu u Davida Craiga a účastnil se zde celé řady menších projektů v oblasti výzkumu trhu a motivace. Nedlouho před koncem platnosti svého stipendia, na jaře roku 1935, se Lazarsfeld rozhoduje pod vlivem politického vývoje v Rakousku i v celé Evropě k emigraci. Léto 1935 stráví návštěvou svých blízkých v Rakousku a o vstup na území USA musí po vypršení svého stipendia znovu požádat. David Craig mu zajišťuje potřebné oficiální pozvání k dalšímu pobytu v USA. I když původně přislíbené zaměstnání Lazarsfeld nakonec nezíská, udělené americké vízum využije a posledních 150 dolarů stipendia utrací za lodní lístek do Ameriky.¹⁷

4. Definitivní odchod z Vídně, emigrace - Newark University

Možnost obživy i cestu k profesionálnímu uplatnění v univerzitní kariéře ve Spojených státech Lazarsfeldovi však nezajistil David Craig, který jej do USA pozval, ale až Robert S. Lynd. Když se dozvěděl o tom, že Paul si přeje zůstat v USA, napsal mu v říjnu 1935 o možnosti zpracovat 10 000 sebraných dotazníků pro Státní správní úřad pro mladistvé v Essexu v New Jersey. Sociální úřad pro mládež sebral data o mladých lidech od 14 do 25 let a nyní hledal výzkumníka, který by je analyzoval. Rektor univerzity v Newarku Kingdon přijal Lazarsfeldovu nabídku a Lazarsfeld se již několik týdnů po svém návratu do USA pustil do práce.

Oficiální dopis rektora z 19. června 1936 znamená pro Lazarsfelda, který byl v té době přistěhovalcem bez prostředků, první stálé místo v USA. Lazarsfeldovi je nabídnuta roční smlouva s nevelkým platem 200 dolarů měsíčně s povinností kromě analýzy dat ještě vyučovat několik hodin na univerzitě. Dalšíh 200 dolarů měsíčního platu bylo

¹⁴) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 170).

¹⁵) Lazarsfeld - Kornhauser (1935b), viz Neurath, P. (1988: 102).

¹⁶) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 172-173); Za Lazarsfeldovy práce z oblasti motivačního výzkumu jsou považovány: The Psychological Aspect of Market Research, Harvard Business Review 12 (1934), pp. 54-71; The Art of Asking Why (1935a); Lazarsfeld - Kornhauser (1935b).

¹⁷) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 179).

vázáno na další zdroje, které nezávisely přímo na škole. Důvodem, proč Lazarsfeld vděčně přijímá, nebyla jen jeho skromnost a omezený výběr. Věřil svému snu vybudovat výzkumný ústav podobný vídeňskému a nabízené místo k tomu poskytovalo jistou příležitost.¹⁸ Dohodl se s rektorem, že škola poskytne místnosti a že zřizovaný ústav nebude požadovat od univerzity finanční krytí, že si na sebe vydělá. Navíc měl institut poskytovat možnost praktického výcviku studentům a doktorandům vysoké školy. Zanedlouho této možnosti praktického tréninku využívají také studenti dalších amerických univerzit.¹⁹

Na podkladě svých kontaktů v oblasti výzkumu trhu a na základě zakázek oblastních a státních orgánů a úřadů se Lazarsfeldovi podařilo v letech 1935 a 1936 získat několik zakázek a při práci na nich soustředit základ výzkumné skupiny spolupracovníků.²⁰ V roce 1937 bylo již vypláceno studentům, doktorandům a dalším spolupracovníkům institutu měsíčně dohromady 1500 dolarů.²¹ Dostavil se také první významnější důkaz uznání ústavu. Rockefellerova nadace na jaře 1937 zařadila Lazarsfelda mezi adepty na získání místa vedoucího velkého výzkumného projektu v oblasti výzkumu masových komunikací.

5. Projekt výzkumu rozhlasu - Office of Radio Research

V roce 1936 připravovala Rockefellerova nadace výzkumný projekt sledující vliv rozhlasového vysílání na posluchače. Výzkum byl koncipován na popud psychologa Hadleye Cantrila z Princetonské univerzity a Franka Stantona, pracujícího v oblasti rozhlasu. Lazarsfeld pochopitelně měl zájem získat výzkumný projekt pro své výzkumné středisko v Newarku. Místo získává na doporučení Roberta Lynda.²² Lazarsfeld měl podle něj vhodné předpoklady pro vedení projektu: měl statistické i psychologické vzdělání, výzkumnou praxi i organizační schopnosti, zkušenost s akademickým i s komerčním výzkumem. Byl navíc jedním z mála výzkumníků, kteří již rozhlasové vysílání a jeho dopad na posluchače zkoumali. Ve vídeňském výzkumném středisku prováděl výzkumy pro Rakouské radio.²³

V létě 1937 Lazarsfeld při svém krátkém asi šestinedělním pobytu ve Vídni dostává telegram od Hadleye Cantrila, který mu nabízí místo ředitele Projektu pro výzkum rádia s šestitisícovým ročním platem a rozpočtem na dvouletý výzkum ve výši 67 000 dolarů. Ústředí projektu má být na Princetonské univerzitě a výzkumný tým má mít volnost volby výzkumných prostředků i konkrétních výzkumných problémů i možnost metodologického bádání.²⁴ Lazarsfeld požaduje, aby výzkumné práce byly z podstatné části prováděny jeho výzkumným centrem v Newarku a žádá využití projektu pro trénink studentů ve výzkumu. Místo ředitele získává a H. Cantrill a F. Stanton se stávají jeho dvěma náměstký. Formální centrum výzkumu zůstává v Princetonu, proto také dodnes slavný název „Princeton Radio Project“, výzkumné práce však bude provádět Lazarsfeldův výzkumný tým v Newarku.

¹⁸) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 164-165).

¹⁹) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 167).

²⁰) Výsledkem byla např. práce Lazarsfeld-Wyant (1937); Lazarsfeld, P. F. (1975b: 165-166).

²¹) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 166).

²²) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 180).

²³) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 179).

²⁴) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 180).

Projekt se rozbíhá na podzim, v září nebo říjnu 1937. Lazarsfeld se stává výzkumným pracovníkem Princetonské univerzity a jeho sepětí s projektem výzkumu rádia stále roste. V roce 1938 se přesouvá výzkumná aktivita a posléze i celé výzkumné středisko z Newarku natrvalo do New York City.

Po prvním roce práce uveřejňuje Lazarsfeld se svými spolupracovníky v roce 1939 v časopise *The Journal for Applied Psychology* monotematické číslo „Sešit pro výzkum rozhlasu“. Jsou zde shromážděny dosavadní výsledky výzkumné práce na projektu. O rok později vychází druhé takové monočíslo s názvem „Pokroky ve výzkumu rozhlasu“.²⁵ Lazarsfeld vzal v tomto období na sebe značný objem prací. Vede dále výzkumné středisko v Newarku a dokončuje výzkumné projekty, které zde započal před zahájením Princetonského projektu výzkumu rádia, řídí výzkumné práce tohoto rozsáhlého projektu a píše. Snad právě pro rozsah prací, které tehdy prováděl, a pro akutní nedostatek spolupracovníků, kterým by mohl některé práce svěřit, publikuje tehdy nejen pod svým jménem, ale i pod pseudonymem Elias Smith.²⁶

Ke konci dvouletého období, na něž se vztahoval rozpočet věnovaný Rockefellerovou nadací, bylo bezpodmínečně nutné předložit výsledky vynaloženého úsilí v sevřenější publikační podobě než jen jako soubor článků. Paul Lazarsfeld se rozhodl pro studii s názvem „Radio and the Printed Page“ (Radio a tisk). S velkým nasazením dokončuje knihu v termínu a předkládá ji přesně v den, kdy vypršela lhůta pro první dva roky projektu, 1. července 1939. John Marshall je spokojen a doporučuje Rockefellerově nadaci projekt dále financovat.²⁷

V létě 1939 přechází na žádost Roberta Lynda projekt výzkumu rádia na Kolumbijskou univerzitu do New Yorku. Tím zároveň začíná třicetileté období Lazarsfeldova vědeckého působení na této univerzitě. V té dobu již projekt sídlil v New York City, takže šlo spíše o potvrzení tendence, která se pod Lazarsfeldovým vedením projevovala již dlouhou dobu.

6. Kolumbijská univerzita: The Bureau of Applied Social Research

The Office of Radio Research at Columbia University (Středisko pro výzkum rozhlasu při Kolumbijské univerzitě) bylo od roku 1939 formálně přičleněno ke Kolumbijské univerzitě. Bylo však i nyní vázáno ke škole jen volně. Většinu prostředků na výzkumnou práci si opatřovalo z nadací a grantů mimo univerzitu. Jeden ze spolupracovníků Paula Lazarsfelda William Glaser trefně charakterizoval finanční pozici ředitele institutu: Co získal, byl spíše honební lístek, který mu povoloval honitbu na výzkumné zakázky.²⁸ Univerzita poskytla bývalou budovu lékařské fakulty, která nebyla spojena s areálem, v němž probíhaly přednášky, teprve mnohem později (v roce 1949) získal Lazarsfeldův ústav místo v dosahu univerzitního městečka.²⁹

Rok na to v roce 1940 se uvolňuje na Kolumbijské univerzitě místo řádného profesora. Spor o obsazení místa teoretikem nebo výzkumníkem vyřešilo vedení univerzity rozdělením řádné profesury. Tak získal P. F. Lazarsfeld mimořádnou profesuru pro empirický výzkum a R. K. Merton docenturu pro sociologickou teorii.

²⁵) Lazarsfeld (1939), Lazarsfeld (1940b), viz Lazarsfeld, P. F. (1975b: 195, 204, 223).

²⁶) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 184, 221).

²⁷) Lazarsfeld, P. F. (1975b: 206-207).

²⁸) Neurath, P. (1988: 81).

²⁹) Sills (1979: 414).

Lazarsfeld si již dříve zvolil Mertona za svého náměstka ve výzkumném středisku a namísto mnohými očekávané vzájemné řevnivosti se mezi oběma rozvinula mimořádně vstřícná a plodná spolupráce, která trvala až do Lazarsfeldovy smrti.³⁰

Projekt pro výzkum rozhlasu po přenesení na Kolumbijskou univerzitu tvořil stále velkou část prací výzkumného centra řízeného Lazarsfeldem. Postupně však začalo středisko přijímat další a další výzkumné programy a s tím, jak se rozšiřoval jeho záběr, nazrál okamžik ke změně názvu. V roce 1944 přijala výzkumná instituce volně spojená s Kolumbijskou univerzitou název *The Bureau of Applied Social Research*. Koncem roku 1945 se výzkumný ústav poprvé stal formální součástí rozpočtu školy jako výzkumná jednotka fakulty pro graduační studium v politických vědách se stanoveným příspěvkem do rozpočtu z prostředků univerzity.³¹

Lazarsfeld přednášel na Kolumbijské univerzitě 30 let, od roku 1939 do roku 1969. Byl ředitelem výzkumného ústavu, který sám založil, od roku 1940 mimořádným profesorem, od roku 1949 vedoucím katedry sociologie a v polovině šedesátých let byl na počest zakladatele sociálního výzkumu belgického vědce Adolpha Quételeta jmenován řádným profesorem s titulem *Quetelet Professor of Social Science*.³² I když v pozdějších letech svého působení na Kolumbii přenechal pozici výkonného ředitele výzkumného střediska svým spolupracovníkům, i nadále jako zástupce ředitele měl významný vliv na chod institutu a byl velmi aktivní v jeho chodu. Vedl za tu dobu desítky doktorandů, vychoval stovky výzkumníků.³³

Za období třiceti let, které Lazarsfeld strávil výzkumnou i přednáškovou činností na Kolumbijské univerzitě, není možno nezmínit další významné výzkumné projekty, jež inicioval, jejichž byl autorem a které většinou vedl.

V letech 1940-1944 v rámci rozsáhlých zkoumání vlivu masových médií na formování názorů populace uskutečnil Paul Lazarsfeld spolu s Bernardem Berelsonem a Hazelem Gaudetem rozsáhlý výzkum formování volebního chování. V tomto šetření překročili výzkumníci tradiční rámec výzkumů veřejného mínění především způsobem položení výzkumné otázky. Nešlo totiž o to, kterého z prezidentských kandidátů občané a jejich zástupci zvolí nýbrž, jak se v procesu předvolební kampaně utvářejí jejich názory. Byl použit do té doby nepříliš frekventovaný způsob opakovaného dotazování stejné skupiny dotázaných - byla vyvinuta „panelová metoda“. Tento důležitý vklad do metodiky výběrových šetření, jehož autorství náleží především Lazarsfeldovi, umožnil soustředit pozornost na posloupnost významných vlivů při formování vědomí voličů. Značnou pozornost věnovali výzkumníci metodologické kontrole možných vedlejších účinků použitých výzkumných nástrojů. Panel respondentů byl doplněn několika kontrolními skupinami, které byly dotazovány vždy jen v jednom období volební kampaně. Výsledkem je dodnes slavná práce: *The People's Choice* (1944). Pokračováním tohoto výzkumného úsilí byly srovnávací průzkumy dalších prezidentských voleb, zakončené neméně významnou monografií: *Voting* (1954a).

V průběhu studia utváření volebních rozhodnutí formuloval Lazarsfeld dostatečně nosnou představu založenou na výsledcích dosavadních zkoumání: občané nejsou

³⁰) Neurath, P. (1988: 81).

³¹) Neurath, P. (1988: 81-82).

³²) Sills (1979: 415).

³³) Neurath, P. (1988: 83, 85).

ovlivňování masovými sdělovacími prostředky všichni stejnou měrou. Názory mnohých z nich nejsou formovány přímo. Již ve výzkumech volebního chování je formulován koncept „opinion leaders“ - vůdci veřejného mínění. K podrobnému zkoumání teze o významu určitých skupin osob při utváření názorů lidí Paul Lazarsfeld s Elihu Katzem uskutečnili další z výzkumných projektů kolumbijského Střediska aplikovaného výzkumu. V roce 1955 vydávají knihu *Personal Influence* (1955a). Vůdci veřejného mínění nejsou osoby jednoduše odhalitelné na základě povolání, sociálního postavení, příjmu nebo jiné jednotlivé sociální charakteristiky. Jsou to lidé z nejrůznějších sociálních vrstev a prostředí, lidé, kteří jsou ostatními vyhledáváni pro své znalosti a zkušenosti, zároveň osoby, které dovedou ostatním srozumitelně sdělit svůj názor, a také to často dělají. Nelze tedy počítat s tím, že rozhlas nebo tisk působí na obyvatele přímo, ale zpravidla a daleko významnější měrou právě prostřednictvím těchto vůdců nebo tvůrců veřejného mínění.

Bohatství projektů, jichž se Lazarsfeld přímo zúčastnil, bylo do značné míry poznamenáno také jeho metodologickými zájmy. Od roku 1941, prakticky po celou dobu, kdy byly Spojené státy ve válce, prováděl S. A. Stoufer s rozsáhlým týmem spolupracovníků výzkum americké armády. Také Kolumbijská univerzita se prostřednictvím svého Střediska aplikovaného sociálního výzkumu podílela na experimentech i na tvorbě výzkumných nástrojů pro tato šetření. Po druhé světové válce byla data systematicky zpracována do podoby objemné dvousvazkové publikace s názvem *Studies in Social Psychology in World War II. American Soldier I. a II.* Lazarsfeld nebyl členem autorského kolektivu těchto dvou dílů. Velmi významně však autorsky přispěl svými metodologickými statěmi do dvou dalších dílů, tentokrát převážnou měrou metodologicky orientovaných. *Measurement and Prediction* (1950a) bývá označováno jako čtvrtý díl Amerického vojáka. Je zde soustředěno velké bohatství zcela zásadních metodologických příspěvků z oblasti škálování. Lazarsfeld je autorem nebo spoluautorem řady z nich. Vycházejí zde především jeho studie k latentní strukturní analýze. Jakýmsi „pátým“ dílem Amerického vojáka je Lazarsfeldem a Mertonem uspořádané kompendium metodologických prací předních výzkumníků, kteří se podíleli na vyhodnocování dat z výzkumů prováděných za 2. světové války v americké armádě. Monografie *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of „The American Soldier“* (1950b) obsahuje větší počet Lazarsfeldových prací, nejen v bibliografii vybranou slavnou studií *Problems of Survey Analysis*, kterou napsal společně se svou ženou Patricií Kendallovou.

V padesátých letech, v době mccarthismu, Paul Lazarsfeld spolu s W. Thielensem vedl projekt zaměřený dovnitř vědecké komunity. Soustředili pozornost na vědecké pracovníky a univerzitní učitele po celých Spojených státech. Jejich cílem bylo analyzovat rozdílný vliv atmosféry strachu a podezírání na různé součásti univerzitní komunity. Výsledkem jejich práce byla monografie s názvem *The Academic Mind: Scientists in a Time of Crisis*. Z metodologického hlediska významnou součástí projektu byla kritická analýza validity dat získaných dotazováním, o niž požádali Davida Riesmana. Jeho kvalitativní výzkumná sonda dodala práci další rozměr, který zvýraznil její význam a podtrhl a zpřesil její výsledky (Riesman 1979).

V šedesátých a také v sedmdesátých letech se zabýval Paul Lazarsfeld aplikací sociologického výzkumu v mnoha oblastech životní a společenské praxe. Dokladem jeho účasti na těchto výzkumných projektech jsou mimo drobnějších prací dvě rozsáhlé kolektivní publikace: *The Uses of Sociology*. (Lazarsfeld, P. F. - Sewell, W. H. -

Wilensky, H. L. (eds.) (1967)) a *An Introduction to Applied Sociology*. (Lazarsfeld, P. F. - Reitz, J. G. - Pasanella, Ann K. (1975a).

Na Kolumbijské univerzitě působil Paul Lazarsfeld až do svého penzionování v roce 1969. Poslední léta svého života přednášel jako zasloužilý profesor na Pittsburské univerzitě. Zemřel uprostřed práce 30. srpna 1976. Teprve po jeho smrti v roce 1977 byl výzkumný ústav při Kolumbijské univerzitě rozšířen a přejmenován na Středisko pro sociální vědy (The Center for the Social Sciences).

7. Lazarsfeld - metodolog, učitel, historik a jeden ze zakladatelů empirického sociologického výzkumu

Lazarsfeld v průběhu 52 let aktivní výzkumné činnosti mezi lety 1925 a 1976 přispěl významnou měrou k poznání ve čtyřech oblastech předmětného sociologického výzkumu: ve výzkumu nezaměstnanosti, masové komunikace, volebního chování a vysokoškolského vzdělání [Sills 1979b: 415]. Svědčí o tom často citované knihy, v nichž se svými spolupracovníky shrnul významné výsledky, i mnohé stati, které vznikly v průběhu práce na nich.

Každé z témat, jimiž se Lazarsfeld zabýval, jej inspirovalo k použití metod a přístupů vhodných k řešení specifických problémů. Tak vznikly metodologické inovace, které přetrvaly dílčí výsledky a staly se trvalou součástí metodologické výbavy sociologů výzkumníků v daných oblastech bádání.

Jako metodolog se P. F. Lazarsfeld proslavil v celé řadě oblastí metod a technik sběru dat, při rozpracování strategie jejich analýzy i v obecné metodologii sociologického výzkumu. Vyjmenujme alespoň ty nejvýznamnější a mezi nimi i ty, na něž se někdy zapomíná:

- *Kombinace kvalitativních a kvantitativních výzkumných technik* (Marienthal 1930-1933);
- *Motivační výzkum* (The Art of Asking Why - 1935);
- *Sekundární analýza a použití „Program Analyzer“* (Výzkum rozhlasu 1937-1946);
- *Panelová technika sběru dat* (Princip a metoda - 1938, Výzkum formování volebního chování - 1940-1948);
- *Analýza latentní struktury - zdroj metodologických inovací* (Latent Structure Analysis - 1950-1968, logické a matematické základy LSA - 1950, pojmový úvod do LSA - 1954, popis ve sborníkové učebnici psychologie - 1959, aplikace LSA na ekologická data - 1965, monografie - 1968);
- *Spolutvůrce matematické sociologie* (Mathematical Thinking in the Social Sciences - 1954, Readings in Mathematical Social Science - 1966, metodologická úloha šestnáctipolní tabulky (16 fold table);

Jako učitel vchoval Lazarsfeld, jak již bylo uvedeno výše, stovky výzkumníků sociologů. Měl však celý život před sebou cíl, který se mu v úplnosti uskutečnit nepodařilo: projekt výzkumného a tréninkového centra pro sociology výzkumníky. V roce 1950 spolu s R. K. Mertonem předložili takový projekt na Kolumbijské univerzitě, ale ani tam, ani na jiných pracovištích bohužel nenašel tento ambiciózní projekt naplnění. (1950c) Snad nejvíce se mu blížily některé projekty inspirované Lazarsfeldem a uskutečněné v Evropě po druhé světové válce v Oslu a ve Vídni. Lazarsfeld však připravil projekt a editoval dvě učebnice - čítanky metodologie, které

ovlivnily způsob výuky metodologie v postgraduálních kursech nejen v USA ale i na evropských univerzitách. Jsou to světoznámé *The Language of Social Research* (1955b) a *Continuities in the Language of Social Research* (1972).

Lazarsfeld jako historik empirického sociologického výzkumu a inspirátor bádání v této oblasti se zasloužil o vytyčení základní osy, po níž se sociologie ve své výzkumné, teoreticko-empirické větvi rozvíjela a patrně jako první odhalil institucionalizaci empirického sociologického výzkumu jako nutný předpoklad uznání sociologického výzkumu coby rovnoprávného partnera výzkumným aktivitám ostatních společenských věd. O této jeho aktivitě svědčí heslo v encyklopedii věnované Adolphu Quételetovi, stať o Maxu Weberovi i jím inspirované práce Anthony Obershalla a Susanne Schadeové.³⁴

Práce věnované historii empirických sociologických výzkumů³⁵ se shodují v tom, že přiznávají Paulu Felixu Lazarsfeldovi zásluhy o institucionalizaci empirického sociologického výzkumu a sociologie jako rovnoprávného vědecko-výzkumného nástroje a jako vědní disciplíny, která se prosadila v teoretickém poznání i ve společenském rozhodování. Je příkladem dalším generacím sociologů svou houževnatostí, s níž zakotvil sociologii na vysokých školách, ve výzkumných ústavech i v povědomí široké veřejnosti.

Bibliografie vybraných prací P.F.Lazarsfelda

- 1929 *Statistisches Praktikum für Psychologen und Lehrer*. Jena, Gustav Fischer 1929.
- 1931 *Jugend und Beruf: Kritik und Materialien*. Jena, Gustav Fischer 1931.
- 1933 *Die Arbeitslosen von Marienthal: Ein Soziographischer Versuch über die Wirkungen langdauernder Arbeitslosigkeit*. - Jahoda, Marie - Zeisel, H. Leipzig, S. Hirzel, 1933. Vyd. v USA: *Marienthal. The Sociography of an Unemployed Community*. (1.vyd. Chicago, Aldine-Atherton 1971) (cit. 2. vyd. London, Tavistock 1974).
- 1935a *The Art of Asking Why. Three Principles Underlying the Formulation of Questionnaires*. *National Marketing Review* 1935, 1, pp. 32-45 (Reprinted in Lazarsfeld, P.F.: *Qualitative Analysis. Historical and Critical Essays*. Boston, Allyn & Bacon 1972.), p.183-202.
- 1935b *The Techniques of Market Research From the Standpoint of a Psychologist*. - Kornhauser A.W. New York, American Marketing Society 1935. (Reprinted in Lazarsfeld-Rosenberg: *The Language of Social Research*.) pp. 392-419.
- 1937 *Magazines in 90 Cities - Who reads what?* - Wyant, Rowena *Public Opinion Quarterly* Vol.1, No 4 October 1937, pp.29-41.
- 1939 *Radio Research and Applied Psychology*. Special issue of the „*Journal of Applied Psychology*“ 1939, 23, 1-219.
- 1940a *Radio and the Printed Page. An Introduction to the Study of Radio and Its Role in the Communication of Ideas*. New York, Duell, Sloan & Pearce 1940 (reprint edition New York, Arno Press and The New York Times 1971).

³⁴) Landau-Lazarsfeld (1968b); Lazarsfeld-Oberschall (1965); Oberschall, A. (1972); Oberschall, A. (1965); Schad (1972).

³⁵) Coleman, J. (1972), (1980); Kern (1982); Merton-Coleman-Rossi (1979); Merton-Riley (1968); Neurath (1986/87), (1988); Sills (1979); Oberschall (1965), (1972).

- 1940b *Progress in Radio Research*. Special issue of the „Journal of Applied Psychology“ 1940, 24, 661-870.
- 1941 *Radio Research 1941*. - Stanton, F. New York, Duel, Sloan and Pearce 1941.
- 1944 *The People's Choice. How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. - Berelson, B. - Gaudet, H. New York, Duel, Sloan and Pearce 1944, (cit. podle New York, Columbia Uni Press, 3. vyd. 1968)
- 1946 *The People Look at Radio*. - Fields, H. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1946.
- 1948 *Radio Listening in America: The People Look at Radio - Again*. - Kendall, Patricia L. New York, Prentice-Hall 1948.
- 1950a *Measurement and Prediction: Vol.IV of Studies in Social Psychology in World War II. American Soldier* (Stouffer, S. A.-Guttman, L.-Suchman, E. A.-Lazarsfeld, P. F.-Star, Shirley A.-Clausen, J. A.) Princeton, Princeton University Press 1950.
- 1950b *Problems of Survey Analysis*. - Kendall, Patricia L. In: Merton, R. K. - Lazarsfeld, P. F. (eds.): *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of „The American Soldier“*. Glencoe, IL., The Free Press 1950.
- 1950c *A Professional School for Training in Social Research*. - Merton, R. K. (rukopis 1950, publikováno 1972) In: Lazarsfeld, P. F.: *Qualitative Analysis. Historical and Critical Essays*. Boston, Allyn & Bacon 1972. p. 361-391.
- 1954a *Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. - Berelson, B. - McPhee, W. N. Chicago, University of Chicago Press 1954, 2. vyd. 1968.
- 1954b *A Conceptual Introduction to Latent Structure Analysis*. In: Lazarsfeld, P. F. (ed.): *Mathematical Thinking in the Social Sciences*. New York, Russell and Russell 1954 (2. rev. vyd. 1969), pp. 349-387.
- 1955a *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. - Katz, E. Glencoe, Illinois, The Free Press 1955, (2. vyd. 1966).
- 1955b *The Language of Social Research. A Reader in the Methodology of Social Research*. Lazarsfeld, P. F. - Rosenberg, M. (eds.) New York, The Free Press 1955 (2. vyd. 1967).
- 1958a *The Academic Mind: Scientists in a Time of Crisis*. - Thielens, W. Jr. Glencoe, Illinois, The Free Press 1958.
- 1958b *Historical Notes on the Empirical Study of Action: An Intellectual Odyssey*. (rukopis 1958, publikováno 1972) In: Lazarsfeld, P. F.: *Qualitative Analysis. Historical and Critical Essays*. Boston, Allyn & Bacon 1972. pp. 53-105.
- 1961 *Notes on the History of Quantification in Sociology - Trends, Sources, and Problems*. Isis (1961), 52: 277-333. (Reprinted in *The Varied Sociology of Paul F. Lazarsfeld. (Writings Collected and Edited by Patricia L. Kendall)* New York, Columbia University Press 1982) pp. 97-167.
- 1962 *The Sociology of Empirical Social Research*. American Sociological Review 1962, 27, pp. 757-767 (Reprinted in Lazarsfeld, P. F.: *Qualitative Analysis. Historical and Critical Essays*. Boston, Allyn & Bacon 1972.) p. 321-340.

- 1965 *Max Weber and Empirical Social Research.* - Oberschall, A. R. *American Sociological Review* 30 (2) 1965: 185-199.
- 1966 *Readings in Mathematical Social Science.* Lazarsfeld, P. F. - Henry, N. W. (eds.) Chicago, Science Research Associates 1966 (2. vyd. Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press 1968).
- 1967 *The Uses of Sociology.* Lazarsfeld, P. F. - Sewell, W. H. - Wilensky, H. L. (eds.) New York, Basic Books 1967.
- 1968a *Latent Structure Analysis.* - Henry, N. W. Boston, Houghton-Mifflin 1968.
- 1968b *Quetelet, Adolphe.* - Landau, D. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. XIII.* New York, Macmillan & Free Press 1968, pp. 247-257.
- 1972 *Continuities in the Language of Social Research.* Lazarsfeld, P. F. - Pasanella, Ann K. - Rosenberg, M. (eds.): New York, The Free Press 1972.
- 1973 *Main Trends in Sociology.* London, George Allen & Unwin 1973.
- 1975a *An Introduction to Applied Sociology.* - Reitz, J. G. - Pasanella, Ann K. New York, Elsevier 1975.
- 1975b *Eine Episode in der Geschichte der empirischen Sozialforschung.* In: Parsons, T.-Shils, E.-Lazarsfeld, P. F.: *Soziologie - autobiographisch. Drei kritische Berichte zur Entwicklung einer Wissenschaft.* Stuttgart, Ferdinand Enke Vrlg. 1975. S. 147-225.

HYNEK JERÁBEK vyučuje od roku 1990 jako odborný asistent na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy metody a techniky sociologického výzkumu. Dlouhodobě se zabývá problematikou měření ve společenských vědách, sociologickou metodologií a historií empirického sociologického výzkumu.

Literatura

- Batygin, G. S. 1990. „Remeslo Paulja Lazarsfel'da (vvedenije v naučnuju biografiju).“ *Vjestnik Akademii nauk SSSR* No. 8., s. 94-108.
- Capecchi, V. 1978. „Paul F. Lazarsfeld: A Link Between American and European Methodology.“ *Quality and Quantity* 12: 239-254.
- Coleman, J. S. 1972. „Paul Lazarsfeld's Work in Survey Research and Mathematical Sociology.“ In *Qualitative Analysis. Historical and Critical Essays*, ed. by P. F. Lazarsfeld. Boston: Allyn & Bacon.
- Coleman, J. S. 1980. „Paul F. Lazarsfeld. The Substance and Style of His Work.“ Pp. 153-174 in *Sociological Traditions from Generation to Generation. Glimpses of the American Experience.* Ed. by R. K. Merton and Matilda W. Riley. Norwood, NJ: Ablex Publ. Co.
- Einstein, A. 1930. „Johann Kepler.“ *Frankfurter Zeitung*, 9. 11. 1930.
- Glock, C. Y. 1979. „Organizational Innovation for Social Science Research and Training.“ Pp. 23-36 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld.* Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Jahoda, Marie 1979. „PFL: Hedgehog or Fox?“ Pp. 3-9 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld.* Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Kern, H. 1982. *Empirische Sozialforschung. Ursprünge, Ansätze, Entwicklungslinien.* München: Verlag C. H. Beck.

- Merton, R. K. 1979. „Remembering Paul Lazarsfeld.“ Pp. 19-22 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*. Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Merton, R. K., M. W. Riley 1968. *Sociological Traditions from Generation to Generation. Glimpses of the American Experience*. Norwood, NJ: Ablex Publ.
- Mills, C. W. 1969. *Sociologická imaginace*. Praha: Mladá fronta.
- Neurath, P. 1979. „The Writings of Paul F. Lazarsfeld: A Topical Bibliography.“ Pp. 365-387 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*. Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Neurath, P. 1986. „Das Paul F. Lazarsfeld Archiv an der Universität Wien. Vorgeschichte, Gründung, Bestände und Pläne.“ *Österreichisches Jahrbuch für Kommunikationswissenschaft* 4 (Sonderdruck): 131-155.
- Neurath, P. 1988a. *Die veröffentlichten und nichtveröffentlichten Schriften von Paul F. Lazarsfeld (1901-1976). Eine nach Hauptthemen geordnete Gesamtbibliographie*. Wien: Wiener Institut für sozialwissenschaftliche Dokumentation und Methodik (WISDOM), Jg. II, Heft 1, S. 6-64.
- Neurath, P. 1988b. „Paul Lazarsfeld und die Institutionalisierung empirischer Sozialforschung: Ausfuhr und Wiedereinfuhr einer Wiener Institution.“ S. 67-105 in *Exil, Wissenschaft, Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler 1933-1945*, Hsg. I. Srubar. Frankfurt: Suhrkamp.
- Oberschall, A. 1965. *Empirical Social Research in Germany*. The Hague: Mouton & Co.
- Obershall, A. (ed.) 1972. *The Establishment of Empirical Sociology: Studies in Continuity, Discontinuity and Institutionalization*. New York, Evanston: Harper & Row Pbls.
- Platt, Jennifer 1986. „Stouffer and Lazarsfeld: Patterns of Influence.“ Pp. 99-117 in *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, Vol. 6, JAI Press Inc.
- Riesman, D. 1979. „Ethical and Practical Dilemmas of Fieldwork in Academic Settings: A Personal Memoir.“ Pp. 210-231 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*. Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Schad, Susanne P. 1972. *Empirical Social Research in Weimar-Germany*. Paris, The Hague: Mouton.
- Selvin, Hanan C. 1979. „On Following in Someone's Footsteps: Two Examples of Lazarsfeldian Methodology.“ Pp. 232-244 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*. Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Sills, D. L. 1979a. „Publications about Paul F. Lazarsfeld: A Selected Bibliography.“ Pp. 389-393 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*. Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Sills, D. L. 1979b. „Lazarsfeld, Paul F.“ Pp. 411-427 in *International Encyclopaedia of the Social Sciences. Biographical Supplement. Vol. 18*. New York, London: Free Press.
- Zeisel, H. 1979. „The Vienna Years.“ Pp. 10-15 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*. Ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, and P. H. Rossi. New York: The Free Press.

SOCIOLÓGIA

Časopis Sociologického ústavu SAV

vychádza 6 krát ročne vo Vydavateľstve SAP spol. s r. o.
Ročné predplatné 174.- SK, jednotlivé čísla 29.- SK, rozsah 96 s.
ponúka vážnym záujemcom

* teoretické štúdie, sociologické eseje, interpretácie sociologických výskumov, rozhľady, dokumenty z histórie slovenskej sociológie, správy a informácie o sociológii u nás i v zahraničí, recenzie a anotácie sociologickej literatúry,

* z oblasti politického a občianskeho života, ekonomickej a sociálnej transformácie, sociologických problémov práce a podniku, zamestnanosti, sociálnej patológie, mesta a vidieka, rodiny a mládeže, duchovného života a verejnej mienky.

Číslo 1-2/1993

J. Bunčák: *Slovensko - spoločnosť v rekonštrukcii*. J. Schenk: *Teória sociálnej entropie*. J. Pichňa: *Autoregulácia spoločenského systému*. M. Sloboda: *Tradícia a integrita spoločenských útvarov*. J. Karásek: *K otázke hraníc chudoby obyvateľstva SR*. D. Alijevová: *Súčasná sociológia každodennosti*. Z. Kusá: *Garfinkelov "Rušivý experiment" vo výuke sociológie*. S. Buchta: *Politická dôvera občanov k miestnej samospráve a sociálne charakteristiky ich politickej participácie*.

Číslo 3/1993

C. Wallace: *Koncepcia občianstva v súčasnej svetovej sociológii*. J. Stena: *Občan v postkomunizme*. R. Roško: *Pripravenosť občanov Slovenska na demokraciu*. O. Plávková: *Mobilizačný potenciál občianskeho združovania na Slovensku*. L. Macháček: *Združovací potenciál občanov SR*. M. Čambáliková: *Občan SR v zrkadle dimenzie negociačnosti*. L. Turčan: *K recepcii komunitarizmu v súčasnej slovenskej spoločnosti*. B. Búzik: *Od roly občana k občianskej spoločnosti?*

Číslo 4-5/1993

V. Krivý: *Sociokultúrne pozadie problémov transformácie na Slovensku*. S. Szomolányi: *Formovanie politických elít na Slovensku*. J. Pašiak: *Socio-priestorová situácia na Slovensku*. P. Gajdoš: *Lokalizmus a regionalizmus v sociopriestorových súvislostiach regionálneho vývoja SR*. L. Falt'an: *Formovanie a perspektívy lokálnej územnej samosprávy*. J. Bunčák - V. Harmádyová: *Transformácia sociálnej štruktúry*. I. Radičová: *Sociálny potenciál podnikavosti a prijímanie ekonomickej reformy*. V. Bačová - A. Zef'ová: *Etnické menšiny na Slovensku*.

Číslo 6/1993

D. Bertaux: *Sociálne genealógie komentované a porovnávané*. Z. Konopásek - E. Stehlíková: *Chcete po mně něco nepředstavitelného*. Z. Kusá - Z. Tírpáková: *O rozhodovaní sa pre dráhu súkromného podnikania*. T. Rener: *Biografická metóda v skúmaní sexuálnej štruktúry každodenného života*. O. Šmídová: *Byty za (post) totalitu*. M. Disman: *Moje SAMI SEBE: velice osobní epistemologie projektu*. A. Brešar: *Sociálne genealógie a rodinné histórie*. R. Maľová: *Použitie životných histórií pri skúmaní roľníckeho obyvateľstva*.

Objednávajúte si aj Vy na adrese:
Sociologický ústav SAV, Klemensová 19, 813 64 Bratislava
Tel.: 07-326321, Fax: 07-361312

Proměny profesní struktury

PAVEL KUCHAR^{*}

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

Changing Occupational Structure

Abstract: The article analyses the changes in the professional structure and the movement within the different professional categories of the Czech Republic, with respect to both the vertical and horizontal structures. Given the results of the research which commenced in 1985, the most significant trends are identified and a hypothesis proposed concerning general attitudes to the restructuring process and its effects on job stability.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 73-80)

Změny, ke kterým v profesní struktuře v posledních letech dochází, zasahují stále větší část naší společnosti. Jejich společným jmenovatelem jsou jednak pozvolná se rozbíhající restrukturalizační procesy v makroekonomické sféře, jednak masivní nástup soukromého sektoru a s ním spojených nových zaměstnavatelských i zaměstnaneckých přístupů [Janáček 1992, Matějů 1993]. Je zřejmé, že naše společnost je teprve na počátku razantnějších změn v této oblasti a že úměrně zvyšující se dynamice zmíněných restrukturalizačních procesů se bude také měnit profesní struktura ekonomicky aktivní populace.

Třebaže pro zevrubnou analýzu profesionální mobility není dosud k dispozici dostatečně široká datová báze,¹ lze základní tendence vysledovat z výzkumů, které se touto problematikou zabývaly z hlediska proměn trhu práce. Oproti tradičním mobilitním výzkumům je jejich výhodou možnost propojit zjištěné mobilitní tendence s analýzou postojů ke zmíněným procesům a dalšími relevantními souvislostmi. Tento postup je používán také v podobně zaměřených výzkumech v zahraničí [Abbott 1989, Gallie a White 1993].

Uvedené změny lze analyzovat jednak z hlediska vertikálního, jednak horizontálního pohybu. Pro první případ jsou nejčastěji používány různé varianty kategorizace EGP [Goldthorpe 1987]. Ta je založena na zařazení jednotlivých profesí podle zaměstnanecké pozice, tj. postavení v systému vlastnických vztahů, dále sektorového členění, požadované kvalifikace a charakteru práce do škály, nejčastěji sedmi či desetistupňové.

Vůči aplikaci této kategorizace v analýze naší současné sociální struktury lze ovšem vznést řadu námitek.² Jednou z nich je to, že není, zejména ve středu škály, jednoznačně vertikální. Z tohoto hlediska se jako spolehlivější jeví škála složitosti vykoná-

^{*}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Pavel Kuchar, CSc., Institut sociologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 15 00, fax (02) 24 22 79 50.

¹) Tu budou představovat zejména data z výzkumu „Sociální stratifikace ve východní Evropě“, jejichž zpracování v současné době (únor 1994) začíná.

²) Jak ukazují [Tuček a Machonin 1993], je založena spíše na formálním členění práce na manuální/nemanuální či výrobní/nevýrobní než na věcných charakteristikách pracovních činností, např. prestiži.

vané práce, odrážející míru její kvalifikovanosti, samostatnosti, náročnosti a odpovědnosti.

Pohyb v horizontální rovině lze měřit prostřednictvím kategorizace skupin povolání.³ Vznikla seskupením profesí podle své oborové příslušnosti (bez ohledu na odvětví, ve kterém jsou jednotlivé profese vykonávány).

Uvedené kategorizace byly použity také ve výzkumu s pracovním názvem „Utváření trhu práce“, který byl řešen v letech 1992-93 v Ústavu sociálně politických věd FSV UK.⁴ Profese byly kódovány pomocí klasifikace ISCO-66. Změny pracovního postavení zde byly sledovány zpětně až do roku 1985. Jelikož ovšem četnosti od případné třetí předcházející profese (ve srovnání s profesí současnou) byly nízké, ukončili jsme analýzu na úrovni druhé předcházející profese.

Výsledné údaje jsou poněkud ovlivněny skutečností, že určitá část dotázaných (14 %) vstupovala do pracovního procesu až po roce 1985. Jelikož ovšem meritorně šlo o dynamiku profesní struktury (a nikoliv o dynamiku individuálních profesních drah), nehraje tento fakt v další analýze podstatnou úlohu.

a) změny vertikální pozice

Začneme kategorizací EGP. Zastoupení jednotlivých skupin v profesní struktuře v roce 1992 (současná profese) a strukturu případných předchozích profesí ukazuje tabulka 1.

Tabulka 1. Struktura profesí podle EGP (%)

profese	současná	1. předchozí	2. předchozí
Vyšší profesionálové	6,6	7,0	6,8
Nižší profesionálové	26,2	19,7	19,3
Rutinní nemanuální	20,5	24,6	27,9
Samostatní řemeslníci	1,1	0,2	-
Řadoví technici, mistři	2,3	2,1	1,7
Kvalifikovaní dělníci	24,7	26,5	25,6
Nekvalifikovaní dělníci	15,9	16,8	15,3
Zemědělství dělníci	2,4	3,1	3,4
Samostatní zemědělci	0,3	-	-
Vyčerpává % populace	100,0	48,8	11,0

³) Jak kategorie složitosti vykonávané práce, tak skupin povolání, byly původně vytvořeny pro výzkum transformace sociální struktury, který byl řešen v letech 1990-1992 na tehdejší Ústavu sociálně politických věd UK týmem P. Machonina. Škála složitosti práce byla konstruována na základě posouzení všech profesí ISCO skupinou expertů, kteří každou profesi zařadili na šestistupňovou škálu (1 = nejvyšší složitost, 6 = nejnižší složitost). Kategorie skupin povolání byla vytvořena kategorizací profesí ISCO.

⁴) Plný název byl „Vývoj profesní struktury pracujících ČR v podmínkách restrukturalizace ekonomiky a utváření trhu práce“. Šlo o reprezentativní výzkum ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-60 let na základě náhodného výběru z Centrálního registru obyvatel (N = 1597). Sběr dat provedla tazatelská síť UNIVERSITAS, proběhl v období září-říjen 1992. Jeho zadavatelem bylo MPSV ČR. Výzkum byl současně připraven jako částečně komparativní s výzkumem „The Employment in Britain“, realizovaným pod vedením D. Gallie z Nuffield College, Oxford v roce 1992.

Současná (tj. koncem roku 1992) struktura platí také zpětně (do roku 1985) pro více než polovinu populace, kterou lze charakterizovat jako profesně stabilní. Zbývající část (49 %) v tomto horizontu změnila svoji profesi, a to buď zásadním způsobem (přestupem do jiné kategorie), nebo uvnitř dané kategorie. Třebaže změny probíhaly ve všech kategoriích, častěji se týkaly zejména kvalifikovaných dělníků, o něco méně rutinních nemanuálních pracovníků.

Zhruba desetina populace změnila v uvedeném období svoji profesi dvakrát či vícekrát. I zde se změny týkají zejména rutinních nemanuálních pracovníků a kvalifikovaných dělníků. Obě tyto skupiny lze označit za hlavní nositele pohybu v takto koncipované profesní struktuře.

Podstatnou otázkou je, jaký byl u těch, kteří nějakými změnami prošli, směr jejich pohybu. Jde přitom o dva momenty: jednak o to, zda tento pohyb probíhal zhruba na stejné úrovni, či zda vyjadřoval profesní vzestup či sestup, jednak o to, ze kterých skupin lidé do současného postavení přicházeli. V tomto případě je ovšem třeba omezit analýzu pouze na první předchozí profesi, neboť její četnost umožňuje, na rozdíl od málo obsazených dalších předchozích profesí, spolehlivé třídění. Ze stejného důvodu byla také původní devítistupňová škála EGP redukována na sedmistupňovou (viz tabulku 2).

Tabulka 2. Směry profesní mobility podle EGP u skupiny mobilních - ve vztahu k předchozí profesi (%)

	vzestup	stabilita	sestup
Vyšší profesionálové	50	50	-
Nižší profesionálové	42	45	13
Rutinní nemanuální	21	58	21
Řadoví technici, mistři, samostatní řemeslníci	37	7	56
Kvalifikovaní dělníci	26	59	15
Nekvalifikovaní dělníci	4	34	62
Zemědělci*	-	23	77

*) Tato skupina byla tvořena pouze 13 respondenty

Je zřejmé, že největší pohyb se uskutečňoval ve skupině řadových techniků, mistrů a samostatných řemeslníků, z nichž jen u několika jednotlivců nebyl výrazem vzestupu či sestupu na uvažované vertikále. Je to ovšem pochopitelné, neboť především do této skupiny se zařazují ti, kteří se vydávají na dráhu drobných soukromých podnikatelů. Z hlubší analýzy vyplývá, že se tato skupina rekrutovala z jedné třetiny z nižších profesionálů a z jedné třetiny z kvalifikovaných dělníků.

V podstatné míře se změny týkaly také skupiny nekvalifikovaných dělníků, z nichž jen třetina setrvala v této skupině i v minulosti (tzn. vykonávala nekvalifikované dělnické profese) a změny jejího postavení se týkaly jiných charakteristik, zejména změn zaměstnavatele, příp. odvětví vykonávané práce. U většiny ostatních došlo tedy zákonitě k sestupu ve vertikální struktuře. 39 % z nich sem přešlo ze skupiny kvalifikovaných dělníků, což znamená, že přestali vykonávat práci v oboru své kvalifikace a zaměnili ji za práci nekvalifikovanou. Téměř pětina (18 %) sem přešla ze skupiny rutinních nemanuálních pracovníků.

Další skupinou, v níž došlo k výraznějšímu pohybu, jsou nižší profesionálové. Tato skupina byla ve výzkumu nejvíce zastoupena, což sice může být částečně způsobeno výběrem,⁵ současně to ovšem potvrzuje hypotézu o sílící byrokratizaci (či intelektualizaci?) společnosti. Jen malá část z nich sem sestoupila ze skupiny nejvyšší, naopak pro značnou část je tato pozice výsledkem vzestupu. Ze skupiny rutinních nemanuálních přišla téměř pětina (19 %) a ze skupiny kvalifikovaných dělníků 14 %.

Naopak především k vnitřním pohybům docházelo ve skupině rutinních nemanuálních pracovníků a kvalifikovaných dělníků. V prvním případě stojí za pozornost přechod 17 % pracujících ze skupiny nižších profesionálů (tedy jejich sestup), u kvalifikovaných dělníků byl naopak výraznější vzestup 22 % ze skupiny nekvalifikovaných dělníků.

Druhým z kritérií vertikálního pohybu byla složitost práce. Její strukturu v současné, příp. v předchozích profesích, ukazuje tabulka 3. V takto charakterizované profesní struktuře společnosti převažují, ve shodě s obecnou distribucí úrovně vzdělání a kvalifikace, profese hodnocené jako méně složité. Vztah mezi složitostí práce a kategorizací EGP ukazuje, že profese, tvořící prvé dvě skupiny EGP (vyšší a nižší profesionálové), vyčerpávají plně první tři skupiny složitosti a částečně i skupinu čtvrtou. Uvedená varianta kategorizace složitosti práce je tedy poměrně „přísná“ k profesím, které jsou ve vertikální struktuře zahrnuty ve skupinách od třetí pozice níže. Poznatky z aplikace této kategorizace v jiných výzkumech ukazují, že jde do určité míry o metodický artefakt, tzn. že při konstrukci této kategorizace byla zvolena vůči profesím na nižších pozicích poněkud přísnější optika.⁶

Tabulka 3. Struktura profesí podle složitosti práce (%)

		profese		
		současná	1. předchozí	2. předchozí
Nejvyšší složitost	1	2,3	1,5	1,1
	2	5,8	6,8	6,3
	3	13,5	11,6	11,9
	4	19,8	16,4	14,2
	5	39,9	40,9	44,3
Nejnižší složitost	6	18,7	22,8	22,2
Vyčerpává % populace		100,0	48,6	11,0

Pro dynamiku změn v této kategorizaci platí zhruba stejné vývoje, jako pro kategorizaci EGP. Z hlediska jednotlivých skupin docházelo ke změnám zejména ve skupině předposlední, tzn. že větší tendence ke změně profese mají z tohoto pohledu ti, kteří vykonávají profese méně složité až jednoduché.

Směr tohoto pohybu mezi současnou a předchozí profesí je patrný z tabulky 4. Jestliže z důvodu nepříliš vysokých četností zastoupení v nejvyšších skupinách (v 1. skupině bylo 35 respondentů, ve 2. skupině 87 respondentů) sloučíme dvě nejvyšší skupiny, pak polovina dotázaných v těchto sloučených skupinách vykonává práce stejné,

⁵) Jde o obecný trend, kdy lidé vzdělanější, ve vyšších pozicích, méně často odmítají odpovídat na otázky sociologických výzkumů než lidé s nižším vzděláním (a tedy většinou v nižších pozicích). Nelze jej plně eliminovat ani důsledným použitím náhodného výběru.

⁶) Tato kategorizace byla, v souvislosti s přechodem na klasifikaci profesí ISCO-88, vytvořena nově (jako desetistupňová), takže tento artefakt by se již v dalším používání neměl objevit.

tj. nejvyšší složitosti, u ostatních došlo k vzestupu rovnoměrně ze všech nižších skupin s výjimkou skupiny nejnížší.

Tabulka 4. Směry profesní mobility podle složitosti práce u skupiny mobilních - ve vztahu k předchozí profesi (%)

		vzestup	stabilita	sestup
Nejvyšší složitost	1 + 2	49	51	-
	3	40	45	15
	4	51	28	21
	5	21	54	25
Nejnižší složitost	6	-	47	53

K největšímu pohybu došlo ve čtvrté skupině, kde jen menší část vykonává stále práce s touto úrovní složitosti. Většina sem přešla ze skupin nižších, zejména z 5. skupiny (35 %). Promítneme-li do této kategorizace strukturu podle EGP, pak tuto skupinu tvoří zejména 53 % profesí nižších profesionálů, 24 % kvalifikovaných dělníků a 17 % řadových techniků, mistrů a samostatných řemeslníků (což je 92 % všech z této kategorie). Převažují zde tedy profese spíše se střední úrovní kvalifikace.

Ve skupině předposlední (5.) je relativně nejvíce stabilizovaných pracovníků, přičemž podíl těch, kteří do této skupiny přišli po dráze vzestupu či sestupu, je zhruba stejný.

Skupina s nejnižší složitostí práce zahrnuje největší podíl sestupujících, zejména pak z páté skupiny (34 %).

b) změny v horizontální rovině

Dynamika strukturálních změn národního hospodářství se promítá do změn struktury skupin povolání. S ohledem na poměrně širokou škálu (12 kategorií) jsou u některých skupin profesí určitým limitem menší absolutní četnosti, nedovolující hlubší analýzu (profese zemědělské - 51 osob, těžební ad. - 60 osob, stavební - 66 osob, zdravotní ad. - 68 osob) (viz tabulku 5).

Tabulka 5. Horizontální struktura podle skupin povolání (%)

profese	současná	1. předchozí	2. předchozí
Zemědělské, lesnické	3,5	4,2	4,0
Těžební, hutnické, energetické	4,1	3,0	4,5
Strojírenské, kovobráběcí, elektrotechnické	14,4	15,9	14,2
Ostatní průmyslové	10,9	13,3	9,2
Stavební	4,5	6,1	6,8
Dopravní, spojové	7,2	7,0	7,4
Obchodní	11,7	9,6	10,8
Ve službách	8,7	8,7	6,8
Školské, kulturní, vědecké	12,0	8,7	9,7
Zdravotnické, sociální péče	4,6	2,5	1,7
Ekonomicko-finanční	9,4	11,5	14,8
Správní, justiční, vojenské	9,0	9,4	10,2
Vyčerpává % populace	100,0	48,0	11,0

Nejsilněji obsazenými skupinami jsou povolání strojírenská ad., školská a kulturní ad., obchodní a ostatní průmyslová povolání. Relativně nejméně jsou v této struktuře zastoupena povolání zemědělská. Pohled na strukturu povolání té části pracujících, u nichž došlo v uplynulých letech (od roku 1985) k nějaké změně, ukazuje, že k relativně největším posunům došlo u těch, kteří vykonávali profese ekonomicko-finanční (zejména ve vztahu k druhé předchozí profesi), dále profese školské a kulturní ad., obchodní a ostatní průmyslové profese.

Bližší analýza vztahu mezi profesí, vykonávanou v současné době a profesí předchozí (týkající se ovšem pouze oněch 48 % z celku), ukazuje na některé obecněji platné souvislosti.

K relativně největšímu pohybu došlo v této mobilní skupině v profesích těžebních, hutnických ad., které v předchozí profesi vykonávalo jen 19 % těch, kteří v nich pracují dnes. Stejný díl ve své předchozí profesi vykonával povolání dopravní či spojová. Zbývající část těch, kteří profese těžební ad. nyní vykonávají, přišla vcelku rovnoměrně ze všech ostatních skupin povolání.

K většímu pohybu došlo dále v profesích dopravních a spojových, které „stabilně“, tj. dříve i nyní, vykonávalo jen 27 % dotázaných a v profesích obchodních (28 %). Ke zhruba třetinovému pohybu došlo v profesích správních, justičních a branných (31 %) a v profesích spojených se službami (37 %).

Na druhé straně relativně největší stabilizovanost byla v této mobilní skupině v profesích zdravotních (89 %), stavebních (66 %), v profesích školských a kulturních (59 %) a strojírenských ad. (53 %).

Za zmínku stojí, že k největším odchodům došlo ze skupiny strojírenských profesí, odkud přešlo 29 % pracujících, v současné době vykonávajících profese dopravní a spojové. Původně tyto (tj. strojírenské ad.) profese vykonávalo také 15 % těch, jejichž profese nyní spadá do skupiny profesí správních ad.

Třebaže na základě těchto dat nelze odvozovat indexy strukturní mobility (jde pouze o skupinu těch pracovníků, kteří měnili svoji profesi, nikoliv o celou ekonomicky aktivní populaci), lze z nich základní trend odvodit. Snižuje se podíl zaměstnaných v tradičních dělnických profesích - strojírenských, kovoobráběcích a elektrotechnických, z nichž odešlo nejvíce pracovníků. Naopak relativně největší nárůst zaznamenaly profese obchodní.

c) tendence ke změnám v profesní struktuře

Profesní struktura byla sledována nejen zpětně, směrem do minulosti, ale byl zjišťován i potenciální zájem o profese jiné v případě, že by vznikla potřeba změnit nyní vykonávanou profesi. Je vcelku samozřejmé, že mezi oběma znaky, tj. mezi nyní vykonávanou a potenciální profesí, existuje těsná vazba.

Z pohledu kategorizace EGP (viz tabulku 6) se zmíněná těsná vazba nejvýrazněji projevuje u skupiny nižších profesionálů, z nichž téměř polovina volila opět profese této skupiny. Poměrně výrazný je tento vztah také u kvalifikovaných dělníků. V jejich případě je zajímavostí skutečnost, že zájem o jiné profese je u nich rozložen do všech hlavních skupin, tj. jak na nekvalifikované dělnické profese, tak ale také na profese rutinní nemanuální a profese nižších profesionálů. Opačný zájem, totiž těch, kteří nyní vykonávají nemanuální profese, o profese dělnické, ovšem zdaleka tak výrazný již není.

Tabulka 6. Směry mobilitních tendencí podle EGP ve vztahu k případné náhradní profesi (%)

	vzestup	stabilita	sestup
Vyšší profesionálové	-	28	72
Nižší profesionálové	12	48	40
Rutinní nemanuální	41	34	25
Řadoví technici, mistři, samostatní řemeslníci	47	22	41
Kvalifikovaní dělníci	37	42	21
Nekvalifikovaní dělníci	77	18	5
Zemědělci	93	7	-

Specifické je rozložení zájmu skupiny nekvalifikovaných dělníků. Jen necelá pětina z nich by volila opět profese této skupiny, zato ale třetina by vykonávala profese kvalifikovaných dělníků, téměř čtvrtina rutinní nemanuální profese a 12 % dokonce profese nižších profesionálů. Do jaké míry jde v tomto případě o podceňování nezbytných kvalifikačních požadavků pro výkon těchto profesí a do jaké míry odráží tento zájem kvalifikační úroveň nekvalifikovaných dělníků,⁷ je jinou otázkou.

Zájem zemědělců by v případě potřeby byl orientován zhruba rovným dílem do skupin nekvalifikovaných a kvalifikovaných dělníků a rutinních nemanuálních pracovníků (po 24 - 28 %). Zajímavější je ovšem pohled na potenciální záměnu profese přes prizma složitosti práce (viz tabulku 7). Začneme-li nejvyšší úrovni složitosti práce (opět ve sloučené podobě stupeň 1 a 2), pak jen menší část dotázaných by volila stejnou úroveň, a téměř polovina (46 %) by neváhala vykonávat práce na nižší úrovni složitosti, od 4. stupně níže.

Tabulka 7. Směry mobilitních tendencí podle složitosti práce ve vztahu k případné náhradní profesi (%)

		vzestup	stabilita	sestup
Nejvyšší složitost	1 + 2	-	40	60
	3	23	17	60
	4	28	27	45
	5	41	43	16
Nejnižší složitost	6	74	26	-

Na opačném pólu ovšem již takováto ochota (nebo spíše odvaha) nepanuje a zájem osciluje okolo 5. stupně složitosti. Znamená to, že v případě potřeby je značná část pracujících, vykonávajících středně a vysoce kvalifikovanou práci, ochotna ji obětovat a vykonávat práce jednodušší.

Jak vypadá toto rozložení zájmu podle horizontální klasifikace skupin povolání? Opět je zde určitým limitem četnost zastoupení některých skupin. Největší zájem by byl, v případě potřeby, o profese ve školství, kultuře a vědě (19 %) a o obchodní profese

⁷) Z výsledků výzkumu vyplývá, že 62 % těch, kteří vykonávají nekvalifikované dělnické profese, je vyučeno či má nižší střední vzdělání a 11 % úplné střední vzdělání zakončené maturitou. 1 % nekvalifikovaných dělníků má dokonce vysokoškolské vzdělání. Nekvalifikovaných ve smyslu absence jakékoliv vzdělanostní přípravy (pouze se základním vzděláním) je 26 %.

(19 %), dále o profesi ve službách (12 %) a o strojírenské ad. profesi (11 %). Zajímavý je i přehled těch skupin, které volilo jen velmi málo dotázaných: jsou to zejména profese těžební, hutnické a energetické (1 %), a dále profese stavební, zemědělské a kupodivu také ekonomicko-finanční, u nichž podíl zájemců nepřekročil 5 %.

Svoji nynější profesní skupinu nejčastěji opět uváděli ti, kteří vykonávají školské a kulturní profese (47 %) a zdravotní ad. profese (41 %), tedy ty, které převážně vyžadují speciální kvalifikaci. Zhruba třetinový byl tento podíl u profesí strojírenských ad., obchodních a ve službách.

Vcelku podle očekávání značná část dotázaných (z těch, kteří dnes vykonávají ostatní průmyslové profese, zemědělské profese, profese ve službách a ekonomicko-finanční profese) uvedla jako náhradní volbu výkon obchodních profesí (21-25 %).

Závěr

Proměny profesní struktury mají dvoji efekt: jsou jednak výrazem strukturálních změn jako důsledku ekonomické transformace, současně jsou předpokladem změn sociální struktury společnosti. Uvedená analýza ukázala, že v obou směrech stojí naše společnost teprve na počátku hlubších změn. I když od doby, kdy byla prezentovaná data shromážděna, došlo k určitému posunu, lze předpokládat, že naznačené trendy se příliš nezměníly.

Třebaže jsme zde nevěnovali pozornost postojovým otázkám, z výsledků citovaného výzkumu vyplývá, že míra uvědomnění si změn v této oblasti a obtíží, které z nich pro většinu ekonomicky aktivní populace vyplývají, jsou vnímány značně diferencovaně. Lze formulovat hypotézu, že dosud poměrně značná stabilita profesní struktury posiluje v příslušných sociálně profesionálních skupinách, zejména ale u kvalifikovaných dělníků, přesvědčení o snadném zvládnutí restrukturalizačních procesů. Dokumentuje to fakt, že z těch, kteří si připouští určitá rizika ztráty zaměstnání, připisuje jen 7 % vinu své nepřilíhající perspektivní profesi. Naprosté většině pracujících se ovšem úvahy o potřebě hledání nové profese, umožňující přizpůsobit se měnícím se podmínkám trhu práce, zdají být zatím zbytečné.

PAVEL KUCHAR je vedoucím oddělení empirických výzkumů Institutu sociologických studií FSV UK. Věnuje se problematice sociálních souvislostí trhu práce, v současné době je národním koordinátorem grantu ES na mezinárodní výzkum zaměstnanosti v ČR, Velké Británii a Bulharsku. Přednáší na FSV UK.

Literatura

- Abbott, A. 1989. „The New Occupational Structure. What are the Questions?“ *Work and Occupations* 16: 273-291.
- Gallie, D., M. White 1993. *The Employment in Britain Survey*. Oxford: Nuffield College.
- Goldthorpe, J. H. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Janáček, K. 1992. „K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky.“ *Sociologický časopis* 28: 386-393.
- Matějů, P. 1993. „Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace.“ *Sociologický časopis* 29: 341-366.
- Tuček, M., P. Machonin 1993. „Prestiž povolání v České republice v roce 1992.“ *Sociologický časopis* 29: 367-382.

Česká veřejnost 1993 o Chartě 77

Zpráva o poštovní anketě

EVA STEHLÍKOVÁ*

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

The Czech Public (1993) on Charter 77

Results of the Postal Survey

Abstract: The report summarizes the results of the mailed survey whose focus was to map the opinions of the Czech public on the Charter 77 movement. This survey was the first (and perhaps the last) attempt to capture the Czech public's response to the unique phenomenon which Charter 77 undoubtedly was. The results of this survey reveal predominantly the opinions of sympathetic respondents (the questionnaire was mostly answered by such people, while people antipathetic to Charter 77 only seldom reacted to the mailed questionnaire), evidenced the fragmentary manner in which Czech people have been informed about Charter 77, and how this lack of information influences their opinions and evaluations. Even if it was not a representative survey, its aim - to capture, at least partially, the array of opinions relating to the issue - was achieved. The tested hypotheses were confirmed particularly in the oldest age group where, in comparison to all younger age groups, people are better informed and more distinctive in their opinions.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 81-90)

1. Úvodem

Námět na výzkum k ohlasu Charty 77 v české veřejnosti předložili na přelomu let 1992 a 1993 pracovníci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, kteří zpracovávají historickou dokumentaci s hnutím Charty související. Při své práci si stále více uvědomovali, jak postrádají jednu ze základních orientačních informací: jaký měla Charta ohlas mezi lidmi - v době svého vzniku i později během svého působení.

Pracovníci skupiny pro biografický výzkum Ústavu sociálně politických věd FSV UK (už znovu bývalého) měli rovněž důvod se na výzkumu podílet: v roce 1992 a v první polovině roku 1993 pracovali na výzkumném úkolu „Osobnosti a společenství Charty 77“. Jeho garantem byla Zuzana Sloupová, která shromáždila cenný empirický materiál - nahrávky vyprávěných životních příběhů několika signatářů Charty 77, zpracovala i jejich textovou podobu a spolu s Květou Jechovou začaly s analýzou a interpretací textů i nahrávek.

Ve vyprávění signatářů zazněly nejednou pasáže vztahující se k dlouhodobému pocitu nedostatku zpětné vazby mezi společenstvím Charty 77 a „zbytkem společnosti“: „... přesto se samozřejmě našli lidi, který našli odvahu a přišli za náma ... spíš ty starší, co měli už něco za sebou ... a říkali, jak je možný, že nemůžu najít práci, když ... leckdo prostě dělat nechce, a oni že to znají z padesátých let, každý měl nějakou tu svojí křivdu, kdežto ... třicátníci, ty se nás dost báli. Ti měli děti v první, druhý třídě a báli se, aby se

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Eva Stehlíková, Bartlova 7117, 149 00 Praha 4.

jim dostaly na vysoký ... naše generace, ta se nás vysloveně bála, vysloveně... Byla to taková malá vnitřní emigrace ... furt jsme měli trochu snahu zapadnout do tý vsi, a myslím si, že to v podstatě nebylo možný. Až dneska mi to dochází, že i děti byly jiný... Já jsem se moc snažila tam zapadnout a myslím si, že když se vás někdo bojí, že to není přirozený ... v Praze to bylo úplně jinak. Tam měl člověk okruh svých přátel, s těma se stýkal a na ostatní se moh vykašlat... Kdežto ... na tý vsi to bylo furt. Furt se strašně báli a furt jsme tam byli nebezpečný..." (Z vyprávění jedné ze signatářek dokumentu Charty 77).

I pro signatáře mohla být informace o ohlasu na činnost společenství Charty - jiná než čerpající z jejich vlastní zkušenosti - zajímavá. Příležitost získat ji nabídlo rozhodnutí mluvčích ukončit činnost Charty 77 a pozornost, kterou tomu věnovala masmédiá. Jisté reminiscence veřejnosti mohly být evokovány a stálo za pokus je zachytit výzkumem. Realizovat jej umožnila až Československá nadace Charty 77 - tím, že celý nevelký projekt výzkumu finančně zajistila.¹

Od prvních pokusů formulovat výzkumný záměr bylo zřejmé, že půjde o anonymní dotazníkové šetření. Finanční nároky byly rozhodující: poštovní anketa byla nejméně nákladným řešením. Abychom její nevýhody alespoň zčásti kompenzovali, zadali jsme několik otázek (v anketě také použitých) IVVM. Tam zařadili tři z nich do svého březnového kontinuálu 1993. Výsledky jejich šetření jsme využili pro orientační srovnání s výsledky z poštovní ankety.

Nebylo pochyb o tom, že názory na činnost a působení Charty dozraly v průběhu let mnohých proměn a peripetií. Vedle východisek, zformulovaných historiky,² nebyli zúčastnění sociologové (na přípravě šetření se podílel také J. Kapr) nakloněni tomu charakterizovat současnost české společnosti právě pouze krizí politických hodnot. Žijeme přece také po dlouhé době socialistické stagnace ve společnosti otvírajících se perspektiv a příležitostech, jež absorbují obrovské množství energie lidí, kteří se rozhodli jich využít a ověřit tak své schopnosti a síly na cestě za společenským vzestupem, bohatstvím, úspěchem...

Pokládali jsme za nesporné, že procesy zvýznamnění a redefinice (zkušenosti jen vzácně a dávno podložených) představ o hodnotách, jako jsou právní stát, demokracie,

¹) Těm, které neuspokojí tento text, je celá zpráva k dispozici v ISS FSV UK a je uložena rovněž v Československé nadaci Charty, kam byla předána v říjnu 1993.

²) Historikové formulovali svá východiska s vědomím, že postoje české veřejnosti podléhají v posledních letech rychlým změnám v závislosti na proměňující se situaci (politické, hospodářské, informační)... Jak dokládají údaje z výzkumů IVVM z let 1990-92, snižuje se soustavně ve veřejnosti význam hodnot, jako jsou informovanost, rozvoj demokracie a osobní angažovanost občanů. Z toho bylo možné odvodit, že bude klesat také ocenění významu Charty, jejího boje proti potlačování lidských práv a jejich zásluh o otevření cesty k demokratickému rozvoji společnosti. Proto při zpracování dat z jara 1993 je nezbytné mít na paměti, že jde o výpověď o společnosti, která prochází krizí politických hodnot. Z kontinuálních šetření IVVM, zaměřených na výzkum hodnotových orientací navíc vyplývá, že proces politické dezaktivace po třech letech revolučních změn, vyvolaný znechucením z „partajnictví“, z nedůvěry vůči zastupitelským sborům i poklesem životní úrovně části obyvatel, se projevuje víc rezignací než kritikou. Kritické postoje vůči nedostatkům současné politické a hospodářské situace jen vzácně míří k příčinám. Chatrné vědomosti o počtu signatářů Charty 77 a o jejich vlivu na současný politický vývoj mohou např. výhrady vůči politice vlády spojit i s odmítnutím Charty, negativním hodnocením politického působení chartistů a podobně (Květa Jechová).

občanská společnost, lidská práva (tj. těch, které byly v úsilí Charty 77 hodnotami dominujícími a cílovými) bude v české společnosti ještě pokračovat a jeho peripetie mohou čas od času nabývat i podoby krizí. Jak dalece byla krize politických hodnot akutní právě v době konání výzkumu, to je téma k diskusi. My jsme předpokládali, že ti, kteří jsou právě soustředěni na naplňování svých osobních ambicí, zareagují málo ochotně na „obtěžování výzkumem“. Pokud ano, pak spíš, aby význam hnutí Charty 77 pozitivně ocenili, než aby uplatnili svůj kritický názor - data to potvrdila - podle mého názoru přesvědčivěji než východiska historiků.

2. Návratnost dotazníků

Jak už bylo řečeno, příliš živý ohlas na výzkum k hnutí Charty 77 jsme neočekávali a poštovní anketa i z toho důvodu byla riziková: návratnost dotazníků mohla být nepatrná a omezit informační hodnotu výzkumu jen na potvrzení této vstupní hypotézy (to bylo důvodem, proč jsme obeslali více než 5 000 adresátů). Ale získali jsme takový počet vyplněných dotazníků, že statistické zpracování dat mělo smysl, návratnost dotazníků byla 13 % (aniž jsme, zejména z finančních důvodů, mohli respondenty upomínat). Ohlas na výzkum tak mírně předčil naše očekávání.

Kdo zaslal vyplněné dotazníky? Poněkud více mužů (ohlas na anketu ale nebyl v mužské části populace výrazně živější než v ženské). Generačně se návratnost dotazníků lišila podstatně víc: vyplnění a odeslání dotazníku věnovaly nejmenší pozornost střední věkové skupiny, nejmladší generace (narození v šedesátých letech a později) odpovídaly na dotazník ochotněji podobně jako lidé narození před rokem 1950. Věděli jsme, že u poštovních ankety tomu tak bývá, a i proto jsme v původním adresáři dostatečně střední generaci „přetížili“.

Nelze ovšem jednoznačně rozhodnout, zda diferencovanou návratnost dotazníků v závislosti na věku lze interpretovat jen jako „normální“ důsledek zvolené techniky sběru dat nebo zda hrálo svoji roli i vlastní „téma“ výzkumu. Mohlo k tomu dojít prostě tím, že důchodci a studenti mají více času než lidé na vrcholu své ekonomické aktivity, i tím, že oslovení a žádost o vyjádření názorů na věci veřejné má pro tyto dvě skupiny jiný význam než pro ekonomicky aktivní: méně často se přímo účastní veřejného života, i když z různých důvodů.

Názorová polarizace souboru naznačuje i jiné vysvětlení. Generace starších lidí, kteří byli v roce 1968 na prahu dospělosti nebo už dospělí, vnímaly prohlášení Charty v roce 1977 v jiném kontextu než lidé mladší - i jako ozvěnu očekávání, zklamání po srpnu 1968. V současnosti, spolu s příslušníky nejmladší generace (často možná svými dětmi), vnímají Chartu a její představitele jako hlavní aktéry a politické vítěze v boji o změnu režimu po listopadových událostech 1989. Důvody ambivalence středních generací ve vztahu k Chartě mohou být kombinací jejich aktuálního pracovního vytížení s věkovým rozpětím, ve kterém se odehrávaly už zmíněné historické události. V roce 1968 byli tito lidé ještě dětmi nebo velmi mladí a zřejmě i v důsledku toho je pak Charta 77 v době svého vzniku oslovila jen výjimečně - „normalizace“ pro ně byla „normalitou“ - nic jiného vlastně nepoznali [srv. Alan 1990]. I politický převrat v roce 1989 má pro ně jiný význam - vnímají i hodnotí ho mnohem víc skrze proměnu vlastní osobní, případně rodinné perspektivy: zejména jim, lidem v plné síle, otevřel šance na úspěch i vzestup v profesi, otevřel perspektivu stát se majetným, nabídl politickou kariéru... (Ostatně, nebyla to zejména generace rodičů dnešních třicátníků a čtyřicátníků,

která se chopila svých příležitostí po roce 1948?) Není čas ani důvod zabývat se tím, kdo, kdy a jak se o to zasloužil, když lidé získají pocit „svých věcí ve vlastních rukou“.

Očekávali jsme, že lidé s vyšším (zejména vysokoškolským) vzděláním a Pražané budou mít o Chartě a jejích signatářích více informací než ostatní a v důsledku toho budou dotazník zodpovídat ochotněji. Nepotvrdilo se, velikost bydliště dotázaných totiž návratnost dotazníků vůbec neovlivnila.

Vzdělanostní struktura souboru respondentů je v porovnání s toutéž strukturou české populace mírně zkreslená, ale na posun ve věkové struktuře souboru se to váže jinak, než lze předpokládat. Vysokoškolsky vzdělání jsou zastoupeni méně a lidé se základním vzděláním více, než odpovídá jejich zastoupení v dospělé populaci, ale vyšší návratnost dotazníků od nejstarších lidí a od lidí se základním vzděláním neznamená, že jde o tytéž respondenty. Ukazuje to tabulka 1, kombinující vzdělanostní úroveň respondentů s jejich věkem: mezi nejstaršími jsou vysokoškolsky vzdělání zastoupeni relativně nejčastěji. Naopak ti, kteří nedosáhli vyššího vzdělání než základního, jsou kumulováni mezi narozenými v letech 1941-60. Ze střední generace tak odpovídali na dotazník ochotněji ti, jejichž možnosti a perspektivy jsou z nějakých důvodů omezeny, například i v důsledku nedostatečné kvalifikace. Mohli být k vyplňování dotazníku motivováni více než jiní i potřebou vyjádřit své názory, případně svou nespokojenost, k čemuž zřejmě jinak obtížně nacházejí „veřejný prostor“.

Tabulka 1.

vzdělání	narození					
	do 1940	1941-50	1951-60	1961-70	později	
základní	22	21	47	18	3	111
	19,8	18,9	42,3	16,2	2,7	16,7
	17,1	20,0	20,5	12,1	5,7	
	0,1	1,0	1,9	-1,7	-2,2	
vyučen	51	40	106	65	23	285
	17,9	14,0	37,2	22,8	8,1	42,9
	39,5	38,1	46,3	43,6	43,4	
	-0,8	-1,1	1,3	0,2	0,1	
středoškolské s maturitou	44	37	66	56	26	229
	19,2	16,2	28,8	24,5	11,4	34,4
	34,1	35,2	28,8	37,6	49,1	
	-0,1	0,2	-2,2	0,9	2,3	
vysokoškolské	12	7	10	10	1	40
	30,0	17,5	25,0	25,0	2,5	6,0
	9,3	6,7	4,4	6,7	1,9	
	1,7	0,3	-1,3	0,4	-1,3	
celkem	129	105	229	149	53	665
	19,4	15,8	34,4	22,4	8,0	100,0

V souboru se objevili i signatáři Charty: mezi necelými sedmi sty vrácených dotazníků bylo 20 vyplněno signatáři, tj. více než 3 % ze zodpovězených dotazníků, což nelze vysvětlit jinak (nechceme-li respondenty podezřívát z vědomě nepravdivé odpovědi), než jako vzácnou shodu okolností, protože takové zastoupení signatáři Charty 77 v české společnosti nikdy neměli.

Motivem „samovýběru“ respondentů byl jejich - častěji pozitivně než negativně - vyhraněný vztah k hnutí Charty 77. Dokumentuje to porovnání výsledků z kontinuálního šetření IVVM v březnu 1993 s výsledky, které jsme my získali o něco později. Dvě ze tří otázek, které zařadil IVVM do svého dotazníku, měly identické znění jako v poštovní anketě:

a) Považoval/a jste před listopadem 1989 Chartu 77 za skupinu lidí (vyberte jen jednu z variant odpovědí, která se nejvíce blíží Vašemu názoru):

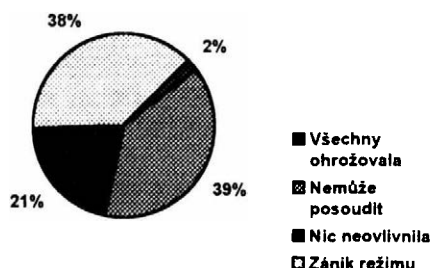
- která připravovala zánik komunistického režimu
- která svou činností nic neovlivnila, režim by se zhroutil stejně
- která svou činností vlastně všechny ohrožovala
- o její činnosti jsem věděl tak málo, že to nemohu posoudit

b) V nedávné době se skupina mluvčích rozhodla činnost Charty 77 ukončit. Část chartistů je přesvědčena, že její činnost je nadále potřebná a rozhodli se pokračovat v práci. Co si o tom myslíte Vy? (vyberte pouze jednu variantu):

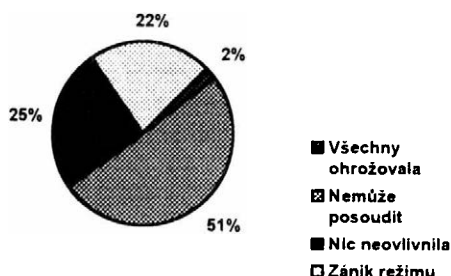
- je lépe činnost Charty ukončit
- je lhostejné, zda bude dále existovat či nikoli
- další činnost bude jistě prospěšná
- nevím

Při porovnání výsledků je na první pohled vidět nápadný rozdíl: ti lidé, kteří zodpověděli dotazník doručený poštou, přikládají hnutí Charty větší význam v minulosti a podstatně častěji než respondenti IVVM s ním dokonce spojují i svá (byť zřejmě lichá) očekávání do budoucnosti (viz grafy).

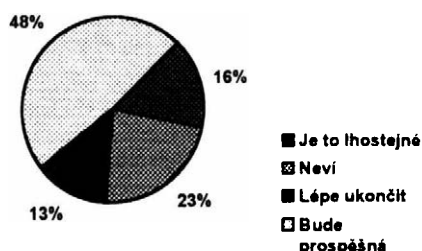
Význam Charty 77 před rokem 1989 - PA

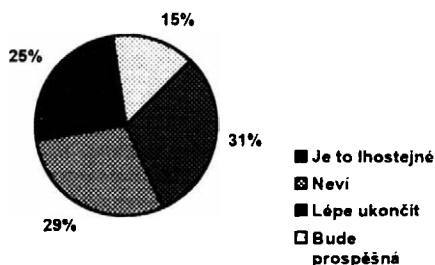
Význam Charty 77 před rokem 1989 - IVVM

Pokračování činnosti Charty 77 - PA

Pokračování činnosti Charty 77 - IVVM

3. Co lidé o Chartě 77 vědí a jak ji hodnotí

Znalosti, postoje a názory lidí nejtěsněji souvisely s faktem vlastního podpisu na prohlášení Charty 77, resp. s manifestovanými důvody, proč je lidé nepodepsali, a také s tím, zda se lidé se signatáři dokumentu osobně znali, případně stýkali a pomáhali jim. Těžiště názorové diferenciacce bylo výrazně posunuto k jednomu pólu: v souboru převážili sympatizanti nad ostatními. Na druhém pólu - negativní hodnocení činnosti a významu Charty - jsme předpokládali názory a postoje spíš předsudečného charakteru. To se potvrdilo jen mezi nejstaršími respondenty - názory byly nejvíce polarizované a závisely na úrovni jejich vzdělání a celkové informovanosti o Chartě.

Jak a odkud byli lidé informováni? Vědomosti o Chartě nejsou zcela běžné ani mezi sympatizanty. Dokumenty Charty znala pouze čtvrtina. Pokud si lidé pamatují, odkud své první informace získali (11 % si zdroj informací o Chartě nevybavuje), uváděli zahraniční rozhlas (více než jedna třetina), vzácněji známé a přátele, případně domácí tisk. Zahraniční tisk, materiály Charty nebo jiné tehdy „ilegální“ tiskoviny četli lidé jen výjimečně. Nebylo to nijak vázáno na úroveň vzdělání a kupodivu ani na velikost místa bydliště.

Věk to naopak ovlivnil: starší lidé sledovali vysílání zahraničního rozhlasu, lidé střední generace se o Chartě dozvídali více od známých a přátel a nejmladší z domácího tisku, nejspíš v době velmi nedávné. Pokud se respondenti osobně znali s některými ze signatářů, dozvěděli se o vzniku Charty většinou dříve než ostatní a měli také častěji přístup k dokumentům, které Charta vydávala. Také lidé starší a vzdělanější se o Chartě dozvěděli dříve než ostatní. Mezi těmi, kteří „objevili“ Chartu až po roce 1989, převažovali nejen mladí, ale i ti, jejichž vzdělání nebylo vyšší než základní.

Správně odhadnout³ počet signatářů Charty se podařilo jen necelé čtvrtině respondentů (o odhad se častěji pokusili muži než ženy). Věk diferencoval nejvýrazněji: lidé narození před rokem 1950 chybovali méně než ostatní.

Dotázaným byl také předložen seznam čtrnácti osob známých z politického života. Mezi nimi bylo i pět signatářů Charty: Petr Pithart, Václav Benda, Rudolf Battěk, Milan Uhde a Jan Ruml.⁴ Respondenti měli z celého seznamu vybrat právě jen je, ale mezi zaškrtnutými převažovali signatáři jen u 40 % respondentů a bezchybné odpovědi byly ojedinělé.

V předloženém seznamu se orientovali lépe muži, obyvatelé měst, zvláště Pražané, lidé vzdělanější a lidé vyššího věku. Nejvíce omylů se lidé dopouštěli v případě Dagmar Burešové (byla ve styku se signatáři jako jejich obhájkyň v soudních příčích) a Rudolfa Hrušínského (jeho herecká popularita se zřejmě promítla i do jeho popularity na politické scéně, jeho image statečného člověka, a v důsledku toho nějaký čas proskribovaného umělce, ho v povědomí části veřejnosti řadí i k signatářům Charty 77). Naopak málo

³) Pokud se ve svém odhadu mýlili lidé dobře informovaní, tak častěji počet signatářů podcenili. Ti, kteří měli o Chartě málo jiných vědomostí, celkový počet signatářů spíš nadhodnocovali.

⁴) Záměrně jsme do seznamu nezařadili V. Havla, jehož participaci na činnosti Charty 77 pokládáme za všeobecně známou. Eliminovat tendenci k personifikaci celého hnutí Charty v jeho osobě se asi zcela nepodařilo. Jedna pětina respondentů vybrala ze seznamu politiků právě jen ne-signatáře. Právě jejich názory a postoje k hnutí Charty jsou svázané s osobou V. Havla, ne-li i Václava Klause, kterého často jako signatáře zaškrtnuli. Možná i tady se empiricky potvrzuje, že: „... Personalizace politiky je trvalou součástí naší politické kultury...“ [Alan 1993: 40].

známými z českých signatářů jsou Václav Benda a Rudolf Battěk, ale nejstarší a vysokoškolsky vzdělaní respondenti je dokázali přece jen mezi signatáře Charty správně zařadit o něco častěji než všichni ostatní.

Chybné zařazení politiků mezi signatáře bylo většinou náhodné. Jedinou výjimkou je Václav Klaus. Respondenti se v jeho případě sice nedopouštěli chyby častěji než u ostatních politiků, ale diferencovaně: mezi nejmladšími je podíl těch, kteří ho k signatářům přiřadili nezanedbatelně větší než mezi ostatními, právě tak ženy se často mylily. Dokumentuje to i přehled hodnot koeficientů normalizované kontingence u těch tabulek, které vykazaly statisticky významné souvislosti (na hladině nižší než 0,05) mezi označením politika za signatáře Charty 77 a některými třídícími znaky. Hodnoty koeficientů jsou většinou nízké (jsou vyšší než 0,200 jen vzácně). Nejsilnější korelují správné odpovědi s výsledkem dosaženým v jiné ze znalostních otázek - se správným odhadem celkového počtu signatářů - a s věkem lidí.

Tabulka 2. Síla statisticky významných vlivů (vyjádřená v hodnotách normalizovaného koeficientu kontingence) na vědomosti respondentů o příslušnosti politiků k hnutí Charty 77

	pohlaví	věk	bydliště	vzdělání	odhad počtu signatářů	podpis Charty	osobní známost se signatářem
signatáři:							
P. Pithart	0,081	0,176		0,153	0,143		
V. Benda	0,104	0,237		0,153	0,225		
R. Battěk		0,198	0,132	0,177	0,195		0,137
J. Ruml		0,156	0,176	0,125	0,223	0,132	0,123
M. Uhde				0,105	0,130		0,113
nesignatáři:							
V. Klaus	0,091	0,128	0,100	0,112	0,119		0,152
V. Hradská			0,118		0,113		
R. Hrušínský			0,153		0,082		
J. Stráský					0,141		
J. Kalvoda					0,095		
D. Burešová							0,139
A. Dubček			0,103				
M. Kňažko							
J. Černogurský							

Informovanost lidí je podmíněná jinak, než jsme očekávali. Velikost místa bydliště ji ovlivňuje málo, úroveň vzdělání jen o něco víc. Je vázána na věk, pohlaví a osobní známost s některými ze signatářů. Vlastní podpis na dokumentu Charty neznamena více vědomostí (alespoň ne právě těch, které jsme testovali) - což neudivuje, víme-li že víc než polovina těch, kteří se jako signatáři deklarují, se podepsala na dokument až v závěru roku 1989.

Jen asi třetina respondentů byla o Chartě 77 dobře informovaná a jen o něco víc (necelých 50 %) jich znalo (nebo správně odhadlo) klíčový a deklarovaný cíl hnutí a uvedli ho jako nejdůležitější motiv signatářů k podpisu: obrana lidských práv.

Hodnocení významu hnutí Charty 77 můžeme stručně charakterizovat rozložením odpovědí na otázku, zda činnost Charty přispěla k zániku bývalého režimu (viz graf 1). Mezi těmi, kteří otázku zodpověděli kladně, převažovali: muži, lidé narození před rokem 1950, lidé o Chartě celkově lépe informovaní, ti, kdo o podpisu Charty uvažovali, a ti, kteří se osobně se signatáři dokumentu znali.

Diferencovaně jsou rozloženy rovněž názory na signatáře Charty. Největší část souboru respondentů soudí, že jsou to stateční lidé. Preference tohoto názoru ovšem prudce klesají s věkem (mezi nejmladšími jsou už vzácné). Názory nejstarších lidí byly opět polarizované: častěji než všichni mladší označili signatáře jak za statečné lidi, tak také za kariéristy (což byl ovšem názor jinak velmi vzácný).

Lidem se základním vzděláním nejlépe vyhovovala charakteristika signatářů jako „naivních lidí s dobrými úmysly“. Za „romantiky a idealisty“ je navíc často pokládali i další respondenti náležející ke střední generaci (viz její vzdělanostní struktura). Potvrzuje to jistou (už zmíněnou) „pragmatickou“ orientaci této generace?

Význam Charty 77 pro současnost a budoucnost této společnosti je zatím v povědomí lidí spíš nejasný, neurčitý. Ani její příspěvek k zániku komunistického režimu není všobecně akceptován - vyjímaje skupinu konkrétně informovaných a současně sympatizujících lidí. Hlavním důvodem může být to, že ještě nejde o fenomén dostatečně „dějinný“ - teprve časový odstup umožňuje historikům rekonstruovat fakta, činy i události, i formulovat v učebnicích autoritativně hodnotící soudy, posléze všeobecně akceptované i školní mládeži. Charta 77 je stále ještě minulostí, ne-li dokonce přítomností, velmi nedávnou.

Bez zajímavosti nejsou ani názory lidí na politické působení signatářů Charty 77 po listopadu 1989. Lišily se podle toho, jak lidé vyjádřili svůj vztah k hnutí (v odpovědích na otázku, zda dotázaný sám někdy o podpisu dokumentu Charty uvažoval, případně sám podepsal), a do jisté míry také podle toho, zda se respondenti cítili kompetentní k odhadu celkového počtu signatářů. Pozitivně hodnotili politické působení signatářů Charty 77 po listopadu 1989 především sami signatáři spolu s těmi, kteří kdysi o podpisu uvažovali. Převažovali mezi nimi starší lidé s vyšším vzděláním, zatímco lidé střední generace nezávisle na svém vzdělání dávali přednost výroku o nezbytnosti politického působení chartistů v období přechodu k novému režimu. Ačkoli ani mezi nejmladšími nepřevládaly výroky negativně hodnotící politické působení chartistů, jejich vyšší kritičnost je zřetelná.

Názory na to, zda by měla Charta 77 ve své činnosti pokračovat, byly také nejsilněji vázány na vztah lidí k hnutí, jiné znaky je diferencovaly jen vzácně. Například: pro ukončení činnosti Charty se vyslovili často ti, kteří prokázali dobrou orientaci v otázce po příslušnosti politiků k hnutí - právě oni asi pozorněji než ostatní sledovali nedávné spory o ukončení činnosti Charty, resp. jejich veřejné ohlasy. Jsou zřejmě jádrem nevelkého podsouboru sympatizantů, kteří se o činnost a problematiku hnutí Charty dlouhodobě zajímají a respektují morální autoritu mluvčích.

Podporu další činnosti Charty naopak vyjadřovali nejčastěji ti, kteří se osobně znají se signatáři: signalizuje to zájem samotných signatářů v činnosti pokračovat? Data to implikují jako jedno z možných vysvětlení, v jehož prospěch svědčí to, že třináct z dvaceti signatářů, kteří dotazník zodpověděli, pokračování činnosti rovněž podporuje.

Získaná data neumožňují rozlišit, je-li podpora další činnosti Charty podporou právě té konkrétní skupině původních signatářů, která se rozhodla i přes rozhodnutí

mluvčích pokračovat v práci - s podstatně odlišnými cíli, s novými „stanovami“ a „podmínkami členství“. Ne všichni respondenti informace masmédií o „rozkladu“ mezi signatáři asi postřehli, jejich jedinou informací mohla být jenom ta, kterou jsme uvedli otázku v dotazníku. Nasvědčuje tomu i obsah volných výpovědí a několika připojených dopisů.

4. Závěrem

Na závěr se pokusím ještě jednou, a trochu jinak, zodpovědět otázku, kdo a jak vlastně námi rozeslané dotazníky zodpověděl:

Byli to lidé, kteří sami o vlastním podpisu na prohlášení Charty 77 většinou nikdy ani neuvažovali, a pokud ano, pak to z různých důvodů neudělali. Nejčastěji proto, že neměli příležitost. Právě ti, kteří o podpisu uvažovali, mají o Chartě a jejích signatářích více znalostí než ostatní. Rovněž je mezi nimi nejvíce těch, kteří projevíli hnutí Charty i jinak své sympatie a pozitivně oceňují její přínos pro nedávné i současné změny v naší zemi. Mírně mezi nimi převažují muži nad ženami (z těch, které dotazník zodpověděly, uvažovala o podpisu Charty 77 jen o něco víc než jedna třetina). Ani znalost dokumentů Charty 77, ani osobní známost s některými ze signatářů mezi nimi není ojedinělá, i když přímou pomoc jim poskytovali jen vzácně.

To ovšem vyvolává vzápětí otázku: jak to, že se ani těm, kteří signatáře dokonce osobně znali (zejména když uvedli, že jim i pomáhali a půjčovali si od nich dokumenty), nikdy nenaskytla příležitost Chartu podepsat? Je velmi dobře možné, dokonce dost pravděpodobné, že jim dokument Charty 77 k podpisu nikdy nikdo nenabídl - a oni se o něj sami nikdy neucházeli. Je to dokladem už zmiňované bariéry mezi společenstvím signatářů a „zbytkem společnosti“? Bariéry, především psychologické, budované z obou stran ze směsi strachu, nedůvěry, ohleduplnosti (na místě nebo nemístné?), nechuti riskovat, alibismu... těžko říci, čeho všeho ještě. Velmi pravděpodobně ano, a je rovněž velmi pravděpodobné, že StB ji programově a úspěšně hned od počátku své „péče“ o signatáře budovala a udržovala. Ovšem systematická dokumentace této činnosti je zatím badatelům nedostupná. Teprve její zpřístupnění a soustavné studium učiní snad některé z mnoha podobných paradoxů nedávné historie méně paradoxními, zvláště doplní-li je třeba i kolekce vyprávění pamětníků.

Z těch, kteří Chartu nepodepsali, protože (jak v dotazníku uvedli) se báli možných potíží (není jich mnoho, celkem 44 osob), je téměř polovina takových, kteří mohli dost dobře vědět, čeho se bojí, a proč. Znali se se signatáři a nezdědka jim i pomáhali. U části těch, kteří nepodepsali Chartu a odvolávají se přitom na nedostatek příležitosti, můžeme mít i pocit, že se možná vymlouvají, naopak obavy z potíží jako důvod nepodepsání jsou odpovědi zřejmě velmi poctivou, byť (anebo právě proto?) ne příliš častou.

Ti, kteří se rozhodli vyplnit a odeslat dotazník proto, aby dali najevo své antipatie hnutí Charty 77 a jejím signatářům, o svém podpisu na dokumentu nikdy neuvažovali a až na výjimky toho o Chartě a jejích signatářích mnoho nevěděli. Byli to převážně lidé blízcí se důchodovému věku nebo už v důchodu, žijící na venkově a nízké úrovni dosaženého vzdělání. Kdybychom v dotazníku kladli otázku po jejich volebních preferencích, předpokládám, že by se jednalo převážně o vytrvalé voliče KSČM.

Úplně na závěr se chci ještě svěřit s jedním svým, možná zatím povrchním, postřehem, který ve mně vyvolává ne-li podezření, pak přinejmenším ostražitost. Při pozornějším čtení tohoto textu a ještě více při usilovném přehrabování se v tabulkách se mi nejednou ukázalo, že naše původní pracovní hypotézy vlastně docela dobře „pracují“

na podsouboru respondentů „dříve narozených“. Ale právě jen na něm, a naopak, podsoubor mladších a nejmladších respondentů jako by byl vůči našim hypotézám „inertní“. Zmíněnou ostražitost ve mně vyvolává fakt, že na formulaci hypotéz jsme se podíleli beze zbytku všichni narození před rokem 1950 - nedokumentovali jsme tak bezděky etnocentrismus své vlastní generace?

EVA STEHLÍKOVÁ působila jako vedoucí skupiny pro biografický výzkum Ústavu sociálních a politických věd FSV UK. V současnosti je tajemnicí Institutu sociologických studií FSV UK, je členkou týmu SAMISEBE, zabývá se především biografickým přístupem v sociologii. Publikovala časopisecky.

Literatura

- Alan, J. 1990. „Génerační zázemí našeho společenského vývoje.“ *Sociologický časopis* 26: 321-325.
- Alan, J. 1993. „Volby 92 - zápas o režim, nebo o moc?“ S. 9-46 in *Volby 92*. Praha: EGEM.
- Stehlíková, E. et al. 1993. *Česká veřejnost 93 o Chartě 77*. nepublikovaná výzkumná zpráva ISS FSV UK.

Nad úmrtím profesora Miloše Kalába

Druhého ledna 1994 zemřel po delší nemoci ve věku třiasedmdesáti let profesor PhDr. Miloš Kaláb, významná osobnost, která po řadu desetiletí výrazně zasahovala do vývoje společenských věd u nás. Snad ještě více než jako autor teoretických textů - dané politické podmínky soustavnější publikační činnost v oblasti socio-politické problematiky krajně ztěžovaly. Miloš Kaláb se významně uplatňoval v řídicí činnosti ve společenských vědách jako vysokoškolský učitel a akademický funkcionář, v období 1958-61 vykonával funkci proděkana a děkana na filozofické fakultě UK a 1963-65 děkana společenskovědní fakulty Univerzity 17. listopadu. V roce 1965 se stal prvním ředitelem Sociologického ústavu Československé akademie věd a tuto funkci vykonával až do počátku „normalizačního“ období (1969). Po roce 1969 až do listopadu 1989, podobně jako mnoho jiných společenskovědních pracovníků, pracoval a žil v ústraní - bez práva publikovat - jako odborný pracovník Výzkumného ústavu pedagogického. Po demokratickém zvratu se Kaláb vrátil k intenzivnější veřejné činnosti, vykonával po určitou dobu funkci předsedy vědecké rady Sociologického ústavu, ale jeho zdravotní stav jej brzy donutil tuto činnost opustit.

* * *

Miloš Kaláb se hlásil k marxismu a k Marxovi, ale jeho vztah k nim byl otevřený a vyvíjel se posutpně ve směru stále většího kriticizmu. Jak vyplývá z jeho textů, které mají ve větší míře osobní charakter, např. z jeho stati ve sborníku k aspiracím řízený J. P. Chombartem de Lauwem (publikováno 1970), vycházel zejména z „humanistického Marxe“, z raných Marxových spisů. Je možno si myslet, že si tu kladl za cíl převést filozofické myšlenky mladého Marxe do sociologického jazyka a sociologické problematiky. Současně je pro něho charakteristické uznání potřeby empirističtějších přístupů ve společenských vědách: zpočátku se tato orientace vyjadřovala v koncepcích „vědeckého socialismu“, ale již v polovině sedmdesátých let dospívá nebo se blíží k uznání empiricko-teoretické sociologie, neomezené předpojatými ideologickými rámci. V těchto otázkách se již v polovině sedmdesátých let otevřeně střetává se sovětskými ortodoxními přístupy, které pokud sociologii vůbec tolerují, redukuji ji na „empirický sociální výzkum“. Pražští držitelé moci neopomenou tato Kalábova intelektuální provinění a vyvodí z nich proti provinilci obvyklé sankce.

Kaláb si v rostoucí míře uvědomoval, že mnohé teoretické koncepce, které sdílel, obsahují jednak závazně platné prvky, jednak zahrnují aspekty, které zasluhují ještě pronikavější revize, než byly názorové změny, ke kterým se již dopracoval. Každodenní starosti a blížící se choroba mu však již nedovolovaly, aby takovou „revizi“ sám podnikl.

* * *

Při pohledu na jeho životní práci nelze přehlédnout, že Kaláb byl oceňován a vyhledáván jako velmi podnětný diskusní partner, který byl ochoten vstupovat do diskuse s kolegy a studenty, přemýšlet s nimi společně nad jejich problémy a přinášet jim často velmi plodné podněty. Jako diskutér byl Kaláb brilantní, udivoval často svou schopností zpracovat nové i dílčí informace, formulovat nové hypotézy, navrhovat nové myšlenkové postupy. Takový invenční a pohyblivý přístup ke skutečnosti otevírá ovšem snadněji

cestu ideovým projektům a anticipovaným syntézám než detailně doloženým a ověřeným monografickým analýzám.

* * *

V pracovním a osobním styku s Milošem Kalábem jsem byl vlastně jen po něco více než čtyři roky, mezi rokem 1963 a 1968. Vzpomínám na naše první setkání, u příležitosti konkursu, který byl vypsan v roce 1963 na cizojazyčné Univerzitě 17. listopadu v Praze na místo odborného asistenta sociologie, schopného přednášet ve francouzském jazyce. Do konkursu jsem se přihlásil, protože jsem byl tehdy bez místa a zejména také proto, že mě lákala výuka sociologie, mého oboru, který v tomto období ještě vůbec nebyl na jiných vysokých školách tolerován. (Tuto skutečnost jsem oceňoval tím spíše, že jsem se na začátku šedesátých let několikrát marně pokoušel oživit sociologický výzkum.) Složení konkursní komise, v níž měl Miloš Kaláb významné postavení (nevím už, zda byl formálně předsedou komise), se mi zdálo příliš „ideologické“, takže jsem váhal, zda má vůbec smysl, abych se pohovoru zúčastnil. O to větší bylo mé překvapení, když po krátké diskusi - myslím k Durkheimově sociologii - mi profesor Kaláb jako mluvčí komise, bez předchozí porady se členy komise, sdělil, že mohu na vypsané místo nastoupit. Nevěřil jsem svému sluchu a upozorňoval jsem komisi, že mám určité „kádrové problémy“ a že v mém případě bude asi nutné si před definitivním rozhodnutím vyžádat můj „kádrový materiál“. Teprve později jsem pochopil, že konkursní komise Kalábem řízená se nehodlala ptát na názory „nadhřezaných míst“.

Během svých let strávených v Sociologickém ústavu (1965-69) jsem měl příležitost se přesvědčit, že v mém případě nešlo o nahodilou výjimku, ale o programovou formu ideologického nonkonformismu nebo přímo rezistence, které se ve vši jeho činnosti prosazovaly ve vzrůstající míře. Vzpomínám, že Kaláb neváhal přijmout na pracoviště, které řídil, ani militantní otevřeně disidenty a na výtky politických orgánů odpověděl, že běží o místa „odborných pracovníků“, která tehdy po určité období nepodléhala „schvalovacímu řízení“. Vzpomínky na Kalábu budou pro mne důraznou připomínkou, že vedle „ideologických“ determinant existují v jednání lidí i „osobnostní“ proměnné, které nejsou o nic méně závažné, a že vztahy ke komunistickému režimu, ať běží o bývalé komunisty nebo nekomunisty, zahrnují na obou stranách škálu kvalitativních rozdílů, kterou nelze zjednodušovat. Prožitá zkušenost by nás měla vést k tomu, abychom dimenze této škály přesněji postihli a neutíkali se znovu k zjednodušeným schémátům.

Ve své práci a ve svém životě Miloš Kaláb opravdově hledal řešení, jež by odpovídala širším hlediskům a zobecnitelným zájmům lidí, neztrácel ze zřetele hodnoty, jež jsou pro teoretickou práci určující. Ve svých životních postojích si dovedl uchovat velmi pozorný, citlivý vztah k lidem a také distanci a nadhled k okamžitému dění. Jako intelektuál a osobnost si zasluhuje uznání a respekt; ti kdož jej osobně blíže znali, budou navíc na něj vzpomínat s upřímnou sympatií, s pocity přátelství i obdivu.

Zdeněk Strmiska, C. N. R. S., Paříž

T. G. Masaryk: Juvenilie.

Studie a stati 1876-1881.

Ed. Stanislav Polák.

Praha, Ústav T. G. Masaryka 1993, 170 s.

Masarykovy *Juvenilie* jsou 16. svazkem Masarykových *Spisů*, jejichž vydávání tímto svazkem *Ústav T. G. Masaryka* zahajuje. Jak se dočítáme ve stati Jiřího Brabce příznačně nazvané *Osmdesát let marných snah o vydání Masarykových Spisů (Masarykův sborník VIII., Praha 1993)*, bude to pokus třetí, čtvrtý či pátý, podle toho, co za Spisy budeme považovat. Koncepční pokus je to čtvrtý, poválečný pak třetí (1945, 1968 a 1992). Teď tedy bylo konečně znovu rozhodnuto vydat Masaryka „celého“, a to ve dvou paralelních řadách - ve velké řadě (17 svazků) vyjdou Masarykova díla základní, v malé řadě pak svazky obsahující práce drobnější. K vydání je připraven sv. 12.-14. (Rusko a Evropa včetně rukopisného třetího dílu), sv. 18. (Ze začátků Athenea), sv. 31.-33. (Projevy z války) a sv. 36. (Cesta demokracie). Je ovšem pravda, že sociolog čeká spíše na jiné spisy Masarykovy, zejména na *Moderního člověka a náboženství*, na *Rukověť sociologie* a samozřejmě hlavně a především na *Sebevraždu*, nicméně čekali jsme sto let, nějaký ten rok navíc konec konců nic neznamená... Ale co když znamená?

Masaryk-sociolog se totiž dnes dostává do jiného kontextu a doba sama, abych tak řekl, si vynucuje (má-li být Masaryk vnímán nadále jako osobnost aktuální) i umožňuje (má-li být Masarykovi lépe rozuměno) jeho jiné, podstatně odlišné čtení. Konečně měl někdo odvahu to říci nahlas! František Kautman v recenzi Masarykových *Juvenilíí* říká - „nezávisle na osobě autora znějí jeho myšlenky velmi moderně, přesněji vyjádřeno - postmoderně“ (*Literární noviny* 51-52, 1993). A Eva Hartmannová konstatuje v jiné souvislosti, že Masaryk přece nebyl jediný, kdo analyzoval evropský svět a jeho krizi na přelomu století, a proto „nezasloužil by si konečně, aby byl posuzován v kontextu své doby, a nikoliv izolovaně jako nějaká pouhá rarita?“ (*Staronové meditace o TGM, Tvar* 11, 1993). Přesně totéž mě napadalo, když jsem si četl v Masarykových juveniliích, v *Moderním*

člověku a náboženství a v Černého komentářích k těmto spiskům, jež knižně máme dnes alespoň z jedné třetiny (té méně důležité) v ruce. Masaryka je nutné přechystat tak, jak se dnes ve světě čte Simmel (třebas Frisbym), Durkheim (třebas Mestrovíčem) nebo Weber (třebas Krasnodebským) - totiž jako myslitele, jehož „fin de siècle strhl ve svůj vír a pomazal znamením nesmazatelným. Určil dráhu celého jeho životního myšlení tím, že jej vyprovokoval proti sobě na život a na smrt“ (*J. L. Fischer, Duše umdlené a bojovné, in: Masarykův sborník IV., 1930, s. 177*). Dnes víme, že krize, jejímž myslitelem - jak bystře postřehl Nejedlý - Masaryk byl, byla počátkem krize, kterou dnes prožíváme jistě v ještě dramatictějších formách, než ji prožíval Masaryk a jeho současníci, a kterou teoreticky reflektujeme v pojmech namnoze vágních, ale většinou užitečných. Svár scientismu a interpretativismu, touhy po exaktnosti a vědomí její nedosažitelnosti, svár potřeby jednotného názoru na svět a tušení jeho nemožnosti, ale taky napětí mezi viditelným, ba měřitelným pokrokem a tušením apokalyptického konce - to všechno poznamenává již Masarykovy první práce. Editori správně konstatují, že vlastně nejde o juvenilie v plném slova smyslu, protože publikované texty jsou výsledkem práce a usilování muže okolo třicítiky (v tom věku psal Marx *Manifest*), co z nich však juvenilie *de facto* činí, jsou dvě okolnosti jejich vzniku: Masaryk je píše ve Vídni, tedy mimo faktický český sociální kontext, a píše je v úporném zápase s češtinou. Čeština nebyla Masarykovi mateřštinou, Masaryk vyrostl v jazykovém prostředí jiho-moravsko-slovenském a vzdělal se v prostředí německém při intenzivním studiu jazyků jiných. Čeština jeho juvenilií je tak směsí vědomě naučené spisovné češtiny, „všeobecné slovanštiny“, ruských i polských názvuků a asi dobově obvyklých (ale poměrně málo frekventovaných) germanismů. Nezapomeňme na tento moment - Masarykova *rétorika*, kterou tak dobře známe z jeho spisů pozdějších, jeho apodiktčnost, neláska k větám dlouhým a složitým - to všechno je nezřídka výslednicí nikoliv záměru, ale prostě určité specifické jazykové dispozice.

Z „masarykologického“ hlediska bylo o juveniliích řečeno již snad téměř vše podstatné, v neposlední řadě také díky polemice J. L. Fischera se Zdeňkem Nejedlým v roce 1932. J. L. Fischer tehdy (u příležitosti vydání prvních dvou svazků Nejedlého životopisu Masarykova) např. dosti přesvědčivě doložil, že v době, kdy Masaryk své juvenilie (zejména studii *Plato jako vlastenec*) psal, Comta ještě autenticky nečetl, že formativní vliv Brentanův na Masaryka byl podstatně větší než předpokládaný vliv Comtův, že „Plato Masarykův je skrz naskrz neplatonský“ atd. (Srv. J. L. Fischer, *Přehled masarykovské literatury jubilejní*, in: *Sociologická revue*, roč. III., č. 1-2, s. 67 an.).

Základní otázka, která čtenáře napadá při listování Masarykovými *Juveniliemi* dnes, je předvídatelná a zcela oprávněná: má smysl je ještě vůbec číst? Odpověď je prostá - jako dobový dokument, jako doklad Masarykova intelektuálního zrání, jako příspěvek k utváření české národní sociologické školy rozhodně ano, jako popperovské „objektivizované vědění“ (*World 3*), tedy jako soubor textů na úrovni výboru z raného Webera či Durkheima, o Marxovi nemluvě, jako poučení o sociologii samotné samozřejmě jen s jistou velkorysostí a nadhledem. A přece ani z tohoto hlediska by striktní přísnost nebyla tak úplně na místě. Tak třeba zrovna *Plato jako vlastenec* je jistě práce dobová, ale Masarykův zápas o proporci mezi tím, co je z Platona přijatelné beze sporu a co je nebezpečně diskusní (a co posléze Popper odhalí jako elementy totalitarismu - a Masaryk o nich ví!), jistě svědčí o pronikavosti jeho myšlení. A nezanedbatelná myšlenka již prototypicky masarykovská - „bez mravovědy žádné sociologie býti nemůže!“ Ve všech juveniliích Masaryk uvádí do veřejného povědomí právě sociologii, sociologii comtovskou - „vědu společenského bytí a žití národů, člověčstva“, jejímž posláním jest býti vědou exaktní, která nám umožní „pro budoucnost i v přítomnosti opatření svá činiti“. Masarykova zásluha o to, že sociologie se poměrně brzy stala organickou součástí našeho kulturního a dokonce politického života, je prostě nepominutelná a je pouze politováníhodné, že tento masarykovský vklad nebyl ani zdaleka efektivně zúročen.

Věcně podstatně závažnější než *Plato jako vlastenec* jsou Masarykovy úvahy obsažené ve studii *O pokroku, vývoji a osvětě* (osvětou Masaryk rozumí civilizaci), kde jsou formulovány minimálně dvě vlastně stále aktuální teze. První o relativitě pokroku: Masaryk nepopírá pokrok, ale hledá jeho kritéria v různých oblastech a pro různé oblasti sociálního života a dospívá k závěru, že vývoj osvěty je vlastně inkongruentní, takže každá generalizující výpověď o pokroku je problematická. Druhá teze svazuje ideu pokroku s představou růstu lidských potřeb („celý pokrok není nic jiného než vzbuzování nových potřeb a snaha potřeby tyto ukojiti“), což je idea, kterou dobře známe z Marxe, dokonce jako jeho ideu centrální (mimo chodem - o Marxovi Masaryk ví již v roce 1877, kdy se o něm zmiňuje zřejmě poprvé). Masaryk se však nespokojí s konstatováním, že „každá uspokojená potřeba vyvolává potřebu novou“ (*Marx*), naopak - ukazuje, jak nemožnost uspokojit některé potřeby hned a v míře aktuálně požadované a vysněné vede „k zevšeobecnělé nechuti k žití“. Ta se totiž zakládá právě na „lichých a nemravných potřebách, které ukojeny býti nemohou“. A odtud je pak krůček k obsesivnímu tématu Masarykovu, k sebevraždě - „rozum k osvětě nestačí“ atd. atd. Vímě, že pokrok jest (v aforistické a zaznamenáníhodné formulaci Masarykově je „pokrok vytrácením zla ze světa“), ale jeho zákony neznáme, uzavírá Masaryk své úvahy, v nichž čteme názvuky vysloveně durkheimovské. Masaryk naznačuje a anticipuje něco, co se v systematickou kritiku moderní civilizace rozvine až později - a samozřejmě nejen u Masaryka.

Obecně metodologicky je zajímavé Masarykovo pojetí sociálního atomismu („společnost jest soubojem sil stejných, spojení jednotlivců není chemické, nýbrž, abychom tak řekli, fyzikální: jednotlivec se nám nikdy nesmí z očí ztratiti a holému abstraktu společnosti ustoupiti; ten neb onen, docela určitý člověk trpí, nikoliv však abstraktum společnost“). Masaryk pracuje s comtovským zákonem konsensu („souladu“), který se stane leitmotivem životního díla *Emanuela Chalupného*, ideu pokroku Masarykem zde jen načrtnutou rozpracuje v dodnes nikoliv zasta-

ralé monografii Karel Galla a myšlenka redukce potřeb jako *conditio sine qua non* přežití na této planetě se stane naším tématem od 60. let. Masaryk téma přežití či zániku lidské civilizace zná v dvojí podobě - v podobě vyvozené z darwinovské teorie (nějaký vyšší druh, Masaryk mu říká *superanthropos*, který už s námi možná koexistuje, jen my o něm ještě nic nevíme, nás vytlačí podle zákona boje o život) a v podobě generálně evoluční („jsouce upoutáni k Zemi, závisíme v první míře na osudu, který se s touto oběžnicí vyplní. Věda nám dí, že Země vezme za své...“ atd.). V této souvislosti Masaryk exponuje také problém *mravního relativismu* (v dobové a meritorně poněkud komické polemice s Funckem o *budoucnosti Slovanstva*) a zase v kontextu, který by nás mohl a měl oslovovat: „Funck neliší dobro mravní od dobra hmotného, neliší náležitě národní hospodářství od sociologie, která mu, jak už víme, sociální morálkou jest; mravověda jeho podobá se proto kupeckému „dal“ a „má dáti“. Kdežto dobra hmotná obyčejně relativně ceny mají, jakožto prostředky pro jistý cíl, má dobro mravní cenu nepodmíněnou, cenu samu o sobě... Funck vyžaduje po době naší, by se mnohých potřeb zřekla, by se nehnila po ničemných a marných libůstkách, by se vynasnažila pracovat a potřeby své přehnané zjednodušiti. Má pravdu, ale co je ničemné, marné?“ Takže - opět *nil novum sub sole*?

Pominu Masarykovy texty ryze dobové, ale - cožpak není jaksí paradoxně „nadčasové“, kolik pozornosti Masaryk věnuje problému *hypnotismu* aneb *magnetismu zvířecímu*? Nežijeme konec konců také v době parapsychologii, alternativních věd, okultismů a nezvládnutých východních meditací, v níž „magnetismus zvířecí“ chybí jen prostým nedoplněním?

Shrnuto - v Masarykových juveniliích nacházíme *in nuce* většinu jeho pozdějších „velkých témat“ - téma sebevraždy, vztahu sociologie a politiky, ekonomiky a morál-

ky, individua a společnosti, společenské zákonitosti a svobodné vůle, klasifikace věd a samozřejmě celý ten vnitřní svár comtovské tradice sociologie jako „pozitivní vědy“ s filozoficky zřejmě správně uchopenou (a prostředky exaktní sociologie stěží uchopitelnou) diagnózou doby. Nejedlý má jistě pravdu (a J. L. Fischer s ním souhlasí), že „formulace je tu často ještě nehotová, ano naivní, a také argumentace ne právě nejpřesnější“ (J. L. Fischer, *tamtéž*). Celkové ladění juvenilií Masarykových však již vcelku dokládá platnost Patočkovy teze, že „celé vědeckomyslitelské odvětví, moderní sociologie, vyrostlo převážně reflexi na nebezpečí, ba na pocíťovaný patologický ráz dosavadního vývoje průmyslové civilizace“ (*Kacířské eseje, Praha 1990, s. 106*).

A ještě jedna poznámka: už v juveniliích se u Masaryka setkáme s tím, s čím se u něho budeme setkávat napořád, s rozběhem, náčrtem, názvukem, nedokončenou ideou. Na řadu *explicitě* formulovaných otázek nám ani v juveniliích nedává odpovědi, protože slíbené pokračování prostě nenásleduje. A tak tomu bude s *Rukověti sociologie*, s *Ruskem a Evropou*, s *Konkrétní logikou*. V tom je Masaryk úsměvně podoben svému prvnímu životopisci Zdeňku Nejedlému. A jako by chtěl činem potvrdit slavnou Chalupného hypotézu o „československé národní povaze“, která má tzv. anticipační ráz - podobně jako v jazyce máme přízvuk na první slabice, tak i v životě vše s velkým rozběhem začínáme a máloco řádně dokončujeme. Přejme si, aby tato hypotéza pro vydávání Masarykových *Spisů*, jež *Juveniliemi* nikoliv nejhůře již potřeťi začalo, rozhodně neplatila. Masaryk si totiž zaslouží nejen čtenáře, ale i sponzory. Ostatně tím spíše, že podle Masaryka „sociologie jsou vědecky pěstována zahrnovala by hlavně v sobě národní hospodářství a etiku...“

Miloslav Petrusek

Jean-Noel Kapferer: Fama - nejstarší médium světa

Praha, Práce 1992, 244 s.

Náš život s fámou

Otevřu-li malý latinský slovník, který vlastním z dob svých gymnaziálních studií, čtu, že latinsky *recenseo* znamená pročitám, prohlížím, procházím, vypravuji, prolisťuji určitou knihu. To, co nyní právě dělám se bude nepatrně lišit od takto tradičně pojímané recenze.

A to v tom, že hlavní v mém sdělení nebude obsah knihy, ale budu vyprávět o tom, co mě při čtení napadlo, co bych chtěl zdůraznit jako důležité, co doporučuji k povšimnutí. O co tedy jde. Přečetl jsem si a vše vám doporučuji knihu Jeana-Noela Kapferera, *Fama, nejstarší médium světa*. V roce 1987 vyšla poprvé. V originále zní „Rumeurs, Le plus vieux média du monde“ a vyšla v Paříži v roce 1990 znovu. Její ohlas vedl k tomu, že byla přeložena do mnoha jazyků. Do češtiny to učinil D. Provazník a Nakladatelství a vydavatelství Práce ji v Praze vydalo roce 1992.

To, co máte nyní učinit vy, je přečíst si něco o této knize. Má čtyři kapitoly :

I. Život a smrt fám, kde se píše o tom, jak se fáma rodí, jak letí světem, kdo jsou její aktéři.

II. Interpretace fám, kde je fáma chápána jako utajené sociální poselství.

III. Jak lze fámy využít a to i v marketingu a v politice.

IV. Dá se proti fámě bojovat? Jak? Není lépe ji předcházet?

Nejzajímavější na knize je skutečnost, že autor nepojednává o fámě, jako o nějaké defektní informaci, ale jako o zprávě se všemi regulárními aspekty, které obsahuje jakákoliv zpráva ve smyslu, v jakém o ní pojednávají teorie komunikace. Postihuje zajímavé sociální aspekty zprávy, upozorňuje, že komunikace v sociálním prostředí je vždy svým způsobem sociálním jevem a obsahuje výrazné sociální momenty. Fáma je například určitou specifickou reakcí na atmosféru sociální skupiny, na nedostatek informací, na úzkost, ohrožení a má proto výrazný mobilizující efekt.

Každá zpráva je svým způsobem dílo kolektivní. Nejen v tom smyslu, že se na ni

podílí více lidí, ale že zasáhne skupinu lidí, že ji přijímá a interpretuje kolektiv, že funguje v určité sociální atmosféře, odhaluje a pojmenovává společné představy, společné názory, předsudky, je reakcí na společná ohrožení.

Knihy o fámě odkrývá některé obecné rysy sociální komunikace.

Před nějakým časem jsem pro potřeby výuky analyzoval zpravodajství TV. Část, více méně odstaveček šetření, jsem tehdy nazval „Jak se dělá zpráva“. Nezdá se Vám na tomto názvu nic podivného? Při běžném prvním poslechu to musí čtenáři, nezabývajícím se podrobněji problémem, připadat poněkud zvláštní. Zpráva se přece nedělá. Zpráva je jen informace, která se nejvýše předává. Tak to běžně chápeme, a tak se k nám také média chovají. Svou objektivitu a autoritu zakládají na tom, že plní tuto úlohu. Zakládají si na tom, že jsou jen předavatelé informací, že ke zprávě nic nepřidávají. Kdyby byl tento předpoklad plněn, nic proti němu. Je sice „moderní“ (zde chápej jako protiklad postmoderního), ale budiž. Tento axiom totiž vychází z toho, že někým produkováná informace je ta jediná pravdivá, objektivní. Ve skutečnosti i „obyčejné“ (holé) zprávy vyrábí skupina lidí a jsou plně jejich produktem. A v tomto okamžiku záleží na produkci zprávy. Rozhoduje tu z jakého materiálu je vytvořena, odkud je vybrána, podle čeho je vybrána a v neposlední řadě na šatu, do jakého se odívá. Zda je oznámena libozvučným hlasem, tučným písmem, v jakou dobu a na jakém místě. To všechno tvoří kontext zprávy, ale ten není „pouhý“, ten může vytvořit novou realitu, ve které získá novou váhu, lesk, důvěryhodnost. Na tom všem a ještě na mnoha dalších okolnostech záleží, zda a jak zpráva upoutá naši pozornost, jak na nás zapůsobí, jak si ji zapamatujeme, zda je od počátku odsouzena k nepovšimnutí a zapomnění, zda se s ní budeme identifikovat či k ní budeme podezřívaví a nedůvěřiví. To všechno také však rozhoduje o tom, jak bude zpráva interpretována. V žádném případě to tedy není věc jen holé zprávy samé, ale také toho, jak tomu kontextu ta která sociální skupina porozumí, jaké zkušenosti a hodnoty vstupují do hry a mnoho dalších věcí. Obvyklá námitka

producentů zpráv zní: ale to tam přece nebylo, vy čtete mezi řádky. Ale to je přece profesionální nedorozumění. Tak uvažuje laik.

Adresát zprávy ji obdrží s obalem sociálních nánosů, které mu umožní si ji „správně“ interpretovat jako zprávu příjemnou, neutrální, nebezpečnou a podle toho v něm vzbuzuje odpovídající „ohlas“, to jest spokojenost, úzkost, pocit nebezpečí, strachu, ohrožení. Zpráva je záležitost sociální. Je to informace, která se pohybuje v sociálním prostoru a průchodem tímto prostorem vytváří stopu různých kvalit, vzbuzuje různé reakce sociálního okolí.

Pokrývá se také nánosem pocházejícím z tohoto okolí. Součástí zprávy je proto také její interpretace a očekávané i neočekávané reakce na ni.

Další kapitoly recenzované knihy tvoří informace o tom, jaké kvality má fáma v různých prostředích: v podniku, ve finančnictví, v marketingu, mezi slavnými lidmi, v politice.

Velmi zajímavou část tvoří jedna z kapitol závěrečných. Je nazvaná „Riskantní umění dementi“. Zprvu jsou zváženy nevýhody a výhody dementi.

- a) Je to něco, co se očekává, není to proto zajímavé;
- b) bývá to z těchto důvodů nudné;
- c) je to zpráva chladná, racionální;
- d) zpravidla je mu poskytnuto málo místa a na nevýhodném prostoru.

Síla fámy je v opakování. Dementi, aby bylo účinné, musí být také opakováno, ale u něho se opakováním účinnost ztrácí, nebo přesněji nezesiluje. Je otravné, unavuje. Je mu věnováno konečkonců málo místa. Sledování médií je nesystematické.

Z teorie i praxe reklamy je známo, že přesvědčuje nejvíce ty, kteří jsou nějakým způsobem již přesvědčení. Tedy spíše posiluje již zakotvené přesvědčení. Vzpomeňme na Festingerův termín *kognitivní disonance*, jehož efektem jsou předpokládané úhybné informační manévry těch, jimž je dementi určeno. Jev selektivního úniku před nežádoucími (nechtěnými) informacemi figuruje v informační teorii jako elementární poznatek, je proto kontraproduktivní efektu dementi.

Stručně řečeno, jsou lidé, kteří nechtějí slyšet dementi, a jsou-li s ním konfrontováni „neslyší ho“.

Je to známý fakt. „Jakmile si člověk udělá první dojem o osobě, skupině, zemi, instituci, má jeho představa strukturující a selektivní vliv na hodnocení pozdějších faktů“. Jinak řečeno, fakta, která se shodují s našimi představami přijímáme, to, co se neshoduje, máme sklon vysvětlovat jako náhodu, výjimku.

Všimněme si jedné „fámy“ z poslední doby u nás. Objevila se pověst, že cukroví západní proveniencie obsahuje drogy. Z prvního racionálního pohledu zní tato informace jako naprosto nesmyslná.

Jakákoliv firma by tím naprosto zničila svůj image a zlikvidovala tak svou kredibilitu. Nabízí se pak několik alternativních interpretací vzniku fámy, které patrně dané společnosti musely posoudit.

1. Fáma byla odstartována chybou v reklamní kampani.
2. Fáma je výsledkem konkurenčního boje, kdy se soupeřící firma úmyslně snaží poškodit pověst konkurenta na trhu.

Pokud jde o reklamní kampaň, mohlo se to docela snadno stát.

Naše veřejnost není přivyklá masivní reklamní kampani, kdy firma rozdává zdarma cukroví nebo žvýkačky, s cílem upozornit na ně a prodávat je. Podezřavost a nezkoušenost českého člověka spolu se zprávami o tom, co se stává na Západě, spolu s obavami z nebezpečí užívání drog mladými lidmi, může být docela dobře momentem vzniku fámy, že se to právě teď děje v této kampani u nás. Úmysly obrany mohou být naprosto čestné a pochopitelné, ale následky pro konkrétní firmu katastrofální.

Druhým důvodem může být snaha jiných firem poškodit pověst konkurence. Tento důvod je málo pravděpodobný, protože většina firem má mezinárodní klientelu a podobný efekt by měl okamžitě generalizující dopad, ale zcela ho vyloučit není možno. To je už ovšem případ pro ekonomickou rozvědku.

Firma, která se musí proti vzniklé fáme nějak bránit zvažuje patrně tyto argumenty:

1. Dementi fámy informuje ty, kteří fámou dosud neznali;

2. Snaží se změnit informace u těch, kteří je již mají.

To ovšem po tom, co bylo dříve řečeno, vzbuzuje otázku, zda informace jednoduše zpravující o fámě, je dostatečně účinná, aby ji změnila.

Očkujeme, nebo infikujeme, toť otázka. Je nutno si uvědomit bumerangový efekt dementi, to jest fakt, že vlastně dodatečně o události informujeme. V pokusech, při podrobnějších analýzách bylo zjištěno, že často uvedení fámy s následným dementi má podobně negativní efekt jako původní informace. Mechanismus tkví v tom, že v naší mysli jsou s určitou osobou nebo věcí spojovány směsi představ negativních a pozitivních. Je-li fáma spojena s negativními představami, oživí asociace negativní, ať již racionálně vysíláme jakékoli popření. Úkol tedy tkví v tom buď přemístit efekt zprávy na jinou adresu, nebo zajistit, aby se negativní informace změnila v pozitivní.

Závěrem konstatuji a na vědomí všem prospektivním čtenářům dávám, že kniha o fámě jako nejstarším médiu světa, je nejen poutavým čtením, ale též populární, ač

nezjednodušenou formou informuje o nejnovějších psychologických a sociologických poznatcích obsažených v teoriích komunikace informací.

Přečtete si knihu o fámě, je skutečně zajímavá.

Nejen tím, že uvádí proslulé konkrétní fámy, ale především tím, že je poutavým čtením o komunikaci informací, o sociálním prostředí, kterým fáma prochází a které ji pomáhá utvářet, o efektech lidského dorozumívání, o emocích, které ho doprovázejí. Je výzvou, na kterou lidské kolektivy reagují. Podníti-li vás to všechno k přemýšlení, porozumíte prostřednictvím fám také více lidské úzkosti, obavám, zvědavosti, lépe pochopíte a porozumíte image známých lidí, institucí a věcí které nás obklopují a utvářejí náš život ve společnosti. Možná že se i lépe budete chovat ve styku s famou a zkusíte se bránit se jí, bojovat proti ní, předcházet ji. Avšak zcela určitě to přispěje k vašemu lepšímu uvědomění si lidského rozměru našeho komunikování.

Jaroslav Kapr

P. Willis: Common Culture. Symbolic at Play in the Everyday of the Young

Colorado, Westview Press 1990, 165 s.

Na počátku této knížky stál výzkum kulturních aktivit mladých lidí, který proběhl v letech 1987 až 1988 pod vedením jejího editora a autora některých kapitol a knih *Profane Culture*, *Learning to Labor* a *Youth Review* - profesora sociologie na School of Humanities and Social Sciences při Wolverhampton Polytechnic v Anglii. Základní výsledky výzkumu (5 % mladé britské populace navštěvuje divadlo, operu nebo balet, 4 % navštěvují muzea a galerie a naopak 98 % sleduje televizi průměrně 25 hodin týdně, 87 % poslouchá hudební nahrávky na CD, desekách atd., 75 % navštěvuje hospodu průměrně čtyřikrát týdně), které Willis pro ilustraci uvádí, jsou odrazem změny rolí, které od padesátých let dvacátého století až po současnost hraje v moderních industriálních společnostech „high culture“ a „mass culture“.

Na přelomu osmdesátých a devadesátých let je vysoká kultura mrtvá a masová kultura ztratila svou kulturní dominanci nad masami, tvrdí Willis. Co se stalo s velkým uměním a masovou kulturou?

„High culture“ vždy byla a stále je exkluzivní. Udrží mýtus o velkém umění a neumění, o ojedinělé kreativité vyvolených umělců, dobrém vkusu znalců a pasivní mase, která je schopna pouze konzumovat. Vysoká kultura má škálu oborů, které získaly právo nazývat se uměním a každý obor má hodnotovou hierarchii artefaktů, které produkuje. Je sterilní, separovaná a uzavřená v institucích a na institucích je závislá i její produkce a reprodukce. Tato interní hyperinstitucionalizace umění způsobuje, že vše nové, co se uchází o přijetí mezi umění, si volí nesmírně těžký osud, protože vysoká kultura se prohlásila za garanta estetického bez ohledu na vztah k reálnému životu. Volnost přístupu k umění závisí na určitém stupni bohatství a jeho tvorba i ocenění na jistém stupni

vzdělání. Vysoká kultura má své elitní umělce i elitní zákazníky, ale ztratila spojitost s mladými lidmi a jejich životy.

Masová kultura je vše, co je masově produkováno trhem a médii. Je to kultura masových komodit, o kterých nelze nikdy s jistotou prohlásit, zda budou společností přijaty. Problémem masových komodit je fakt, že předpoklad o tom, jak budou využity, není shodný s jejich skutečným použitím. Věci nemají pevný význam. Masová kultura je symbolicky nedostatečná, protože je vzdálena od lidí a jejich organické symbolické kreativity. Je to kultura konzumu, který byl dlouho vnímán jako pasivní. Kulturní svět je však ve skutečnosti variabilnější, než se pokoušeli dokázat teoretikové masové kultury.

Skutečnou a živou kulturou naší současnosti je kultura, která vzniká přetvářením nedostupnějších kulturních komodit produkováných masovou kulturou a šířených pomocí masového trhu. Ve svých počátcích je to alternativní kultura, jejíž prvky se šíří, proměňují, vstupují na masová trhy a zanikají. Willis ji označuje pojmem „common culture“ - obyčejná kultura. Jejím vstupem jsou masové kulturní komodity a jejími výstupy jsou nové kulturní komodity, které jsou přetvořeny a obohaceny o nový význam. Patří do ní osobní styl a výběr oděvů, aktivní a selektivní poslech hudby, sledování televize, filmů, výběr časopisů, utváření životního prostoru, styl a způsob chování přátelských skupin, subkultur a pospolitostí nového řádu, počítačové umění a mnohé jiné kulturní aktivity. Základem „common culture“ je symbolická kreativita každodenního života, velice proměnlivá a proto často neviditelná, přehlížená a pohrdaná. Je vzdálena od umění, ale je plná exprese, symbolů a významů, kterými jednotlivci i skupiny prezentují svou přítomnost, identitu a sociální význam. Je výrazem hledání kulturního významu.

Symbolická kreativita vzniká v padesátých letech tohoto století spolu s krystalizací nové sociální skupiny a nové skupiny konzumentů - mládeže. Je výsledkem sekularizace, konzumerismu, růstu volného času a jeho komercializace, individualismu, dekolektivizace a oslabení úcty k autoritám a její existence je usnadněna novými technologiemi

výroby a strategiemi distribuce. Mládež chce překonat pocit symbolické a materiální marginality, nedostatek kontroly nad vlastním životem, strach z budoucnosti, dlouhou ekonomickou závislost. Elementy této symbolické kreativity jsou jazyk, tělo a „hra“ - role, rituály, komunikace.

Symbolická kreativita je integrální částí podmínek lidského života. Všichni lidé jsou komunikativní, komunikují skrze symboly a velká většina je i produktivní. Produktivita znamená novátorství, přehodnocování starých a učesaných pravd, aktivitu, reflexi a expresi - zněnu významů starých symbolů. Symbolická kreativita je částí nutné práce - práce nezbytné pro lidskou produkci a reprodukci. Moderní společnost však potlačila kreativitu v placené práci. Willisovými slovy - dehumanizovala práci a sentimentalizovala umění. Práce je často nudná, ubíjející a je sférou odcizení, zatímco volný čas poskytuje svobodu a prostor pro hledání identity. Willis proto upravuje rovnici W. Morrisa umění = práce / potěšení (tj. umění je práce, jejíž součástí je potěšení) na rovnici potěšení = práce / umění (tj. potěšení přináší práce, jejíž součástí je umění).

Obyčejná kultura má vliv na zněnu komunikace. Zatímco dříve se komunikace odehrávala jako odesílání poselství a přijímání poselství (transfer symbolu s pevným významem od autora k příjemci), dnes ji lze charakterizovat spíše jako tvoření poselství. Teorie „tvoření poselství“ není pesimistickou vizí komunikační statiky mezi mnoha odcizenými skupinami. Naopak. Znamená, že posíláním mezi příjemci se „poselství“ či význam symbolu postupně modifikují. Kulturní komunikace také ztrácí svou jednosměrnost, nutí posluchače hovořit. Zároveň může vznikat mezi odesílatelem symbolů a jejich příjemcem speciální vztah - fetišismus.

Masové komodity jsou výbornými nositeli stále se proměňujících významů. Opakovaným použitím nedochází k jejich spotřebování. Jejich forma (hardware) je neměnná, mění se jejich význam (software).

Obyčejná kultura je pluralitní, decentralizovaná a má své vlastní implikace pro politiku, ekonomii i vzdělávání. Je kulturní modernizací ne ve smyslu modernismu, či postmodernismu, ale je diferenciací masy

skrze kulturní elementy, které jsou široce dostupné.

Přestože Willis pracuje s mnoha postmoderními koncepty (symboly nemají pevný význam, protokomunity - pospolitosti nového řádu, podobné společenstvím vkusu, pluralita kultur atd.), sám postmodernistou není. Svou distanci od postmodernismu mnohokrát vysvětluje. Postmodernismus vnímá jako

pesimistický, plný vizí chaosu a odcizení. Jeho teorie však chaos, depresi a odcizení jako vyústění sociálních podmínek nepřipouští. Vše, co se ve společnosti nachází, se odráží v symbolech, vstupuje do „poselství“ a řeší se organickou komunikací skupin, kultur a komunit.

Klára Vlachová

David J. Levy: Politický řád: Filozofická antropologie, modernita a ideologická výzva

Praha, SLON 1993, 163 s.

Když koncem listopadu přijel David Levy do Prahy, aby se setkal se čtenáři svých dvou u nás tehdy čerstvě vyšlých knih (brněnské nakladatelství Proglas vydalo koncem léta jeho *Realismus: Pojednání o interpretaci a společenské realitě* v překladu J. Ogrocké), již v předstihu oznámil, že jim nehodlá proslovovat přednášku, ale že by mnohem raději odpovídal na jejich dotazy. Už v té době, kdy se *Politický řád* objevil na pultech, mi bylo jasné, že mu česká intelektuální obec toto potěšení s největší pravděpodobností nedopřeje, nebo alespoň ne tak, jak si představoval. Levyho knihy mají totiž velmi široký záběr a komplexnost úvah, které se v nich odvíjejí, vyžaduje silný filozoficko-antropologický fundament, a tím ne všichni z nás oplývají. Navíc schopnost plynule přecházet mezi zdánlivě eklektickými a myšlenkově nesoudržnými celky, Levymu vlastní, umocňuje jeho krystalicky čistá jazyková logika, takže zformulovat otázku adekvátní odpovědi takových parametrů, není nic snadného.

Levy není příliš známým autorem, alespoň ne v našich intelektuálních končinách. Jako jeden z mála nonkonformních západních vzdělanců však jezdil v osmdesátých letech do Československa přednášet na bytových seminářích. Osou jeho celoživotní práce se staly otázky po lidské přirozenosti, společenské realitě, politickém řádu, poznání a jejich vzájemných souvislostech. Levyho můžeme bez nadsázky považovat za postmoderního sociologa či sociálního filozofa, ačkoliv on sám by se možná tomuto označení bránil. Jako většina současných intelektuálů chápe svoji

úlohu v kritickém znovupromýšlení modernosti z interpretativistických pozic. Nejde mu o destruktivní završení „nedokončeného projektu moderny“ a radikální skoncování s jeho východisky. Uvědomuje si totiž, že zrovna tak jako předmoderní fáze společenského vývoje i všechno zlé a dobré na modernitě je hluboce zakotveno v lidské přirozenosti. V tom, jak se člověk nadefinoval k prostředí, v němž uskutečňuje své bytí. Levy se právě v *Politickém řádu* pokouší usměrnit vývoj lidského společenství, který přerostl přirozený rámec ontologicky daného řádu, a vrátit mu zpět jeho limity. Jeho neoddalitelnou konečností, která udržuje politiku a vědomí lidské identity ve funkční spolupráci, a jejíž momentální zapomnění způsobilo technickou hypertrofii lidstva v éře moderních společností.

Politický řád začíná od přírody jako od prazákladu a počátku lidské ontologie. Člověk se snaží už od předfilozofických dob vsunout mezi sebe a svět, který obývá, zprostředkující význam, aby mohl jeho realitu pokládat za formu své existence. Významy, které přikládá věcem, jsou inherentní jeho prožitku: vyjadřují napětí mezi mýtickou touhou po nekonečné svobodě a omezeními času a prostoru žitého světa. Nicolai Hartmann, který je Levyho zjevným oblíbencem, v tomto smyslu chápe ontologii. Jako jakési pojednání o struktuře reálného bytí, v níž je svět nutným intencionálním objektem vědění a jako takový řídí chování svých prvků na různých strukturálních úrovních. Anorganická a organická příroda, vědomí a duch jsou podle Hartmanna čtyřmi hierarchicky vzájemně podmíněnými vrstvami reálného bytí. Jeho vyšší formy vždy nutně integrují vrstvy nižší. Od zbytku živočišného světa se člověk jako druh oddělil právě tím, že

je obsáhl a uvedl v součinnost všechny. Způsob, jímž tak učinil, se stal základem jeho kultury a vymezil také rozpětí jeho politického prostoru, kde se lidská činnost osmyslněná významem s kulturou setkává v podobě politického řádu. Protože člověk není dostatečně instinktivně vybaven pro to, aby mohl ve světě bezpečně žít vedle ostatních druhů, a jeho genetická předurčenost jej nedeterminuje stoprocentně, je pro jeho společenskou existenci politický řád nezbytný. Levy v něm spatřuje nenahraditelnou podmínku sociálního života a existence svobody: politický řád na jedné straně učí účtět k omezením přirozeného světa a na druhé zmírňuje jeho nepohodu a symbolizuje síly vesmíru v představě božské transcendence. Svět a lidská bytost se nacházejí v procesu neustálé přeměny a řád je jejím otiskem v symbolické paměti toho, kdo se mění. Není tedy nijak snadné rekonstituovat a opatřovat jej stále novými a novými významy, které by potvrdily jeho spjatost s reálným bytím, a tím i jeho nezbytnost. Zde se formuje význam institucí, které tuto úlohu zčásti přebírají. Podle důležitosti, kterou Levy připisuje řádu, lze vyslovit normativní požadavek po jeho správnosti rovnající se míře shody s bytím v celosti jeho rozvrstvení. Levy cituje Schelerovu filozofii, v níž je pojem ducha pojímán jako realizace Boha v člověku, jakési vědomí božského řádu. V porovnání s Hartmannovou ontologií vyznívá ovšem Schelerova koncepce tak trochu tajemně. (Nejsem si úplně jist zda jsou metafyzické pojmy ducha (Geist) či puzení (Drang) ekvivalentní jazyku Hartmannových úvah, a už vůbec se nedá považovat jejich citace za explanačně významnou pro to, co se zdá být cílem Levyho snažení, tj. znovu promyslet některé ideologicky zdiskreditované projekty společenských pořádků, které umístily svá východiska ve studiu lidské přirozenosti, ale nakonec podlehly jejím lákavějším redukcionistickým výkladům.)

Proti tendencím nechat se v úvahách o politickém řádu svést neprůhledností metafyziky působí ozdravně politická antropologie Erica Voegelina, kterého má Levy rovněž v oblibě a často na něj navazuje. Voegelinovo dílo není u nás příliš známé, nicméně jeho fenomenologická koncepce řádu, tak jak ji

Levy prezentuje v knize, je pro pochopení problematických vazeb na lidskou přirozenost klíčová. V jejím středu je to, co považujeme za zkušenosti či prožitky světa, v přímém vztahu k symbolům. Symboly jsou odrazem sebeprožívání člověka jako součásti společenské reality a zároveň výrazem plného pocitu participace na celku, který transcenduje jeho limity a tvoří kostru politického života, v němž lidé zjišťují smysl svého konání a existence. Díky svým symbolickým schopnostem je člověk také schopen vypovídat o historii, o událostech, do jejichž náhodné konfigurace se rodí, a které jej ve více či méně latentní formě budou provázet celým životem.

Současně s pojmem symbolu pro lidskou sebeinterpretaci a jeho aktivním vlivem na omezující realitu přirozeného světa se objevuje problém ideologie. Její možnosti staví na vlastnostech symbolů, které nevytvářejí realitu, ale slouží pouze uchovávaní jejího obrazu. Některým sociálním skupinám to umožňuje interpretovat svoji pozici v ní jako nevyhnutelnost řádu. Otevírá se jim tím možnost přesahovat samotnou aktuální realitu a symbolicky ovládat dějiny příslibem nepolitického uspořádání světa. V ideologické argumentaci k němu tak jako tak spějí, a tím jakoby institucionálně integrují pravdu. Historie by se podle ideologického modelu měla přizpůsobit ontologicky omezené potřebě člověka vyvázat se ze struktury přirozeného světa. Levy dále cituje Voegelina, který ideologii považuje za „parazita vyrostlého ve stínu křesťanství“, v němž byla symbolika řádu a jeho antropologie dovedena k dokonalosti. V židovsko-křesťanské tradici se navíc odvíjí celá modernita, takže vzdát se jejího pojmosloví by bylo pro voegelinovsko-levyovskou argumentaci nejen těžko uskutečnitelné, ale především krajně nepraktické. Kupříkladu pojem skoku v bytí, jímž Voegelin popisuje kognitivní revoluci lidské existence, jakési hlubší sebepoznání, odhalení „pravdy bytí“, nemůže nemít své kořeny v hebrejském mýtu zjevení či řecké transcendentální filozofii. Mýlně vyložen, jak upozorňuje Levy, však jeho prožitek vyúsťuje v iluzi, že únik z lidské konečnosti je v podmínkách přirozeného světa možný, čehož jsou historické (ne)úspěchy velkých moderních ideologií dokladem.

Symboły stojí v základech institucí. Říkají člověku, co je třeba pro přežití jednotlivce, skupiny nebo společenství, jak koordinovat soubor individuálních činností a cílů. Instituce jsou charakteristicky formovány kulturou a ve smyslu lidské existence si institucionální řád nárokuje reprezentovat pravdu, neboť společnost do něj promítá představy o významu, který své existenci připsuje. Sebepojetí člověka při tom hraje stěžejní roli, neboť kultura vtiskující institucionálnímu řádu charakteristický ráz, je představami lidí o sobě tvořena.

Instituce politického života také představují pro Levyho východisko ze stavu, v němž se ocitla modernita, neboť ve stadiu, kdy přírodní realita resp. přirozený svět přestává determinovat svět společensky budovaný a stává se pouhým symbolem jeho kulturní sebedefinice, získává status takové instituce - nepostradatelné pro lidskou existenci, avšak závislé na tom, jak si ji lidé považují. Modernita, jak soudí další z často citovaných Levyho oblíbenců Arnold Gehlen, je jakýmsi „zatměním osudu“ - lidé přestali vnímat svoji ontologickou zakotvenost v řádu přirozeného světa a díky technickému pokroku získali relativní autonomii. Ta má zhoubné důsledky ne snad pro katastrofickost samotných představ o technických změnách v přírodě, ale - jak míní Levy - pro hluboké strukturální přerody v myšlení a interpretaci vlastní existence a života moderního člověka. Ideologie slibuje postpolitický svět, v jehož podmínkách přestanou být instituce nutnými a vylučuje tak politiku z lidského života, který si ji původně vynutil. Zatemňuje také obtížnost a nevyhnutelnost podmínek, které člověka vážou k přirozenému světu, neboť ten mizí a s ním současně také základní složky ve struktuře lidského bytí. Institucionální řád však kromě toho, že připomíná člověku jeho limity, také na druhou stranu znamená nezpochybnitelné předpoklady svobody lidského jednání, neboť určitou samozřejmost v přístupu k žité realitě člověk nutně potřebuje pro pochopení vlastního osudu a konstituci své jedinečné identity. Zpochybují-li tedy ideologie tuto potřebu, je to jako by popíraly základní premisy lidské existence.

Závěr *Politického řádu* je věnován redefinici samotného pojmu politika. Levymu jde o nalezení spojnice mezi aristotelovským pojetím, ve kterém je politika nezbytná pro „dobrý život obce“, a praktickými úkoly, které postavila před člověka modernita. Politika je lidským údělem, neboť pouze pomocí ní lze zdravě modifikovat podmínky, v nichž člověk žije. Vytváří prostředí pro sdílení individuálních názorů na to, co je za daných okolností obecně správné. Posunula-li se vlivem technického vývoje tato její schopnost v historii mimo dosah lidské zkušenosti, nemůže být dnes politika ničím jiným než pouhým technickým nástrojem pro dosažení partikulárních cílů a nikoliv vyjádřením kolektivních zájmů lidského společenství. Krize západního liberalismu je odrazem tohoto úpadku politické etiky. Morální nadhodnocenost individuálních zájmů oproti veřejným hodnotám nevyhnutelně podkopává legitimitu politických institucí. Člověk je učinil libovolně zrušitelnými, aby se mohl vymanit z jejich vlivu, kdykoli mu začnou připomínat „zákonitosti, které nemůže změnit“. V knize se proto na závěr zdůrazňuje odpovědnost člověka za svůj politický prostor, jenž je lidské existenci vlastní. Prvořadá je zachování institucionální recipacity - rovnováhy mezi člověkem a světem, což ovšem, jak Levy konstatuje, je více než obtížné v době, kdy lidé přestali vidět možné důsledky svého jednání.

Analýza, kterou Levy provedl, aby doložil závěry *Politického řádu*, nebyla zrovna jednoduchá. Rozvinout a uvést do souvislostí koncepce filozofických antropologů Schelera, Hartmanna, Gehlena resp. Eliadeho, aby nakonec jejich vzájemným propojováním a komplikovanou argumentací společných premis vznikla přesvědčivá vize něčeho, co se má jmenovat nový politický řád, a aby se ten mohl stát východiskem pro novou společenskou existenci, je intelektuálně a kombinatoricky velmi náročné. Když o ničem jiném, svědčí to přinejmenším o důslednosti Levyho přístupu. Na druhé straně, v dnešní sociální teorii a teoretickém myšlení není podobný způsob práce nijak neobvyklý, neboť současný stav jazyka umožňuje takovou svobodu jako snad nikdy předtím (snad s výjimkou doby svého vzniku). Používáním metafor, rozvolňo-

váním kontextů a přenášením významů se však aspirace některých (post)moderních teorií vysvětlit současný společenský vývoj staly natolik problematickými, že zjistit, co je jejich smyslem, bývá mnohdy nad lidské síly. O *Politickém řádu* Davida Levyho lze však říci,

že naopak smyslem oplývá, neboť nás upozorňuje na smrtelnost přirozeného světa a tím také na smrtelnost naši. I když je to upozornění, kterému se nechce naslouchat.

Martin Hádek

Partha Dasgupta: An Inquiry into Well-Being and Destitution

Oxford, Clarendon Press 1993. xviii + 461 p.

Tato kniha je natolik bohatá (a složitá, jak autor v předmluvě přiznává), že není jednoduché shrnout, o čem přesně pojednává. Podle toho, jak si ji vykládám já, je tato kniha o modernitě. Jádrem moderní kultury je důvěra v pokrok a rozum, přinejmenším jako v možnosti, a odtud pramenící důvěra ve vědu. Hlavní ohrožení této kultury představuje v současné době přetrvávající extrémní chudoba velké části světové populace (a neschopnost sociálních věd dobrot se pochopení tohoto problému a navrhnout jeho řešení). Abychom si zachovali důvěru v pokrok a rozum, potřebujeme (1) teorie blahobytu (well-being) a (2) teorie vývoje, vycházející z života chudých lidí v chudých zemích. Teorie blahobytu musí být schopny hodnotit vývoj (a veřejnou politiku) z hlediska aktuálních životů, kterými lidé žijí, namísto toho, aby vytvářely abstraktní charakteristiky neosobních systémů. Jestliže více než 500 milionů lidí trpí podvýživou, ve smyslu nedostatku základního množství kalorií, a miliarda lidí nemá spolehlivý přístup k pitné vodě, není na místě uvažovat, zda se společnosti nacházejí na cestě pokroku, když není pokrok v těchto děsivých statistikách. Domnívám se, že Dasgupta vystupuje na obranu relevance ekonomických věd. Dosahuje toho aplikací celé řady sofistikovaných ekonomických analýz na problém nedostatku. Zároveň se však pohybuje daleko za hranice ekonomie, definované podle jakkoli přísných pravidel příslušných oborů, a demonstruje (jako vždy při skutečně významné vědecké práci), že neexistují žádné důležité hranice mezi obory sociálních věd a že není třeba činit závažných rozdílů mezi teorií a aplikací.

Kniha dokazuje, že nástroje pro porozumění problému chudoby a pro vypracování

řešení, máme k dispozici. Ale sociální vědci nevěnují dostatečnou pozornost nejtěžším problémům. V této oblasti mají velmi mnoho (lidově řečeno) „klacků pod nohama“: „ekonomická demografie je jednou z nejvíce frustrujících oblastí“, na *indexu lidského vývoje* (Human Development Index) „je možno nalézt něco chvályhodného, ale moc toho není“. Teorie, která nedávno vzbudila určité vzrušení mezi filozofy - že neexistuje žádný důvod pro kontrolu porodnosti, pokud blahobyt potenciálního života může být alespoň stejný jako aktuální ztráta blahobytu osob, plynoucí z existence další osoby - je „sice milá, ale ztřeštěná“. Kniha je kritická, zdaleka však ne k sociálním vědám, nýbrž k sociálním vědcům a způsobu, který si vybírají, aby uplatnili svoji dovednost.

První část knihy pojednává o filozofických otázkách a otázkách měření konceptu blahobytu. Uvažujeme-li o teoriích sociální smlouvy a občanství, blahobyt jednotlivce je zde definován jako funkce užitečnosti a „hodnota, kterou osoba přikládá svobodám, jímž se těší“ (str. 70). Zavedení svobody umožňuje přístup odlišný od konvenční ekonomiky blahobytu, který však je již od Rawlse standardní. Jsem zmaten „hodnotou svobody“, jež mi připadá více užitková než nezbytná. Proč ne pouze „svoboda?“ Podrobněji rozpracovaná formulace nemá pro zbytek pojednání význam.

Srovnávací mezinárodní analýza korelátů blahobytu dokázala, že socioekonomické indikátory jsou silně asociovány s národním příjmem. Tato skutečnost naznačuje první hlavní téma knihy: blahobyt závisí kritickou měrou na rozdělování zdrojů v přesných ekonomických kategoriích. Analýza dokazuje dále, že indikátory politických a občanských práv jsou pozitivně, ale méně silně asociovány s národním příjmem. To otvírá druhé hlavní téma knihy: blahobyt kriticky závisí na vládě.

Autorovým cílem je rovněž prakticky přispět do debaty vývojové ekonomie o správné roli vlády v chudých zemích.

Analýza alokace zdrojů začala u „standardní teorie“ rozdělování mezi domácnostmi, ale poté se posunula na méně standardní ekonomický terén: rámcové zasazení domácnosti (včetně vlastnických práv a ostatních sociálních norem), vnitřní prostředí domácnosti (rozdělování mezi členy domácnosti) a individualitu jednotlivých osob (výživa).

Největším problémem alokace na různých úrovních jsou nesprávné ceny. V rámci rozdělování mezi domácnostmi se to týká zejména zdrojů přírodního prostředí. Jestliže bude umožněno užívat tyto zdroje za nízkou nebo žádnou cenu, bude se jimi plýtvat. Cenu za toto plýtvání samozřejmě platí a musí platit (například formou své chudoby) ti, jejichž země je vyčerpávána. Zde Dasgupta důrazně obhájí míru „reálného národního příjmu“, která zahrnuje pokles jak přírodního, tak fyzického kapitálu a nabízí postup jejího měření. Tvzení, že chudé země si nemohou dovolit ochranu životního prostředí, Dasgupta zamítá.

V oblasti rozdělování uvnitř domácností, přispívají nesprávné relativní ceny zboží a služeb k populačním problémům. Jestliže je nutné strávit pět hodin denně sháněním topného dřeva, vody a píce, je logické, že rodiče plodí děti v nepřetržitém sledu, neboť se mohou ujmout těchto úkolů, dokud jsou malé.

Zdroje, které má domácnost k dispozici, se nepřeměňují přímo v blahobyt jejích členů, musí být nejprve distribuovány uvnitř domácnosti. Velké množství výzkumů nám dnes přináší důkazy o diskriminaci (zejména žen a dívek) uvnitř domácnosti. Nic nás již neopravňuje k tomu, abychom se stavěli k domácnosti jako k černé skřínce nebo jako k nutně harmonickému sociálnímu systému.

Více než 120 stran knihy poskytuje detailní přehledku literatury o výživě, rozšířenou o analýzu trhu práce z hlediska výživy. Elementární důležitost potravin v každodenním životě chudých lidí je demonstrována jednak přímo na problematice podvýživy, ne-

správné výživy a jejich zdravotních aspektech, stejnou měrou však i na každodenním vlivu výživy na produktivitu a účast na trhu pracovních sil.

Je zřejmé, že lidé v chudých zemích žijí v nedostatku. Dasguptova analýza však vysvětluje pomalý vývoj spíše jako výsledek nesprávného rozdělování zdrojů než jejich absolutního nedostatku a chudobu spíše jako následek chyb než jako nezbytnou nutnost. Lékem na tyto neduhy je lepší organizace a široká agenda odpovědné vlády. Tato agenda zahrnuje záruky politických a občanských práv, regulace trhů, zajištění služeb v oblasti vzdělání, zdravotní péče a zaměstnanosti, dodávky vody a redistribuci zdrojů mezi chudé. Nejedná se samozřejmě o žádný státní romantismus. Regulace nemají za cíl nahrazovat trhy, pouze jim mají umožnit fungovat. Redistribuce má poskytovat zdroje chudým domácnostem a zvýšit tak efektivitu jejich hospodaření. Velmi důležité je vzdělání žen, zásadní význam má i pozornost věnovaná vytváření a udržování správných stimulů. Nicméně, základním požadavkem zůstává *aktivní*, nikoli *minimální stát*.

Autor dokazuje, že široká vládní agenda je myslitelná dokonce i v těch nejchudších zemích. Rozpočtový systém zde není prohibitivní, neexistuje žádný problém kontroverze mezi ekonomickým pokrokem a občanskými svobodami. Redistribuce, je-li správně cílená, přispívá ke zvyšování produktivní kapacity chudých a je tedy žádoucí nejen z hlediska spravedlnosti, ale i z hlediska instrumentálního.

Dasgupta prohlašuje, že materiál, který použil ve své analýze, není nový - jeho význam byl ovšem opomíjen. Zaostalost některých zemí není výsledkem nedostatku poznatků, ale neschopností tyto poznatky aplikovat. Uvedená skutečnost se však vztahuje k politickému selhání, nikoli k selhání trhu a dotýká se problematiky, která již přesahuje záběr této knihy: podmínkami vlád v chudých zemích a otázkou jejich odpovědnosti.

Stein Ringen (přeložila Simona Perušicová)

Adam Przeworski: Democracy and the market (Political and economic changes in Eastern Europe and Latin America)

Cambridge University Press 1992, (třetí vydání), 210 s.

Przeworského kniha je ledovou sprchou na všechny iluze spojené s hledáním politické demokracie a ekonomické racionality v zemích, kde probíhá zásadní změna ekonomického a politického systému. Srovnávána je situace Latinské Ameriky a východní Evropy. V obou případech kladé Przeworski stejné otázky: „Co můžeme očekávat v zemích, které se vydaly na cestu k demokracii a trhu? Vyústí jejich vývoj v demokracii nebo novou diktaturu? Bude nová demokracie stabilní? Jaké instituce ji budou konstituovat? Bude nový politický systém efektivní v generování podstatných výsledků? Bude přispívat k individuální svobodě a sociální spravedlnosti? Jaký vznikne ekonomický systém? Jaké formy vlastnictví budou převažovat, jakými mechanismy budou alokovány zdroje, jaké rozvojové strategie budou zvoleny?“ Zdálo by se, že podobné otázky není třeba klást, protože výsledek je víceméně znám. Původní optimistická vize snadné politické a ekonomické transformace se však po událostech nejen v bývalé Jugoslávii, ale i většině východoevropských zemí poněkud komplikuje. Budoucnost již není tak jasná jako dříve, kdy po pádu berlínské zdi se zdálo, že postkomunistický svět nebo alespoň jeho převážná část bez velkých obtíží najde cestu k prosperujícímu a demokratickému Západu. Mrazení v zádech vyvolává další Przeworského otázka, zda alternativou vůči takové vizi není představa východní Evropy zápasící s bidou a útlakem podobně, jako se to děje miliardám lidí patřících k chudému Jihu. Aby nalezl odpověď, předkládá Przeworski čtyři témata týkající se:

1. Vymezení těch demokratických institucí, které mají největší pravděpodobnost být stabilní;
2. Určení těch ekonomických systémů - forem vlastnictví, alokačních mechanismů a vývojových strategií, které budou s největší pravděpodobností generovat růst a uspokojující distribuci sociální péče;

3. Definici politických podmínek pro úspěšné fungování ekonomických systémů, růst a materiální zabezpečení pro všechny;
4. Hledání ekonomických podmínek pro stabilní demokracii, které dovolují jednotlivým skupinám organizovat se a sledovat své zájmy a hodnoty beze strachu a podle zákona.

Těmto tématům do jisté míry odpovídá i rozvržení jednotlivých kapitol v Przeworského knize. První kapitola je věnována teorii stabilních demokratických institucí. Klíčovým Przeworského argumentem je, že demokracie jsou stabilní tehdy, když vytvářejí spontánní, vlastním zájmem motivovanou shodu všech hlavních politických sil. Przeworski dále tvrdí, že k vytvoření takové shody je třeba, aby demokracie všem důležitým politickým silám nabízel rovnocennou příležitost soupeřit v rámci institucionalizovaných pravidel a s nadějí na úspěšný výsledek. Zároveň však tuto možnost problematizuje, když uvádí, že za určitých historických podmínek tyto požadavky nemohou být simultánně naplněny žádným demokratickým systémem. Mezi takové okolnosti podle něho patří zejména období radikální ekonomické transformace. I když připouští možnost, že dokonce i za daných podmínek je možné vytvořit trvalé demokratické instituce, neexistuje podle něho jasná garance toho, že politické síly je budou v konfliktu o budoucí příležitosti respektovat.

V druhé kapitole se Przeworski soustřeďuje na instituce, které vznikají v průběhu přechodu k demokracii. Uvádí, že třebaže tyto instituce jsou vždy výsledkem vzájemných vyjednávání, liší se jednotlivé případy podle toho, zda se jich účastnili lidé spojení s bývalým režimem nebo jen síly, které proti němu byly v opozici. První případ nazývá Przeworski „extrikací“ (vyproštěním), to znamená takovou změnou, která byla založena na jednání s bývalým autoritativním režimem. Změna politického systému extrikací, jejímiž příklady jsou Brazílie a Polsko, je podle Przeworského pomalejší než radikální revoluční změny a je pravděpodobné, že zanechá stopy v institucionálním uspořádání. Projeví se zejména autonomií ozbrojených sil. Przeworski dále argumentuje, že i tehdy, když proto-demokratické síly nejsou ve svém jednání

ovlivňovány strachem z represe, jsou náchylné akceptovat takový institucionální rámec, který někteří z nich považují pouze za dočasně výhodný. To podle něho vylučuje pravděpodobnost, že základní institucionální otázky budou vyřešeny v době přechodu, neboť politické síly, které díky jejich vlivu utrpí porážku, budou se k tomuto tématu vracet.

Konsekventní je, že jestliže institucionální záležitosti budou i nadále přítomny i v drobných politických konfliktech, vystoupí do popředí ideologické faktory. Przeworski komentuje, že dominantní ideologie mnoha rodičích se demokracií nejsou připravené tolerovat rozdíly a konflikty inherentní demokratické soutěži.

Inspirován O'Donnellem a Schmitterem rozlišuje mezi demokratizací státu a režimu. První proces se týká institucí, druhý vztahu mezi státními institucemi a občanskou společností. (O'Donnell a Schmitter definují režim jako „soubor explicitních i neexplicitních vzorců, které určují formy a kanály přístupu k ústředním vládním pozicím, charakteristiky aktérů, kteří jsou buďto přijati, nebo vyloučeni z takového přístupu a zdroje a strategie, které jednotliví aktéři mohou použít, aby dosáhli úspěchu.“) V této souvislosti Przeworski otevírá dvě témata: rozdělení politické scény po vítězství antiautoritativních sil a téma opozice v novém režimu. Uvádí, že okamžik, kdy má dojít k rozdělení původně jednotných sil vystupujících proti starému režimu, je nesnadné zvolit správně. Může se stát, podobně jako v případě dvou opozičních kandidátů na prezidentský úřad v Jižní Koreji, kdy jejich vzájemné soupeření zapříčinilo vítězství kandidáta spojeného s diktaturou, že opoziční síly nebudou dostatečně kompetitivní se silami starého režimu. Stane-li se však, že nedojde k rozdělení jednotných opozičních sil, dojde ke vzniku „zrcadlového efektu“ a nahrazení původní dominantní politické síly jinou. Przeworski zmiňuje situaci ve východoevropských zemích, kde diferenciaci politických sil, zejména levicových, brání fakt, že jakákoli nová politická strana levicového zaměření by musela zahrnovat také bývalé komunisty a to by se rovnalo „polibku smrti“. Przeworski zřejmě nedocenil, že levicové strany budou schopné najít rezervoár voličů, kteří budou

bez ohledu na jakékoli polibky hlasovat pro politické strany levicového zaměření.

Opozice v nových demokraciích představuje podle Przeworského klíčový problém podobně jako ve všech demokratických režimech. Jestliže opozice neplní svou funkci, to znamená nepředkládá alternativy a nebojuje za jejich naplnění, oslabuje reprezentativní moc politických institucí a jejich schopnost mobilizovat a inkorporovat. Je-li však opozice příliš radikální, intrasingentní, může ohrozit demokracii. Vyřešit toto dilema je podle Przeworského možné tím, že vůdci jednotlivých politických stran mezi sebou uzavřou „politický pakt“ o rozdělení vládních úřadů bez ohledu na volební výsledky, o fixní základní politické orientaci a vyloučení a je-li třeba represi mimo stojících politických sil. Výhodou takového paktu je, že se redukuje konflikty mezi stranami.

To je model uplatněný například v Itálii, Španělsku a Uruguayi. Do jisté míry byla také „pětka“ v době první republiky takovým politickým paktem.

Przeworski varuje, že nikoli všechny síly angažující se v zápasu proti starému režimu jsou navzdory své rétorice skutečně demokratické a že řada z nich se přidala k opozičnímu hnutí s cílem zlikvidovat nikoli jen autoritativní režim, ale často také své spojence. Hledání konsensu není často ničím jiným než maskou nového autoritářského pokušení.

V závěru této kapitoly definuje Przeworski demokracii jako „doménu neurčitosti“. „Budoucnost není napsaná. Konflikty hodnot a zájmů jsou inherentní všem společnostem. Demokracie je nutná právě proto, že spolu nemůžeme souhlasit. Demokracie je jediný systém, který řeší konflikty bez vzájemného zabíjení, je systémem, ve kterém existují rozdíly, konflikty, vítězové a poražení. Pouze v autoritářských systémech nejsou žádné konflikty. Žádná země, kde jedna strana zvítězí se šedesáti procenty hlasů dvakrát za sebou není demokracií.“

Ekonomickými tématy se Przeworski zabývá ve třetí kapitole. Přežití nových demokracií závisí na jejich ekonomické výkonnosti. A protože mnoho z nich je v současnosti uprostřed bezprecedentní ekonomické krize, je jejich existence vážně ohrožena. V této

kapitole se Przeworski znovu vrací k otázkám již zmíněným o tom, které formy vlastnictví a alokační mechanismy mohou produkovat růst a distribuci sociální péče. Používá argumentu o určitém druhu iracionality kapitalismu: když jednotliví aktéři motivováni vlastním zájmem decentralizovaně alokují vzácné zdroje, produktivní potenciál nemůže být plně využit bez toho, aby obdrželi plnou náhradu za tyto zdroje. Problém, i když jiného druhu, je podle něho charakteristický také pro socialismus, kde zdroje jsou alokovány centralizovaně. To však není možné, protože taková snaha je založena na chybném předpokladu o chování plánovačů, dělníků a konzumentů. Na základě těchto fakt Przeworski tvrdí, že alokační mechanismy jsou důležitější než formy vlastnictví, a že „nejracionálnější a nejlidštější ekonomický systém je ten, který spoléhá na regulované trhy alokující zdroje a stát zabezpečující minimální materiální blahobyt (welfare) pro každého“. Třebaže takový ekonomický systém, dodává Przeworski, může zahrnovat „mnoho nedokonalosti a nerovnosti“, nenachází mimo něj „žádný lepší“. Toto je pravděpodobně jedno z nejslabších míst Przeworského knihy, která celá je vedena morálním étosem a snahou definovat optimální životní podmínky současného lidstva. Przeworski předkládá vizi člověka žijícího na konci dvacátého století a nespokojeného se zkušeností z obou ekonomických systémů: kapitalismu i socialismu. Morální aspekt se však v tomto případě mění v příliš redukující. Věda je buďto morální výzvou a vizí, ale v takovém případě není zcela jasné, proč by určitá vize měla být akceptovatelnější než jiná, nebo je co možná neobjektivnější analýzou bez explicitních hodnotových soudů.

I když známe nejlepší ekonomický systém, pokračuje Przeworski, cesta k němu není snadná. Proto věnuje čtvrtou, závěrečnou kapitolu „politické dynamice ekonomické reformy“. Za nezbytný doprovod ekonomické transformace považuje „inflaci, nezaměstnanost, alokativní nedokonalosti a výbušné změny v relativních příjmech“. Klade v této souvislosti otázku, zda taková situace bude politicky tolerovaná.

Przeworski tvrdí, že i v případě, že reforma se bude na jejím počátku těšit veřejné podpore, může se dostavit kontrareakce poté, co její důsledky dopadnou na obyvatelstvo. Vláda bude v takovém případě váhat mezi technokratickým stylem politiky, který je inherentní tržně orientovaným programům a více participativním stylem potřebným k zachování politické podpory. Toto váhání může podle Przeworského podlomit důvěru v reformy a ohrozit demokratickou stabilitu. Třebaže nám podobné závěry mohou připadat velmi pesimistické a téměř vzbuzovat pocit bezvýchodnosti, Przeworski komentuje, že nechce „nabízet pesimistické nebo optimistické předpovědi, pouze ilustrovat překážky vznikající z konfrontace mezi budováním demokracie a transformováním ekonomiky“. Věř, že „mnohé tyto překážky jsou stejné kdekoli, protože jsou determinovány společným cílem nikoli rozdílnými výchozími podmínkami“. Výsledky se však „budou lišit, neboť závisí na z minulosti zděděných podmínkách, dobré vůli, inteligenci a štěstí.“ Třebaže celá kniha je velmi zajímavá a může sloužit jako dobrý korektiv všech přílišných iluzí, je její závěr nejvýrazněji provokující, kontroverzní a z Przeworského hlediska velmi ambiciózní. Srovnání východní Evropy a Latinské Ameriky přivádí totiž Przeworského k závěru, že argument, o tom že východní Evropa by byla bez komunismu stejná jako její západní protějšek, je do velké míry fikcí. Uvádí, že polovina světové populace žije v zemích, které jsou „kapitalistické, chudé a řízené přerušovanými výbuchy organizovaného násilí“. Svoje tvrzení ilustruje výrokiem Roberta Nicolaa Jehu, předního brazilského podnikatele, který se v jednom interview vyjádřil, že „naši podnikatelé si myslí, že komunismus se zhroutil. Zapomínají, že náš kapitalismus je také monstrózní krach.“ [Roberto Nicolau Jehu, vicepresident obchodního oddělení Asociace zaměstnavatelů v Sao Paulu, in *Veja*, 25. října 1989]

Przeworski tvrdí, že neexistuje žádná automatická záruka toho, že po pádu komunismu „nalezne východní Evropa cestu k demokracii, trhu a Evropě, to znamená k Západu“. Jedinou skutečností, která odlišuje východoevropské země od zemí Latinské

Ameriky a dává jim naději uniknout perspektivě „chudého kapitalismu“, je podle Przeworského jejich geografická poloha. Podle něj není dnes v Evropě „místo pro nedemokratickou politiku“ a „demokratické instituce jsou podmínkou *sine qua non* pro každou zemi snažící se stát členem evropské komunity“. Tento předpoklad platí však podle mého názoru jen do určité míry. Masakry na civilním obyvatelstvu a celý průběh jugoslávského konfliktu svědčí o tom, že západní Evropa si tváří v tvář podobným skutečnostem může zvolit ještě více izolacionistickou politiku a vzdát se jakéhokoli vlivu na události ve východní Evropě.

Podle Przeworského není jisté, zda samotný fakt geografické polohy bude motivovat příliv investic. Jinak nevidí důvodu proč by budoucnost Československa (psáno před rozpadem společného státu, pozn. aut.), Maďarska nebo Rumunska měla být odlišná od budoucnosti Argentiny, Brazílie nebo Chile.

To navzdory skutečnosti, že „východoevropané mají tendenci chápat Latinskou Ameriku s pocitem superiority. Vidí kdesi za oceánem zemi vojenských převratů, populistických hnutí, džunglí a pláží, zemi exotickou, snad atraktivní, ale necivilizovanou. Sami sebe vidí jako pokračovatele nejvyšší evropské kultury. Zapomínají na své vlastní vojenské puče, zemědělské oligarchie, populistická hnutí, nacionalismus a xenofobii“. „A přece“, pokračuje Przeworski, „znám mnoho polských vesnic, kde by se Gabriel García Márquez cítil úplně jako doma, slyším přitažlivost tanga pro polské uši, pocítil jsem na vlastních ramenou váhu stovek tisíců lidí ženoucích mě pokleknout před obrazem svaté Panny Marie Czestochowské a Tiranity Santiago del Estero. A umíte si představit západoevropský parlament, který by se místo projednávání několika fundamentálních ekonomických zákonů vrhl do debaty o tom, zda by nad korunou orla ve státním znaku měl být umístěn kříž?“ Po tomto úvodu navrhuje Przeworski malý experiment: „Zapomeňte na chvíli na geografii a umístěte Polsko namísto Argentiny, Maďarsko místo Uruguaye. Uvidíte státy, které jsou slabé jako organizace, politické strany a jiná sdružení, která jsou neúčinná

v reprezentování a mobilizování, ekonomiky, které jsou monopolistické, příliš chráněné a regulované, zemědělství, která nemohou uživit vlastní národ, přebujelou byrokracii, fragmentární a rudimentární systémy sociálního zabezpečení“. Z těchto skutečností pro něho vyplývá závěr, že „takové podmínky jsou živnou půdou pro vytváření vlád zranitelných tlaky velkých firem, populistických hnutí se sporným vztahem k demokratickým institucím, ozbrojenými silami, které hrozivě sedí v hledišti, církevní hierarchii rozpolcenou mezi autoritářstvím a sociální spravedlností, nacionalistické sentimenty náchylné ke xenofobii“.

Třebaže je příliš brzy na jasné závěry a tvrzení, že budoucnost východní Evropy bude podobná příkladu zemí, které relativně úspěšně prošly ekonomickou a politickou transformací (Španělsko, Portugalsko, Řecko) nebo bude mnohem méně optimistická, je nicméně jedna věc jasná, a tou je podle Przeworského fakt, že „východoevropské země se přihlásily ke kapitalismu, a že jsou chudé“. To jsou podmínky, které mají východoevropané „společné s masami lidí po celém světě, kteří také sní o prosperitě a demokracii“. V takovém případě je možné podle Przeworského předpokládat, že budou konfrontováni se všemi zcela běžnými ekonomickými a politickými obtížemi a kulturou „chudého kapitalismu“. Kniha končí tvrzením, že „Východ se stal Jihem“.

Przeworski nepředkládá uzavřenou vizi budoucnosti. Se střídavostí, kterou můžeme pokládat za pesimismus, hodnotí možné osudy nových protodemokracií východní Evropy. Vlastní zkušenosti mohou potvrdit, že jeho hlas není hlasem volajícího na poušti. To znamená někoho, kdo je ve své skepticismu osamělý. Právě naopak. Jeho tvrzení jsou do velké míry reprezentativní pro „stav mysli“ valné části komunity sociálních vědců Západu.

Budoucnost ukáže, zda byla Przeworského analýza příliš pesimistickou. Jeho kniha je nicméně užitečnou četbou pro ty, kdo chtějí uvažovat v širším než jen českém, případně východoevropském kontextu a konfrontovat určité zažitě stereotypy s pohledem výrazně odlišným.

Pavel Tychtl

Mezinárodní konflikty a jejich řešení

Cílem této recenze je ukázat hlavní rysy výzkumu mezinárodních konfliktů a jejich řešení v posledním období.

Na rozdíl od dřívějších, kdy byly mezinárodní konflikty zkoumány jen okrajově v rámci postupně se rozvíjející vědy o mezinárodních vztazích, která měla těžiště v oblasti politické, soustředěné na otázky síly a jejího použití až po válku jako prostředek politiky, začaly po druhé světové válce pronikat nové rysy ve výzkumu mezinárodních konfliktů a jejich řešení.

Tyto rysy vyrůstaly z celkového vývoje společenských věd v USA a v dalších západních zemích spojených s uplatňováním scientismu, behaviorismu, systémového přístupu, teorie her a rozhodování, simulace a modelování, uplatňování matematických a kvantitativních metod.

V tomto rámci se začal nově rozvíjet i výzkum konfliktů ve společnosti a jejich řešení. Průkopnickou úlohu od počátku měl a trvalý význam si uchovává časopis *Journal of Conflict Resolution*, který začal vycházet roku 1957 na Michiganské univerzitě v Ann Arboru v USA. V USA byla také založena *Peace Science Society (International)* a *Journal of Conflict Resolution* se stal jejím orgánem. Postupně se zájem o tento směr výzkumu rozšířil na další univerzity v USA i v Evropě a dalších zemích. Zde se ještě více propojoval s širším proudem výzkumu míru a v tomto pojetí pak byla založena i mezinárodní *International Peace Research Association* (1964). Výzkum konfliktů ve společnosti a v mezinárodních vztazích našel trvalou podporu i v *UNESCO*.

Od počátku výzkumu mezinárodních konfliktů v něm mělo významné místo využívání teorie her a zároveň se vyhranily dva přístupy. Jeden byl spjat s tzv. strategickými studiemi zaměřenými na výzkum používání síly v mezinárodních vztazích a zejména v mezinárodních konfliktech.

V nejvyhraněnější formě vycházel z pojetí, že to, co je výhodou pro jednu stranu v konfliktu, je prohrou pro druhou stranu, a cílem tedy je najít strategii, která by vedla k vítězství jedné strany. Výraznou úlohu v tomto pří-

stupu měla a trvale má kniha T. C. Schellinga *The Strategy of Conflict* (Cambridge 1960), i když těžiště spatřoval především v hrozbě použití síly než v jejím přímém použití ve formě války.

Proti tomuto přístupu se od počátku rozhodně postavili vědci zaměřující výzkum na skutečně mírové řešení mezinárodních konfliktů na základě hledání a využívání společných zájmů stran zúčastněných v mezinárodním konfliktu.

Je nesporné, že výzkum mírového řešení mezinárodních konfliktů - i když neopustil používání scientistických metod a své úsilí o teoretické zobecnění - se stále více zaměřuje na zkoumání konkrétnějších otázek, což se také odráží ve velmi početných publikacích věnovaných této problematice. Do našich odborných knihoven se ovšem dostávají jen ve velmi malém rozsahu. Přesto je možno aspoň naznačit na tomto základě „některé jejich výrazné rysy v posledním období, tj. počátku 90. let. Bude to jednak na základě průřezu tří posledních ročníků již uvedeného časopisu *Journal of Conflict Resolution (JRC)*, který odráží zvláště výsledky výzkumu USA, dále na sborníku zaměřeném na modelování mezinárodních konfliktů, rovněž vydaném v USA (*Modeling International Conflict*) a konečně na sborníku zpracovaném za mezinárodní účasti a nesoucím příznačný název *Nové směry v teorii konfliktu (New Directions in Conflict Theory)*, který byl vydán ve Finsku.

I když tyto sborníky, stejně jako časopis *Journal of Conflict Resolution*, mají širší zaměření, jsou z velké míry věnovány právě mezinárodním konfliktům. To svědčí jednak o zvýšeném vědeckém zájmu o tuto problematiku, jednak vychází z principu, že mezinárodní konflikty jsou úzce spjaty s vnitřním vývojem v jednotlivých státech a vůbec vývojem společnosti.

Z tohoto hlediska je příznačné, že celé jedno číslo *Journal of Conflict Resolution* (roč. 35 (1991), č. 2) bylo věnováno otázce demokracie a zahraniční politiky. Příspěvky zde uveřejněné vycházejí ze základů demokratického systému USA, ale docházejí i k obecněji platným závěrům a navíc úloha demokratického státního systému je v obecnějším pojetí osvětlována i v některých dalších

číslech časopisu. Rozbor přitom vychází ze dvou vzájemně a neodlučitelně spjatých hledisek: vliv vnitřního systému státu na zahraniční politiku a vliv zahraniční politiky a jejich výsledků na politiku vnitřní a na celý vnitřní vývoj.

V uvedeném speciálním čísle se vychází ze specifík státní struktury a institucí, které mohou ovlivňovat a přímo omezovat rozhodování prezidenta o zahraniční politice, a to zvláště používání síly až po válku při řešení mezinárodních konfliktů. Zdůrazňuje se však i význam názorového či hodnotového systému ve společnosti a vůbec demokratické kultury v širším pojetí. Zároveň i mimořádné postavení prezidenta USA, který stojí v čele vlády.

Závažnou otázkou je, jak vyjádřit kvantitativně tyto činitele. Jako jeden z ukazatelů se uvádějí výsledky průběžných průzkumů veřejného mínění, růstů a poklesů popularity prezidenta USA. Ty vyjadřují bezprostřední reakci na zahraničně politické akce prezidenta, ale jejich hodnotu, a to zvláště z dlouhodobějšího hlediska, je třeba vážit velmi opatrně. Mnohem důležitější je reakce Kongresu, který má významné prostředky, jak omezovat prezidentova zahraničně politická rozhodnutí. Nejvýraznějším ukazatelem vnitrostátních změn v hodnocení zahraniční politiky prezidenta a ovšem i strany, za kterou byl zvolen, a to z hlediska dlouhodobějšího, jsou volby prezidenta a volby do Kongresu. Zvláštní význam tu má situace, kdy se rozhoduje o tom, zda dosavadní prezident má podruhé kandidovat na tuto funkci. O tom, zda bude vybrán a zvláště, zda bude zvolen, ovšem rozhodují současně výsledky nejen zahraniční politiky, ale mnohdy ještě více vnitřní, a to zvláště ekonomický vývoj.

Na základě kvantitativních i dalších metod docházejí stati věnované této problematice k závěrům tohoto rázu. Prezident USA získává větší popularitu, když rozhodně uplatní sílu USA v mezinárodních konfliktech a krizích, ale jen pokud angažování USA trvá kratší dobu. Jakmile se toto angažování prodlužuje a zároveň roste úroveň užití vojenské síly v mezinárodních konfliktech a krizích, prezidentova popularita klesá jak v dílčích časových úsecích, tak dlouhodobě, což se projeví při volbách. Konkrétně je to

spojováno s vnitřním ekonomickým vývojem. Vyvozuje se, že velké mezinárodní angažování může vést k vnitřním ekonomickým problémům a s tím spojenému poklesu popularity prezidenta a jeho strany, ale také, že úspěchy prezidenta v zahraniční politice mohou (byť jen dočasně) čelit důsledkům nepříznivého ekonomického vývoje.

Tyto otázky jsou zkoumány zvláště z hlediska bipolárního světa po druhé světové válce, závodů ve zbrojení a s tím spojenými konflikty a krizemi i přímou hrozbou jaderné války.

Jistě je možno uvést, že takové a další obdobné závěry jsou běžné v politologii při výkladu historie mezinárodních vztahů. Stoupenci scientistických přístupů však zdůrazňují, že platnost takových soudů musí být ověřena na základě zkoumání faktografických údajů za delší časová období a jejich testování.

To je zvláště zdůrazněno, ale zároveň spojeno s problémy při výzkumu širší otázky, zda demokratický systém státu skutečně zajišťuje, že vedení státu bude v zahraniční politice, a to zvláště při řešení mezinárodních konfliktů, prokazovat menší náklonost k používání síly až po sílu vojenskou než státy s nedemokratickým systémem.

Navazuje se tu na známou Kantovu premisu, že pro demokracii je méně pravděpodobný sklon k používání násilí a zvláště války. Zdůvodnění se spatřuje v tom, že demokratický konsensus působí jako mocný omezovací činitel při rozhodování vlády, zda má použít vojenské síly v zahraniční politice. Základní potvrzení se spatřuje v tom, že je to občan demokratického státu, který musí platit náklady na válku, bojovat v bitvách a snášet a napravovat zkázu, kterou válka přináší. Má však také možnost základně ovlivňovat rozhodnutí o válce či míru, zatím co v nedemokratických státech takovou možnost nemá, a to uvolňuje rozhodování vůdců těchto států.

Na základě zkoumání rozsáhlejšího počtu těchto případů a delších časových období, většina badatelů s touto tezí obecně souhlasí, ale zároveň mnozí sem vnášejí nové momenty. Např. pro období po druhé světové válce platí, že demokratické státy nepoužívají vojenské síly, ale pouze na úrovni vzájemných vztahů mezi sebou. Je to spojeno i s vytvářením

mírových aliancí a dalších svazků spolupráce. V tomto rámci došlo na rozdíl od situace po první světové válce k mírovému zapojení států, které rozpoutaly druhou světovou válku, do nově vytvářeného systému demokratických států. Je ovšem zároveň zdůrazněno, že tento kladný vývoj byl provázen a umožněn vnitřní demokratizací těchto zemí. Tak se potvrzuje i teze, že prosazování demokracie v širším mezinárodním měřítku zákonitě zamezuje i používání násilí a války při řešení mezinárodních konfliktů. V této souvislosti je však málo dotčen vliv bipolárního rozdělení světa a hrozby nedemokratických států, především bývalého Sovětského svazu a Číny a složitá otázka použití či nepoužití vojenské síly proti nim.

Ještě složitější je otázka vztahu demokratických států k oblasti zahrnované pod pojmem třetího světa nebo rozvojových zemí. Proto mnozí badatelé docházejí na základě svého výzkumu k závěru, že teze o mírumilovnosti a zvláště neochotě použít síly v zahraniční politice naprosto neplatí při řešení mezinárodních konfliktů v oblastech států třetího světa, jejichž systém je hodnocen jako nedemokratický nebo málo demokratický.

Obraťme se však nyní k některým dalším rysům výzkumu mezinárodních konfliktů a jejich řešení, jak se promítly v uvedeném sborníku *Modeling International Conflict* (ed. F. C. Zagara, Buffalo 1990). Jeho vydavatel vychází z přesvědčení, že tento směr či metoda výzkumu mezinárodních konfliktů znamená jeden z hlavních proudů celého výzkumu míru a prožívá nový rozvoj. Zdůvodňuje to tím, že spolu s testovatelností se více spojuje s realitou mezinárodní politiky, ale také se sbližuje s politickým realismem jakožto výzkumným směrem v studiu mezinárodní politiky.

Při kladném hodnocení modelování mezinárodních konfliktů vychází z teorie her, ale zdůrazňuje, že tímto způsobem nelze dosáhnout odpovědi na to, co se skutečně stane, ale co se stane, budou - li splněny podmínky vytyčené při modelování daného konfliktu. Jako významného činitele uvádí kompletnost informací, ale zároveň dochází k stanovisku, že nemusí a nemůže být úplná, stejně jako není úplná u těch, kdo rozhodují o

řešení konfliktu v reálném světě. Upozorňuje na trvalý význam dvou typů her, s nimiž byl od počátku spojen výzkum konfliktu, a to hry na zbabělce (kuře) a dilema vězně, ale žádá, aby byly uskutečňovány jako superhry, tedy v celých sériích. Jeden ze zajímavých závěrů, k nimž dochází při modelování mezinárodních konfliktů v období závodů v jaderném zbrojení mezi bývalým Sovětským svazem a USA je, že stabilita mezinárodního systému se oslabuje, když dochází k jaderné paritě, a upevňuje se, když jedna strana (tj. USA) získává převahu. I když modelování vychází z předpokladu racionálního chování účastníků modelovaného konfliktu, autor přiznává, že stále zůstává dost vágní vymezení toho, co je to racionální chování v konfliktu a zároveň co to je optimální chování. Spolu s tím i připomíná známý paradox, že jedna strana v konfliktu zastrahuje účinněji a prosazuje své požadavky úspěšněji, když vytváří dojem, že její chování není racionální.

Jako jedna z nejdůležitějších metod mírového řešení mezinárodních konfliktů je trvale uváděno smlouvání (bargaining). Zvláště upozorňuje na to, že základem musí být pozitivní reciprocita a nikoli tzv. Tit For Tat strategie, kterou je možno česky charakterizovat jako „oko za oko“.

Vysoce je hodnocena úloha zprostředkování třetí stranou a její úspěšnost v celé řadě případů. Konečně sem patří i úloha světového veřejného mínění při veškeré vágnosti tohoto pojmu.

Dosud uvedený přehled potvrzuje, že výzkum mírového řešení mezinárodních konfliktů, i když je obohacen některými novými prvky, v podstatě pokračuje ve směru, který mu na počátku vtiskl záměr čelit přístupům nejvýrazněji vyjádřeným v strategických hrách a spojeným mnohdy s přípravou války.

Výraznější pokus o hledání nových cest ve výzkumu konfliktů, a to zvláště mezinárodních, vyjadřuje sborník *New Directions in Conflict Theory. Conflict Resolution and Conflict Transformation* (Sage Publication, London 1991). Byl zpracován v rámci speciální skupiny odborníků pro výzkum míru, která má centrum ve Finsku, ale úzce spolupracuje s vědci v Norsku a Švédsku a dalších evropských zemích, ale i v USA a také v roz-

vojových zemích. Trvale také spolupracuje s UNESCO. Na tom základě vznikl již v roce 1987 sborník *The Quest for Peace: Transcending Collective Violence and War among Societies, Cultures and States*. Na ten navázal v roce 1991 výše uvedený sborník, který má již v titulu určení jako „nové směry“. Jak naznačuje jeho podtitul, těžiště je ve výkladu transformace konfliktu.

Editor tohoto sborníku, přední finský vědec Raimo Väyrynen, vychází v úvodní stati z myšlenky, že konflikt může působit nejen destruktivně, ale může mít i konstruktivní charakter. Především se však zamýšlí nad otázkou, zda se výzkum má soustředit jen na řešení konfliktu v dosavadním pojetí. I když plně uznává toto pojetí jako způsob vylučování kolektivního násilí ze života národů i cestu k míru v životě mezinárodním, zároveň upozorňuje na to, že je třeba překonat mýtus, že všechny konflikty jsou mírově řešitelné. Dokazuje, že v mnoha případech lze dosáhnout více a snadněji cestou transformace konfliktu.

Zatímco u skutečného řešení konfliktu by se muselo jít až na samou podstatu problémů, z nichž konflikt vznikl, a to je velmi složitý a dlouhodobý proces, v pojetí transformace konfliktu se odhalují funkce kolektivního násilí, s nímž je spojen, a zvláště proces jeho vývoje, v němž se mění sami aktéři a problematika konfliktu, a také prostředí, v němž se konflikt rozvíjí.

Podrobně pak osvětluje tento přístup na konkrétních příkladech mezinárodních konfliktů v 80. letech. Ty ovšem pokračují i v letech 90. a navíc k nim přistupují další, mnohdy ještě hrozivější. Zde zvláště zdůrazňuje, že transformace konfliktu vyžaduje smělou akci překonávající utkvělé představy a stanoviska. To se potvrdilo v případě trvalého konfliktu na Blízkém východě v iniciativě, která vedla k mírové dohodě mezi Egyptem a Izraelem. S tím bychom mohli oprávněně srovnat nedávnou dohodu mezi Organizací pro osvobození Palestiny a Izraelem. Potvrzuje se také Väyrynenova téze, že důležitou podmínkou pro pokrok v transformaci konfliktu je překonat překážku, kterou znamená neuznání legitimacy jedné strany v konfliktu. Jiným příkladem nutnosti smělého pokusu, který uvádí autor a který má i dnes plně platnost, je

úsilí o řešení konfliktního vývoje v Jihoafrické republice. Autor ovšem zároveň uzavírá, že se nelze soustřeďovat pouze na transformaci existujících konfliktů, ale neméně na jejich předcházení především rozvíjením civilizačních procesů jak v rámci jednotlivých států, tak v měřítku mezinárodním.

K otázce řešení a transformace mezinárodních konfliktů se obrací i přední švédský vědec P. Wallenstein. Transformaci hodnotí především z hlediska strukturálního a chápe ji jako hledání společných zájmů a jejich využívání v protikladu k snaze o vítězství jedné strany v konfliktu. Konkrétně pak sleduje vývoj v Evropě po druhé světové válce a rozdíl proti období po první světové válce. Zvláště zdůrazňuje význam rozdílu představ i s nimi vytyčovaných cílů a skutečného vývoje. Rovněž potvrzuje tezi, že při transformaci konfliktu se musí měnit i strany v něm zúčastněné a dospívá k potvrzení rostoucího významu mezinárodních institucí nejen při transformaci mezinárodních konfliktů, ale i v možnostech předcházet jim.

Tato otázka je v dalších statích zkoumána jednak z hlediska zvýšených úkolů OSN (což opět další vývoj plně potvrzuje) stejně jako mezinárodního práva a vůbec růstu multilaterálních aspektů mezinárodních konfliktů.

Jako nový a velmi důležitý rys v problematice řešení mezinárodních konfliktů je uváděno jejich spojení s degradací životního prostředí. Na rozdíl od někdejších a mnohdy i nyníjších mezinárodních konfliktů spojených se snahami států o získání, využívání anebo aspoň kontrolování přírodních zdrojů ve světě, které byly a mnohdy jsou spojovány s používáním vojenské síly, konflikty vyrůstající z problematiky životního prostředí nenabývají tak vyostřených forem ve vztazích mezi státy, musí však být plně zahrnuty do výzkumu mezinárodních konfliktů a jejich řešení. Je to ovšem v podstatě konflikt mezi člověkem a přírodou, v němž příroda zatím nezadržitelně prohrává, ale s ní prohrává i člověk. Tím důležitější je zkoumat příčiny tohoto procesu a snažit se je odstraňovat, což nutně vyžaduje nejen řešení vnitrostátní, ale překračující hranice států. Základní problém je ovšem v tom, že i když na úrovni OSN byla uznána závažnost těchto otázek a vyhlášeny zásady řešení,

neexistuje skutečná mezinárodní autorita, která by přinutila státy k plnění závazků. Státy nemají ani dost moci, aby působily na multinacionální korporace, která přes hranice států a v globálním měřítku ničí světové životní prostředí a ohrožují existenci lidstva.

V této souvislosti se upozorňuje na závažnost dalších mezinárodních konfliktů, totiž mezi průmyslově vyspělými a hospodářsky zaostalejšími zeměmi, a to nejen z hlediska ničení jejich životního prostředí v nejšířším pojetí, ale celkově z hlediska nedostatečné pomoci při rozvíjení jejich hospodářství a tím vyostřování sociálních problémů, které se promítají v konfliktech nejen vnitrostátních, ale i v mezinárodním měřítku.

Od přelomu 80. a 90. let však pronikají zcela nové prvky v problematice mezinárodních konfliktů a jejich řešení, které zatím nemohly být postiženy hlubším výzkumem. Je

to především rozklad sovětského impéria i komunistických režimů v dalších zemích, který vedl k rozrušení dosavadního bipolárního rozdělení světa, z něhož vyrůstaly nejnebezpečnější mezinárodní konflikty i hrozba použití jaderné války. I když nové problémy mohly být zatím jen naznačeny, plně opravňují názor, že výzkum mezinárodních konfliktů a jejich řešení si uchová svou závažnost. Z námětů, které již byly nadhozeny, je např. zajímavé, že byl předvídan růst konfliktů spojených s novou vlnou nacionalismu. Jako problematická je hodnocena teze, že přechod od bipolárního k multipolárnímu systému ve světě vede k omezování úlohy konfliktů, přičemž je uváděno, že sám pojem multipolární je z vědeckého hlediska velmi vágní.

Vladimír Soják

T. G. Masaryk jako sociolog (Hodonín 1993)

18. listopadu pokračovalo Masarykovo muzeum Hodonín v tradici setkávání badatelů, kteří se zabývají některými aspekty života a díla T. G. Masaryka, tentokrát seminářem na téma *T. G. Masaryk a sociologie*. Málokteré národní sociologické škole bylo dáno do vínku, aby měla jako svého „otce-zakladatele“ osobnost tak myslitelsky silnou a pro národní život politický a kulturní tak významnou, jako byl bezesporu právě Masaryk. Pro českou sociologii to bylo na jedné straně šťastné předznamenání, protože od počátku existence samostatného státu nemusela usilovat o své institucionální a veřejné uznání - to jí zjednal právě Masaryk svým celoživotním poukazováním na to, že je přece povoláním sociolog a že jako politik sociologicky vzdělaný vyznává od dob svých akademických a politických počátků zásadu, že „politika je aplikovaná sociologie“ - nebo by jí alespoň být měla. Na straně druhé to bylo nelehké dědictví - Masaryk sice sociologem byl profesí i několika svými spisy, byl osobností s celosvětovým politickým i mravním renomé a kreditem, byl zakladatelem samostatného státu - a přece jeho sociologický „přínos“ byl ve smyslu akademickém a řekněme přímo - úzce scientistním - obtížně identifikovatelný. Čím vlastně Masaryk rozvoji sociologie jako vědy vlastně přispěl? Jaké „sociologické zákonitosti“ objevil? Byl jeho význam srovnatelný s významem jeho současníků, jimiž přece byli Durkheim, Pareto a Weber, z „menších“ pak třeba Gumplowicz, Le Bon, Tarde, Cooley či Ward? Není nepřímou a nepřijemnou odpovědí na tuto otázku i to, že Masarykovo jméno nenajdeme v žádné, dokonce ani velmi podrobné příručce dějin sociologie?

V letech 1910-1940 nebylo snad českého sociologa, filozofa, literárního vědce, estetika či historika, který by nepokládal za nutné zaujmout k Masarykovi stanovisko. A nebylo to - ve většině případů rozhodně a prokazatelně - proto, že by se to žádalo, že by to patřilo k dobrému tónu. Byli autoři - a nebyly to osobnosti ledasjaké! - kteří se Masarykem

trápili celý život - *pars pro toto* Šalda, Černý, J. L. Fischer, Patočka.

V listopadu 1993 se tedy schází skupinka badatelů, aby diskutovala o tématu již mnohokrát diskutovaném a literárně uchopeném (Bláha, Chalupný, Fischer, Šapoval, Vambéry, Nejedlý, Král, Trapl, Nový) - a opět nikoliv proto, že se to v „novém státě českém“ sluší, ale jaksí z vnitřní potřeby, pro naléhavost otázky samé. Jako aktivní účastník tohoto komorního setkání v kolosálním bývalém Domě kultury v Hodoníně odpovědně konstatuji, že se překvapení sice nekonalo a žádný zásadní objev učiněn nebyl, a přece byl učiněn krok směrem, který další masarykovské sociologické bádání může posunout od obligátního „Masaryk sice nevytvořil sociologický systém, ale...“ k plodnějšímu čtení Masaryka dvěma komplementárními optikami: optikou jeho současníků (jediné vědecky relevantní poměrování Masaryka, v němž Masaryk kupodivu, jak se zdá, ob stojí) a optikou současné sociologické teorie, dnešního usilování o uchopení smyslu a směřování našeho času (digrese pro zaryté postmodernisty: i odmítání smyslu je součástí tohoto usilování). Protože z jednání vyjde péčí Masarykova muzea sborník, omezím se na stručnou informaci o participantech, tématech a centrálních myšlenkách. Úvodní teze přednesl odborný garant a kultivovaný průvodce seminářem Lubomír Nový. Jejich leitmotivem bylo tvrzení, že základní témata masarykovské sociologie (vztah pozitivistického a duchovnědného či interpretativního elementu, pojetí vztahu statiky a dynamiky, jednotlivce a společnosti, povahy společenské krize, otázky národa a státu, ale i sociologie kultury a politiky) jsou témata, jež nezastarala: „Doznívá u Masaryka myšlení 19. století anebo v nás dramata konce století našeho obnovují touhu vrátit se ke starším hodnotám jako ke korektuře našich slepých uliček?“ Hlavní myšlenky referátu Jaroslava Stříteckého, který osobně nebyl přítomen, přednesl Lubomír Nový. Střítecký zformuloval otázku provokativně, jak se ostatně na „masarykovský kontext“ sluší - stal by se Masaryk rakouským Durkheimem, kdyby nebyl odešel z Vídně do Prahy? Vše se podle Stříteckého zdá nasvědčovat tomu, že ano - subtilnější analýza Masarykovy rané

Sebevraždy (mimořádně provedená také Anthony Giddensem již v roce 1970) dokládá, že Masarykovo zkoumání snese durkheimovská kritéria (Giddens dokonce předpokládá, že se Durkheim Masarykem přímo inspiroval!): „Hlavou protestant, srdcem katolik a povoláním pozitivistický sociolog - vše násobeno mimořádnou kreativitou fantazijní i přísně metodologickou - přimyká se k pozitivisticky modifikovanému empirismu, píše *Konkrétní logiku*, kterou ještě po osmdesátce nepokládá za dopracovanou.“ Střítecký má odvahu číst Masaryka důsledně ve vazbě na dílo jeho současníků (Mach, Freud, Meinong, Brentano, Gumplowicz) a inspiroje se v tom mimo jiné úvahami maďarského badatele Kristofa Nyíriho, který editoval německé vydání *Sebevraždy*. O Nyírím toho víme obecně dosti málo. Jistě jen šťastnou náhodou jsem se dostal k ruskému překladu Nyíriho knihy *Filozofické myšlení v Rakousko-Uhersku* (maďarsky 1980, rusky 1987), kde se čte nesmírně zajímavá kapitola *Masaryk a Gumplowicz*. Celá knížka pak Masaryka klade do přiměřeného dobového kontextu - až po Kafku a Roberta Musila. Zdá se, že si nevšímáme toho, jak si nás všímají jiní a jinde - ke škodě věci.

Jiří Musil zrekapituloval a komentoval základní myšlenky své studie o aktuálnosti Masarykovy sociologie, která byla publikována v *Masarykově sborníku VIII*. Musilova analýza je hluboká a mimořádně poučná, protože nachází souvislosti netriviální a dříve nekonstatované. Podle Musila se Masaryk vyrovnává se všemi relevantními koncepcemi své doby, což dnes může, ale nemusí vypadat archaicky: tak třeba Masarykův úporný boj se sociálním darwinismem nabývá na aktuálnosti v souvislosti s dnešním boomem sociobiologie atd. Musil odvážně konstatuje, že Masaryk byl blízko interpretativismu, symbolickému interakcionismu i giddensovské strukturační teorii, ba teorii sociální směny a figurační sociologii Eliasově. Je to možné, protože Masarykův eklekticismus (kolikrát mu byl předhozen a vytknut!) koneckonců umožňuje různá čtení a tato *a priori* nevylučuje. Velice cenné je Musilovo připomenutí Masarykova zájmu o otázky sociologie jazyka či sociolingvistiky.

Tematický celek věnovaný Masarykově sociologické teorii jsem uzavíral příspěvkem *TGM: sociologie mezi vědou a uměním*. Pokusil jsem se v něm doložit, že klíčovým Masarykovým příspěvkem k sociologii obecně i speciální je jeho analýza titanismu a implicate i explicite pojednané téma zla jako problému metafyzického, mravního, sociálního i psychologického. Metodologicky i věcně je zajímavá otázka, nakolik je Masarykův sebe sama vraždící „umdlený člověk“ výsledkem empirické analýzy, teoretické dedukce či literární konstrukce. Pokusil jsem se taky ukázat, nakolik Masaryk rozuměl svým současníkům, dnešním sociologickým klasikům. Zdá se mi, že je mimo pochybnost, že Masaryk k nim měl ambivalentní vztah - na jedné straně o nich byl profesionálně informován, na druhé straně na ně reagoval pouze potud, pokud se tak či onak dotkli témat, jež Masaryka osobně zajímala. Akademické potřeby „zaujímat stanoviska“ Masaryk nikdy neměl a platí to dokonce i o vztahu k Durkheimově *Sebevraždě*, kde Masarykova netečnost je až udivující (ale i o pozoruhodné afinitě jeho pojetí vzniku kapitalismu a weberovské relace „protestantská etika - duch kapitalismu“).

Milan Jelínek přednesl zajímavou úvahu o Masarykově vztahu k Rusku a Rusům založenou na zevrubné informaci o třetím, stále nevydaném svazku Masarykova spisu *Rusko a Evropa*. Jelínek jako jazykovědec a literární znalec zdůraznil, že právě v tomto svazku je několik pozoruhodných a zasvěcených sociologických analýz literárních textů (Puškin, Turgeněv, ale i Arcybašev, Gorkij). Jelínek rekapituloval Masarykovu charakteristiku Rusů jako národa se sklonem k historicismu a nihilismu, s mýtickým vztahem k revolucím a se sklonem k teroristickým formám chování.

Slovenský host a znalec Masarykova díla Miloš Tomčík na Jelínka navázal obecnější úvahou o Masarykově sociologické metodě v interpretaci literatury. Tomčík posluchače seznámil s řadou málo známých Masarykových zkoumání, např. s jeho srovnáním Dostojevského a Zoly z roku 1892, s jeho polemikou s Tainem, s Masarykovým zamyšlením nad antinomii Tolstoj-Stendhal atd. V bloku zamyšlení nad Masarykovým

sociologickým přístupem k literatuře byl organicky zařazen i příspěvek Jana Skutila, který svou úvahu nad Masarykovým sociologickým rozbořem ruské literatury 19. století redukoval na tři témata - vztah k rozdílnosti církevního života v Rusku a na Západě, Masarykův vztah k ruským literárním kritikům a Masarykova kritika Gercena a Bakunina. Centrální idea všech referátů i diskusních příspěvků týkajících se Masarykova vztahu k Rusku byla vyjádřena v jednoduchém „sloganu“ - Masaryk sice napsal *Rusko a Evropu*, ale odboj jel dělat na Západ.

Dagmar Čapková věnovala svou úvahu tématu dnes navýsost diskutabilnímu, totiž interdisciplinární povaze Masarykovy sociologie. Nad tímto problémem bude třeba dnes přemýšlet jinak, než bylo obvyklé, totiž ve světle redefinovaných kategorií eklekticismu, komplementarity a pluralismu. Masarykův eklekticismus se může stát *sub specie* současných metodologických diskusí jeho nikoliv slabou stránkou, jak to bylo chápáno doposud, ale jeho silou. *Qui vivra verra*. Jan Šimsa pojednal o vztahu Masaryka k církvím ve světle posledních částí *Světové revoluce*.

Tři následující příspěvky byly věnovány třem reprezentativním interpretacím Masarykovy sociologie - Lubomír Valenta pojednal o vztahu J. L. Fischera k TGM, Josef Zúmr o Chalupného výkladu Masaryka a konečně Miloš Trapl o tom, jak dílo Masarykovo popularizoval a interpretoval jeho otec Miloslav Trapl. Lubomír Nový v kuloárech

právem konstatoval, že chyběl Inocenc Arnošt Bláha - a bylo to úplné.

Důstojným závěrem jednání byla přednáška Jaroslava Opata *Sociologie v Masarykově pojetí demokracie*. Opat vysvětlil jedno dictum z *Hovorů* - „nic podstatného jsem od let studentských neměnil a měnit nemusel“. Ukázal, jaký význam má kontinuita hodnot nejen v díle Masarykově, ale v sociálním životě vůbec, a jak cenná je pevnost víry ve sdílené hodnoty, nepřechází-li ve fanatismus. A toho u Masaryka ovšem nebylo.

Nadbytek fanatismu však lze sledovat u prvorepublikánských komunistů, konstatoval František Mezihořák v zajímavém, pro časový tlak však redukováném příspěvku *Komunisté na Slovácku a TGM*. Závěrečný historický příspěvek o tom, jak se s Masarykovou osobností volebně a povolebně na Slovácku kalkulovalo, jak lidovci vedli vnitřní svár mezi legendárním arcibiskupem Stojanem a „tatičkem“ Masarykem a o tom, jakou roli hrál komunistický pokus o státní převrat na Slovácku v roce 1920 v tom, jak se k Masarykovi komunisté politicky vztahovali, byl vtipným a zajímavým závěrem jednání, které bylo užitečné a mimořádně kultivované. Za vytvoření milé atmosféry patří poděkování Mgr. Šimečkovi a jeho spolupracovnícům z Masarykova muzea Hodonín. Na sborník ze semináře, zejména však na pokračování „masarykovských setkání“ se budeme těšit.

Miloslav Petrusek

Valná hromada a sjezd Masarykovy české sociologické společnosti

V pátek 10. prosince proběhla valná hromada Masarykovy české sociologické společnosti. Zprávu o činnosti na ní přednesl dosavadní předseda prof. dr. Miloslav Petrusek, který funkci vykonával po dvě období od ledna 1990. Zpráva, která byla otištěna v *Sociologických aktualitách*, vyvolala jen vlažnou diskusi relativně nepočetného pléna, ačkoliv otázek k řešení není málo. Jde zejména o to, aby nové, tentokrát podle nových stanov korespondenčně volené vedení

zainteresovalo na činnosti MČSS širší sociologickou obec, zejména podstatnou část mladých sociologů. Bude to vyžadovat změnu forem činnosti a snad i celkovou redefinici její funkce a jejího poslání vnitrovědního i společenského.

V prostorách rektorátu Univerzity Karlovy pak následujícího dne proběhl sjezd Masarykovy sociologické společnosti, který na plenárním jednání vedeném pod souhrnným názvem *Společnost v pohybu* vyslechl nepočetně zajímavé a podnětné referáty prof. Jiřího Musila (CEU) o integračních a dezintegračních procesech v Evropě, dr. Michala Illnera o sociálních aspektech transformace na

regionální a místní úrovni a doc. Martina Potůčka o proměnách sociální politiky v novém českém státě. V diskusi vystoupili mj. nestor českých a holandských sociologů, vzácný a pravidelný host a aktivní účastník polistopadového života naší sociologické obce prof. Ivan Gaďourek, dále zajímavou úvahu o opomíjených aspektech transformačních procesů přednesl prof. František Zich, diskutoval dr. Hynek Jeřábek a další. Závěrečný referát plenárního jednání přednesl ing. Josef Vavroušek, který se věnoval problematice role hodnotových orientací při řešení ekologické krize. Referát prof. Musila vyjde v *S-obzoru*, doc. Potůčka v *Sociologickém časopise*, příspěvek ing. Vavrouška již vyšel v *Literárních novinách* (č. 50, 1993).

Opolední jednání probíhalo ve třech sekcích. Teoretickou sekci, v níž se diskutovalo o aktuálních otázkách rozvoje soudobé sociologické teorie včetně tzv. postmoderní výzvy, řídil prof. Petrusek, sekci sociální transformace doc. Pavel Machonin a sekci metodologickou dr. Hynek Jeřábek. Referáty přednesené v sekcích byly většinou vysoce fundované a zajímavé a proti původnímu pesimistickému předpokladu se k aktivní účasti přihlásilo mnohem více participantů, než bylo možné do daného času zařadit. Ukázalo se, že potřeba takovýchto setkání je potřebou reálnou a že výměna názorů v přátelském, tolerantním a věcně kritickém

ovzduší život sociologické obce integruje a obohacuje. Tři vady na kráse dlužno konstatovati: 1) někteří prominentní čeští sociologové chyběli, ačkoliv byli pozváni - snad se jim úroveň sjezdu zdála příliš „sousedská“ (obsah a průběh tuto představu vyvrátil), 2) chřipka znemožnila účast některým dalším pozvaným, většinou řádně omluveným (tímto demontujeme fámy, že brněňští sociologové sjezd demonstrativně ignorovali) a 3) prostory fakulty sociálních věd, ač poskytnuté za úplaty spíše symbolickou, byly přemálo vytopeny a servis byl veškerý žádný - účast studentů by byla potěšitelná z důvodů věcných i organizačních. Naopak jsme byli potěšeni dopisem prof. Josefa Solaře, který nám nejen popřál zdar, ale nabídl řadu cenných informací, omluvnými dopisy slovenských kolegů (Krivý, Bútorovi, Szomolányiová, Schenk), především však osobní účasti vědecké tajemnice Slovenské sociologické společnosti dr. Zuzany Kusé a aktivní účasti doc. Dilbar Alijevové v teoretické sekci (její příspěvek *Makrosociologické nostalgie současné sociologie* snad vyjde v *Sociologickém časopise*).

Příjemný, věcný a pracovní průběh sjezdu dává naději, že budoucnost Masarykovy české sociologické společnosti není ani zdaleka bez vyhlídek. Odstupující nižepodepsaný předseda přeje novému vedení chuť do práce, čas, dobrou vůli členů a spoustu dobrých nápadů.

Miloslav Petrusek

Zasedání sekce sociální transformace na sjezdu MČSS

Živý a zajímavý průběh měla sekce sociální transformace. P. Machonin v úvodním vystoupení zrekapituloval poměrně úspěšné úsilí o zmapování soudobé společnosti makrostrukturálními kvantitativními výzkumy sociální struktury i postojů a chování lidí, obdobnými výzkumy v oblasti ekonomické sociologie a sociologie regionů a lokalit. Upozornil však na nedostatečné empirické zakotvení poznatků z oblasti sociologie politiky, i přes uznání významu uskutečněných analýz volebního chování. Za pozitivní považuje i první kroky komplexnějších, interdisciplinárních projektů,

k nimž patří studie *Evropa 2000*. Současné varoval před redukcí zkoumání transformace na makrostrukturální empiricko-analytické přístupy. Požadoval co nejširší spolupráci s výzkumy mikrostrukturálními, biografickými a genealogickými i se zatím nedostatečným přínosem parciálních („odvětvových“) sociologií. Postrádá větší a systematictější účast sociologické teorie na studiu transformace jako specifického případu sociální změny. Rovněž vztah převládajících a tzv. alternativních přístupů ke společnosti nevidí jako antagonismus, nýbrž spíše jako vztah komplementární a konečkonců kooperativní. Problematika sociální transformace je společným velkým tématem bádání a diskuse pro celou českou sociologii. Je možné v ní

dosáhnout i určitých mezinárodních úspěchů, pokud udržíme objektivní, v dobrém slova smyslu akademický ráz bádání i sporů a pokud tradiční českou nápaditost a obratnost spojíme s úporným studiem, pracovitostí a výkonem.

V první části diskuse M. Illner na příkladu realizace projektu *Evropa 2000* ukázal přednosti i úskalí interdisciplinární spolupráce a snah o predikci. J. Alan přispěl k tématu rozdílu a možných směrů vzájemného doplňování tradičních a alternativních konceptů a metod upozorněním na typické jevy transformace, k nimž patří zejména úloha marginálních skupin. J. Kabele kritizoval organické slabiny makrostrukturálních kvantitativních šetření, jež neumožňují na rozdíl od kvalitativních metod narativních postihnout vznik nových sociálních poměrů. V diskusi k tomuto okruhu vystoupili i J. Krejčí z Anglie a I. Gaďourek z Holandska. Předsedající i někteří další účastníci diskuse podpořili znovu myšlenku kooperace různých přístupů k transformační realitě, mj. na příkladu marginálních skupin.

V dalším bloku diskutéri prokázali užitečnost konfrontace poznatků z různých oblastí a úrovní zkoumání: z výzkumu postojů vysokoškoláků k procesu transformace (kolegyně Šafránková), ze sociologie privatizova-

ných podniků (I. Hradecká a J. Vlášil), z regionální sociologie pohraničí (F. Zich). M. Čermáková přednesla informaci o výsledcích empirických výzkumů, potvrzujících hypotézu o spíše negativním vlivu počátků transformačních procesů na postavení žen, s nímž se však ženská populace zatím spíše smiřuje. Kolega Vacek vyšel z předpokladu, že hodnotové orientace obyvatelstva se zatím příliš nemění a že existující sociální smír je založen na předpokladu, že nebude docházet k dalšímu zhoršování postavení dělnictva. K tomu předsedající uvedl náměty na jiné způsoby zkoumání hodnotových orientací, umožňující zachycení některých skutečně závažných změn v postojích obyvatelstva (i když ani existenci a význam přechodných iluzí a přizpůsobovacích mechanismů neodmítl). V průběhu diskuse seznámila dr. Vacková plénium s aktuálním myšlenkovým odkazem J. E. Purkyně, jehož dílem se soustavně zabývá.

Živý charakter diskuse a zjevná atraktivita nadhrožených témat vyvolávají úvahy o možnosti zabývat se problematikou sociální transformace jako „průřezovým tématem“ na půdě společnosti soustavněji.

Pavel Machonin

Anketa Sociologického časopisu

V polovině minulého roku jsme čtenáře oslovili anketním lístkem, z něhož jsme se chtěli dozvědět o tom, jak náš časopis získáváte, zda jej čtete pravidelně, zda víte o anglické verzi a hlavně jsme očekávali vaše názory, na co by měl časopis klást důraz a co v něm postrádáte. Z celkového množství anketních lístků se jich vrátilo do redakce řádně vyplněných 25,7 %, tedy jen tato čtvrtina tlumočí názory naší čtenářské obce. Většinou je časopis získáván předplatným od PNS, ale 6 % čtenářů si jej zakoupilo u knihkupců a zcela výjimečně jej získali darem, tím je také zřejmé, kolik čtenářů čte náš časopis pravidelně. O anglickou mutaci projevilo zájem 7 % čtenářů. Co v časopise nejvíce postrádáte, jsou především překlady

článků zahraničních odborníků (55 %), větší množství informací o výzkumech (42 %) a ohlasy, diskuse a polemické příspěvky (33 %). Ve stejné míře (15-20 %) je zastoupeno vaše přání přečíst si více teoretických studií, přehledových článků a recenzí odborné literatury. V posledním bodu ankety jste mohli vyjádřit vlastní návrhy na podobu časopisu, nejvíce námětů přišlo v podobě „více srovnávací analýzy“, „studie o aktuálních problémech transformace“, „politologické problémy“, „aktuálnější rezonance na sociální ekonomiku“, „hospodářská mikrosféra (sociologie podniku, práce)“, ale také jste požadovali výsledky zahraničních výzkumů či globální statistické přehledy, řidčeji texty z dějin sociologie a přehledy nově vycházející literatury, ojediněle přišly náměty věnovat větší pozornost např. poradenské sociologii a

působení různých sociologických pracovníků (pracovišť?) a otiskovat studentské práce.

Děkujeme všem, kteří anketní lístek vyplnili a vrátili na adresu redakce, vážíme si vašich názorů a ujišťujeme vás, že podklady z ankety byly cenným zdrojem redakci a

redakční radě při práci na koncepci nového ročníku.

Vylosovaným účastníkem ankety se stal pan Oldřich Bartoš z Pardubic a získává od nás akademické vydání Sociologického slovníku, který vyjde v letošním roce.

Blahopřejeme.

Publikace Ústavu sociálně politických věd FSV UK (1991-1993)

Výzkumný program Ústavu sociálně politických věd FSV UK se v letech 1991-1993 (v létě 1993 zanikl a částečně jeho úlohy přebíral nově vzniklý Institut sociologických studií) soustřeďoval především na problematiku transformace sociální struktury naší společnosti. Tomu odpovídala také publikační aktivita. Ve vydavatelství Univerzity Karlovy Karolinum byly vydány dvě knihy: *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968* P. Machonina (1992) a sborník statí *Jak se rodí sociologický výzkum* (editoři J. Alan a P. Machonin - 1992). Zatímco v prvním případě jde o monografickou studii, pokoušející se s využitím rozsáhlého empirického materiálu interpretovat sociální situaci před rokem 1968 a formulovat hypotézy, vztahující se k následnému historickému pohybu naší společnosti, v druhém případě jde o výsledek soustavné přípravy empirického výzkumu. Téměř třicetiletý výzkumný tým se scházel na pravidelných seminářích a diskutoval o teoretických, metodologických i věcných otázkách výzkumu transformace sociální struktury naší společnosti. Kniha tak v příspěvcích P. Machonina, J. Alana, M. Petruska, P. Matějů, M. Havelky, J. Kabelého, M. Čermákové, L. Brokla, M. Illnera, J. Večerníka, M. Tučka a jiných zachycuje pestrý názorový obraz části naší sociologie a je nekonvenčním svědectvím tvůrčího zaujetí těch, před které nová společenská situace kladla nové problémy. Výsledky uskutečněného výzkumu se pak objevily ve studiích P. Kuchaře *Dynamika profesní struktury v období 1989-1991* a *Vývoj profesní struktury pracujících ČR v podmínkách restrukturalizace ekonomiky a utváření trhu práce*, D. Hůrkové *Migrace a mezinárodní kontexty transformace sociální struktury ČSFR po roce 1991* (vše ÚSPV 1992).

Paralelně se odvíjela práce skupiny historiků, věnovaná obdobnému problému. Pod vedením L. Kalinové vznikla rozsáhlá publikace *K proměnám sociální struktury v Československu 1918-1968* (ÚSPV 1993), jejíž autoři se pokusili charakterizovat proměny

sociální struktury v obdobích 1918-1938, 1938-1945 (V. Průcha) a 1945-1948 (K. Kaplan) a charakterizovat základní proměny v 50. a 60. letech (L. Kalinová, Z. Deyl, J. Maňák, K. Kaplan, K. Jech). Na tuto publikaci navazuje samostatná studie L. Kalinové *Základní podmínky a charakteristika vývoje sociální struktury československé společnosti v 70. a 80. letech* (ÚSPV 1993).

Druhým okruhem zájmu pracovníků ÚSPV byly aktuální sociálně politické změny naší společnosti po roce 1989. Také zde převažovala týmová práce, která vyústila ve vydání několika knižních publikací. Pod vedením F. Gála vznikla publikace *Dnešní krize česko-slovenských vztahů* (SLON 1992), v níž se autoři (J. Alan, F. Gál, O. Šoltys, M. Timoracký a P. Machonin) pokusili vysledovat dynamiku česko-slovenských vztahů v období 1989-1991, jak se jevila v tisku, v sociologických výzkumech, ve veřejném mínění a v proměnách politického vyjednávání. Rozpad Československa byl dalším tématem. Publikace *Důsledky rozdělení Československa* (angl. verze *Consequences of the Division of Czechoslovakia*, ed. C. Lord, ÚSPV 1992) obsahuje příspěvky J. Novotného, F. Gála, A. Vondry a J. Dienstbiera a následující diskusi, která k nim proběhla v rámci mezinárodní konference ÚSPV. Pro jinou obdobnou konferenci připravil C. Lord soubor studií *Military Development in Central and Eastern Europe and Their Political and Diplomatic Implication* (ÚSPV 1992).

Kolektiv autorů pod vedením F. Gála (J. Alan, J. Jiráček, O. Šoltys, T. Kakosová, M. Timoracký, J. Kapr a P. Kotlas) pak zpracoval obraz voleb v roce 1992 (*Volby*, EGEM 1993). Tato analyticky zajímavá a informačně bohatá publikace se na pozadí rozboru volebních programů, průzkumů veřejného mínění a průběhu volební kampaně pokusila těsně po volbách (kniha byla dopsána v září 1992) identifikovat ty procesy, které nakonec vyústily v rozdělení Československa. Konečně je třeba uvést studii P. Friče, F. Gála, P. Hunčíka a Ch. Lorda *Maďarská menšina na Slovensku* (angl. verze *The Hungarian Minority in Slovakia*, EGEM 1993).

Třetí okruh publikací vznikl v týmu (auto)biografického výzkumu. Na studii *Our Lives as Database: The Ourselves' Selves Project* (ed. Z. Konopásek, ÚSPV 1992) navázal sborník statí našich i zahraničních autorů J. Alana, Z. Konopáska, J. Kabeleho, O. Šmídové, Z. Kusé, J. Staudeho, M. Dismana, I. Arminena, B. Jordana, M. Andrews, G. Ricciardi aj. *Ourselves' Selves: Telling Life Story - Making History, An Alternative Sociological Analysis of Central European Past and Present* (ÚSPV 1992).

Konečně je třeba uvést studie k sociální politice, především *O institucích a lidech. Po-etika welfare state, Welfare State v Evropě*

90. let a československá „sociální reforma“ a Institutionalizing Welfare: Two Ways to Universality (1993) od Z. Konopáska. Z dalších prací ÚSPV lze uvést studie V. Čermáka *Vědecká výchova ve světě a Problémy transformace vysokého školství a vědy v 90. letech* (též angl. verze) a P. Friče *Možnosti využitia problémovo orientovaného prístupu v politologickej analýze* jakož i závěrečné zprávy E. Stehlíkové a K. Jechové z výzkumu Charty 77 a P. Kuchaře a kol. z výzkumu Sociální souvislosti prevence užívání omamných drog u dospívající mládeže (1993).

- al -

Blok anotací připravený studenty FSV UK Praha

Romano Guardini: Konec novověku

Praha, Vyšehrad 1992, 89 s.

Může se zdát podivné uvádět v roce 1993 v Sociologickém časopise knihu, jejíž vznik se datuje do let 1947-8 a kterou navíc napsal katolický teolog. Domnívám se nicméně, že tento nevelký spisek, jenž tvoří tři sebrané Guardiniho přednášky s podtitulem „Pokus o orientaci“, si to rozhodně zaslouhuje. Jde totiž o knihu v mnohém směru prorockou, což ovšem v žádném případě není jediný, natož pak snad hlavní důvod jejího dnešního vydání. Guardini (1885-1968, mimochodem jeden z nejvíce překládaných teologických autorů do češtiny), zde překvapivě ostře reflektuje celkovou společenskou, kulturní a duchovní situaci euroamerické civilizace v okamžiku těsně po skončení druhé světové války. Na pozadí antického světa nejprve vymezuje středověkého člověka, jeho svět a myšlení. V konfrontaci se středověkem pak charakterizuje základní principy novověku a formuluje svoji ústřední tezi: jsme svědky zániku celé epochy - a účastníky epochy nové. Zároveň se snaží ukázat základní úkoly doby nadcházející, zejména zaujme jeho předjímání jedné z ústředních otázek naší doby, totiž tématu moci.

Tak jako pro Guardiniho je při rozvaze o moderně samozřejmou podmínkou znát zá-

kladní díla té doby, je pro každou dnešní diskusi o postmoderně nezbytné vědět o jednom z prvních děl na toto téma, navíc z pera autora, jemuž lze bez nejmenšího zaváhání nazvat - dnes již trochu zastaralé - velkým evropským duchem. Nabízí se totiž myšlenka, že „skrže“ Guardiniho útlý spis lze lépe porozumět mnoha částem dnešní pracné a mnoho-
vrstevné rozpravě o „světověku“. Navíc pak tvoří *Konec novověku* spolu s Le Goffovou *Kulturou středověké Evropy* a Huizingovou *Jesení středověku* zajímavý trojúhelník částečně se tematicky kryjících děl. Zejména Le Goffa pak Guardini usvědčuje z pokrokařství velmi nekritického.

Guardini má neobyčejný smysl pro vytříbený jazykový projev, což spolu s hlubokou znalostí středověkého světa vytváří z jeho úvah krásné a přitom sociologicky velmi podnětné analýzy. Obzvláště jeho názhledy na problematiku lidské svobody a emancipace ve středověku a novověku patří k nejlepším částem knihy. V jediné chvíli lze snad považovat jeho úvahy za překonané, a to v rozvaze nad člověkem masy.

Jakkoliv v žádném případě nejde o knihu teologickou, je psána z křesťanské pozice. Pro čtenáře vnímající křesťanství jako součást duchovních dějin i současnosti lidstva představuje *Konec novověku* jedno z nejzajímavějších čtení.

Sociální a kulturní antropologie

Praha, SLON ve spolupráci se Sociologickým ústavem AV ČR 1993, 157 s.

Po několika známých pracích doyena české antropologie Josefa Wolfa, skriptech Václava Soukupa (*Americká kulturní antropologie*, FF UK, 1992) a knihou Ivo T. Budila (*Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, TRITON, Praha 1992) máme k dispozici další publikaci, zabývající se sociální a kulturní antropologií jako vědou. Na poměrně malém prostoru je zde velmi čtivě podán základní přehled dějin a hlavních témat oboru.

Základem práce je 110 samostatných hesel, která nejsou řazena abecedně, ale v tematických skupinách (abecední seznam hesel samozřejmě existuje). Kromě úvodní kapitoly (*Vstup do moderní sociální antropologie*), která je z pera L. Holého (V. Británie), se na publikaci podílelo jedenáct českých autorů, jde v podstatě o dílo dvou z nich, a to V. Soukupa (50 autorských hesel) a Z. Justoně (42 autorských hesel). Soukupovým dílem je jak první kapitola, pojednávající na 22 stranách o vzniku a vývoji kulturní a sociální antropologie, jejího vztahu k ostatním vědním disciplínám, tak kapitola druhá, kde na 23 heslech vykládá jednotlivé oblasti, poddisciplíny, směry a školy oboru.

Třetí část knihy pak obsahuje pojmy spadající pod kategorii kultury (35 hesel,

34 stran), čtvrtá (48 hesel, 45 stran) se zabývá tradičními tématy výzkumu, tedy přibuzenstvím, typickými prvky preliterárních společností, duchovním životem a náboženstvím.

Jako u všech slovníkových publikací bývá problém s výběrem hesel, zde - zdá se - není autorům moc co vytýkat. Hesla se zabývají pouze obecnými kategoriemi, ne osamělými fenomény jednotlivých kultur. (Poněkud zaráží zařazení pojmu *kula*, zatímco *pollach* či *cargo cult* je zcela opomenut.)

Klasické pojmy jsou většinou vysvětlovány historicky, tedy jak jim rozumí jednotlivé významné osobnosti oboru, kdy jako poslední a shrnující bývá většinou uváděn výklad Clauda Lévi-Strausse. Mnoho hesel je psáno z poměrně silně scientistické pozice, což je nejvíce patrné zejména na heslech Z. Justoně. (C. G. Jung skoro ignorován, zatímco se dovíme, že šamanem bývá obvykle „psychopat, schizofrenik apod.“)

Celkově lze rozhodně říci, že se jedná o velmi zdařilý projekt, který může sloužit jednak jako stručný úvod do antropologického myšlení, jednak jako solidní slovníček s relativně širokým záběrem od sociologie (subkultura), přes jednotlivá témata antropologického výzkumu (magie, sororát.), až do kulturologie (kulturní mezera).

Peter F. Drucker: Postkapitalistická společnost

Praha, Management Press 1993, 192 s.

Postkapitalistická společnost Petra Druckera se k nám dostává jen o několik měsíců později než její první anglické vydání. Je to dílo velice střídité, ne příliš optimistické, ale plné nadějí, jak uvádí autor v předmluvě k českému vydání. První řádky Drucker napsal v týdnu, kdy padla berlínská zeď, a konečnou podobu kniha získala v létě 1992 na procházce Hradčany.

Ne náhodou jsou okolnosti zrodu této knížky tak spjaty s koncem jedné všezahrnující ideologie - socialismu. Podle autora se již od poloviny našeho století mění povaha světové civilizace, což se mimo jiné projevuje

I tím, že přestávají platit jednoduché odpovědi a velké programy. Fakt, že jsme již jednou nohou v postkapitalistické době, nám umožňuje revidovat nedávnou minulost - sociální, ekonomickou a politickou historii kapitalismu a socialismu. A právě o tom pojednává Drucker ve třech částech své knihy.

V první části nazvané *Společnost* se autor věnuje popsání zásadních změn ve struktuře i dynamice společnosti, ke kterým došlo pod vlivem proměny poznání.

Postkapitalistická společnost je společností organizací. Moderní organizace je institucí specializovanou na účinné a produktivní uplatňování znalostí. Její základ tvoří tým vysoce kvalifikovaných odborníků a manažer, který je zároveň koordinátorem a

rozhodovatelem. Organizace je v postkapitalismu neustálým destabilizátorem, protože musí být inovována, aby byla schopna inovací.

Postkapitalistická společnost je společností zaměstnanců. Základním „výrobním prostředkem“ už není kapitál, půda nebo práce, ale znalosti.

Ve druhé části *Politický systém* Drucker rozebírá politické souvislosti postkapitalistického věku, ve kterém suverénní (národní) státy mutovaly v různé formy megastátů (pečovatelský, fiskální stát a stát studené války). „Největšími“ úspěchy se prokázal stát studené války, protože se mu podařilo zabránit třetí světové válce. V konečném důsledku však i tento jediný zdar přispěl k ekonomickému, sociálnímu i vojenskému nezdaru megastátu. Drucker se domnívá, že v postkapitalistické společnosti lidé, jejichž práce je založená na využívání specializovaných znalostí, silně pociťují potřebu společenství.

Jan Keller: *Až na dno blahobytu*

Brno, Hnutí Duha 1993, 127 s.

První domácí sociologický pokus vyrovnat se s ekologickou problematikou není omezen na chrlení údajů o zkáze živé a neživé přírody, jak bývá někdy pro ekologicky zaměřené texty typické, ale snaží se ukázat kořeny dnešní situace i navrhnout hypotetická řešení.

Tržní hospodářství ani parlamentní demokracie s dominantní úlohou politických stran se neobejdou bez příslibu neustálého růstu. Podstatou trhu je orientace na maximalizaci zisku. Firmy neustále rozšiřují a inovují výrobu, aby obstály před konkurencí. Na druhé straně soutěžení politických stran o hlasy voličů se neobejde bez věčných slibů rostoucího konzumu. Snaha zastavit konzum a růst by vedla k volební prohře strany - byla by ekonomicky neracionální. Vše se odehrává v době, kdy zásoby pro výrobu nezbytně nutných neobnovitelných zdrojů rychle docházejí a tisíce tun odpadu činí některá místa již neobyvatelnými.

Stojíme na pokraji katastrofy, o tom dnes již není pochyb. Demokracie a trh vlečený „samohybem růstu“ nejsou schopny globální ekologické problémy řešit. Dojdou-li na zemi

Takovýmto společenstvím se pro ně může stát prostředí charitativních organizací, které v postkapitalistické společnosti přebírají úlohy pečovatelského státu.

Ve třetí části *Znalosti* Drucker pojímá postkapitalistickou společnost jako společnost znalostí. Ústředním požadavkem je všeobecná gramotnost vysoké úrovně, tj. základní pochopení vědy a vědeckých termínů, pochopení dynamiky technologie a znalost cizích jazyků. Změněná povaha společnosti klade na školu nové nároky. Vyžaduje se od ní, aby poskytla žákům kromě předmětných znalostí i znalosti procesní a aby je naučila získat „výnos“ ze svého vzdělání. Škola se musí stát otevřenou pro každého, bez ohledu na věk nebo předchozí studium.

V nových podmínkách se redefinuje pojem vzdělanec. Stává se jím univerzálně vzdělaná osobnost.

některé suroviny, bude se vynuceně muset změnit i hospodářství. V té době už by mohl být zemský povrch neobyvatelný. Keller se snaží dát i odpověď na otázku jak přežít.

Řešením by mohla být decentralizace. Zánik současných států a s nimi i systémů centralizované moci a zároveň vytvoření přirozených územních celků s několika tisíci obyvateli. Mocenská struktura by se zprůhlednila. Politické strany by byly nahrazeny ad hoc se ustavujícími nátlakovými skupinami, které by se ustavovaly vždy jen k vyřešení jednoho problému. Malá území by se musela naučit být ekonomicky soběstačná. O všech (i ekologicky sporných) by se rozhodovalo nedaleko od míst, kde by měly být potencionálně realizovány. Málokdo by rozhodl o zamoření a ničení svého domova. Muselo by dojít k rezignaci na některé potřeby (např. auto v rodině). Většina pracovních sil by se přesunula zpět do ekologicky pojatého zemědělství atd. Decentralizované uspořádání by snad bylo záchranou. Jakými prostředky ho ale dosáhnout?

Kniha dosti přesvědčivě ukazuje spojitost mezi ničením planety a stávajícím systémem politického, ekonomického a územního uspořádání. Navrhované řešení daleko přesa-

huje pevné meze uvažování politologů i sociologů, neboť opouští pro nás zatím nedotknutelné pole svobod zaručovaných právě tímto

systémem. Hrozba ekologické katastrofy nás patrně bude nutit pouštět se za tyto hranice stále častěji.

James W. Sire: Za novými světy. Průvodce světovými názory.

Praha, Návrat 1993, 164 s.

Kniha seznamuje čtenáře se základními světovými názory a životními postoji západní civilizace. Ačkoliv obsahuje i prvky východních myšlenkových směrů, je pojata především jako výklad životních názorů

dnešního západního člověka. Je v ní zařazen křesťanský teismus, deismus, naturalismus, nihilismus, existencialismus, východní panteistický monismus a New Age. Autor sám vychází z pozic křesťanského teismu, což je patrné z celkového ladění knihy, ale zejména z kritiky ostatních směrů. Kniha je na konci opatřena poznámkovým aparátem rozděleným podle jednotlivých kapitol.

Demografie (nejen) pro demografy

Praha, SLON ve spolupráci se Sociologickým ústavem AV ČR 1993, 125 s.

Jak již sám název napovídá, kniha *Demografie (nejen) pro demografy* není určena pouze odborníkům-demografům, ale i široké veřejnosti, která se chce něco dozvědět ze základů tohoto oboru.

První část knihy je věnována historickému vývoji demografie a demografického pojmosloví. Autoři se zde zabývají různými pohledy na vymezení pojmu demografie. Demografii dávají do souvislosti s jinými obory, z nichž zvláštní pozornost je věnována vztahu demografie a sociologie. Zároveň si autoři všimají svébytné demografické metodologie.

V následující kapitole je pozornost věnována nejrozumnější demografickým disciplínám, směrům a školám, jejich vzniku, vývoji, oboru studia a současnému zaměření.

Třetí nejobsažnější část knihy se zabývá základními demografickými pojmy a jevy. Obsahuje jejich definice, základní vymezení a charakteristiky, stejně tak jako demografické chápání.

Ve čtvrté kapitole nalezneme charakteristiky základních demografických metod a pramenů, které slouží k získávání demografických dat a jejich analýze. Kromě stručného popisu demografické metodologie zde čtenář nalezne i názorné ilustrace ukazující praktické výsledky uvedených metod.

Poslední kapitola nazvaná *Svět očima demografie* se snaží o demografický pohled na vývoj lidstva. Ukazuje, že změny v demografickém chování nejsou způsobovány biologickým základem člověka, ale působením vnějších faktorů. Na dokreslení jsou zde podávány informace o světovém populačním vývoji, včetně nejnovějších demografických dat.

Anotace: SPSS pro Windows, verze 6

Výhody Windows již oceňují i ti nejkonzervativnější uživatelé počítačové techniky. Mnozí z nich změnili svůj názor na toto uživatelské rozhraní právě při práci s SPSS pro Windows, verze 5. Systém s obsahem SPSSX, s rychlostí, která si nezádá se sálovým počítačem a s ještě podstatně jednodušším ovládáním než SPSS/PC+, je velmi oblíben a je používán jak na opakované a rutinní, předem připravené výpočty a tabulace, tak pro hlubší a speciální analýzy dat. Verze 6 přichází po jednom roce života SPSS pro Windows. Přináší podstatné novinky a podstatná rozšíření. Především s ní přichází čtyři další moduly: Trends (časové řady), Chaid (hierarchický logitový rozklad variability nominálního nebo ordinálního kategorizovaného znaku), MapInfo (zobrazování dat v tematických mapách) a QI Analyst (sledování, zobrazování a kontrola statistických procesů, který bude využíván především pro kontrolu jakosti a pro monitorování vývoje a průběhů opakovaných záznamů a měření: ekologie, nemocnice, sklady, bankovníctví). Velké změny nalezneme v modulu Base, který poskytuje zcela nové možnosti práce. Novinky a doplňky šesté verze:

1) ODBC (Open Data Base Connectivity) je jeden z nových standardů firmy Microsoft, který umožňuje rychlé a bezproblémové přechody v heterogenním prostředí relačních a nerelačních databází a různých uživatelských programů. ODBC je jádrem MS WOSA (Microsoft Windows Open Service Architecture) a poskytuje univerzální a neutrální přístup k datům a programům nejrůznějších typů. SPSS nyní umožňuje svým uživatelům využít veškeré výhody ODBC a přebírat veškerá data odpovídající této normě. Jeho prostřednictvím lze navíc řídit vnější programy v jazyku C a ve Fortranu (viděl jsem také ale prezentovány programy v jazyku Basic, aniž tato možnost byla ohlášena) a makra vnějších aplikací v rámci Windows (např. Excelu) z menu SPSS, kam mohou být vřazeny. Takové aplikace je možné vyvolat, aniž opustíme SPSS. Do menu je možné zařadit také vlastní SPSS makra založená na maticovém jazyku obsaženém v modulu Advanced Statistics. Tato nová možnost velmi zefektivní práci stálým uživatelům SPSS, kteří používají různých speciálních programů nebo potřebují provést některé analytické mezikroky.

2) Tři skupiny nových grafů:

- statistické - diferenční, se standardní chybou, max-min, rozpětí;
- kontrola kvality a monitorování procesů - Paretovy grafy, klouzavé průměry, různé varianty sloupkových grafů, grafy počtu výskytů jevů v čase;
- diagnostické a explorační grafy - grafy případů a časových řad, normální grafy, autokorelační a parciální autokorelační grafy, korelační funkce.

Rozšiřují se možnosti tisku grafů (tisk v produkčním módu) a jejich vybavení.

3) Pro statistiky-profesionály byly transformační možnosti doplněny o 58 statistických funkcí v šesti typech:

- a) kumulativní distribuční funkce pro spojitě veličiny (pro rozložení beta, Cauchyho, Chi-kvadrát, exponenciální, F, gamma, Laplaceovo, logistické, logaritmicko-normální, Paretovo, rovnoměrné, t, Weibullovo),
- b) inverzní distribuční funkce (pro všechna uvedená spojitá rozložení),
- c) náhodné proměnné (ze všech uvedených spojitých rozložení),

- d) kumulativní distribuční funkce pro diskrétní veličiny (pro rozložení Bernoulliho, binomické, geometrické, hypergeometrické, negativně binomické, Poissonovo),
- e) náhodné proměnné (ze všech uvedených diskrétních rozložení),
- f) necentrální distribuční funkce (pro rozložení beta, chí-kvadrát, F, t).

Toto doplnění již tak dost bohaté palety různých funkcí umožní aplikaci speciálních matematicko-statistických modelů v sociologii, geografii, ekologii a mnoha dalších oborech. I když v našich sociálních vědách tyto funkce nemají tradiční aplikace, neboť používaná metodologie zůstává pouze na naivní pragmatické (a často amatérsky průhledné) úrovni, jde o podstatné obohacení možností, které uvítají zejména statistikové. Stojí však jistě za zamyšlení, proč SPSS tyto funkce do systému zařadila (SPSS je známa tím, že systém rozšiřuje především na základě požadavků a zpětné vazby od uživatelů).

- 4) Do programu byla zařazena nová procedura SORT, která je podstatně rychlejší a redukuje potřebu pracovního místa až o 87 %.

- 5) Statistické možnosti se rozšiřují také v jednotlivých procedurách.

- rozšíření nalezneme v regresní analýze, kde lze ve výstupech volit pořadí koeficientů v rovnici a kde je možno využívat grafiku; do Professional Statistics (z původního umístění v Trends) byly přefazeny metody vážených nejmenších čtverců a metoda dvoukrokových nejmenších čtverců, pomocí nichž lze analyzovat časové řady, ale které mají také značně širší použití;
- v analýze uspořádané statistické řady (procedura EXAMINE) je možné vyžádat intervaly spolehlivosti;
- pro analýzu časových řad jsou k dispozici rychlá Fourierova transformace a funkce pro využití sousedních pozorování při vyhlazení dat, průměrování a diferencování;
- v modulu Advanced Statistics je zařazeno nové dialogové okno pro analýzu opakovaných měření (procedura MANOVA);
- možnost interpolovat chybějící data.

- 6) Rozšiřují se možnosti editace a popisu výstupů (hlavičky, totály a sumáře). Data Editor umožňuje vidět data kdykoliv si to uživatel přeje, při výběru případů pro analýzu jsou vynechané případy označeny škrtnutím čísla. Dialogové boxy pro ukládání a vyvolávání dat byly změněny tak, aby byly blíže ke standardům Microsoftu. Procedury mohou být snadno deinstalovány a reinstalovány, aby se šetřilo místo na disku.

Separovaně lze získat také nově vyvinuté vybavení programátorů OEM (original equipment manufacturer) kit pro nezávislý vývoj software, do něhož lze vnořit plnou funkčnost SPSS pro Windows verze 6. Jednotlivé rutiny SPSS (statistické, řízení dat, grafy, reportování) mohou být (s celou svojí výbavou) použity v jiných programech pro Windows, včetně uživatelského rozhraní, k rychlému sestavení programu pro určitý účel a k doplnění stávajících programů.

Nová verze svým rozšířením jistě příznivce SPSS nezklame. Má mnoho nového, mnoho lepšího, a zůstává stejně snadno ovladatelná jako verze předešlá. Doporučuji.

Konzultace:

(v tomto čísle uvádíme odpovědi na běžné otázky provozní rutiny, které se vyskytují opakovaně a ve značné frekvenci; nejde o problémy speciální, ale o rady méně zkušeným uživatelům).

Otázka 1: Jak získáme tabulky velkých rozměrů, které se nevejdou na obrazovku?

Odpověď: V SPSS/PC+ máme několik způsobů, jak v jedné tabulce umístit co nejvíce informace, aby nemusela být rozdělena na více stránek a její plocha nebyla omezena obrazovkou:

- a) definujte délku stránky pro tisk počtem řádků (např. 58 nebo 60; v souvislosti s b) ještě delší), v příkaze SET zvolte /LENGTH 58;
- b) definujte šířku stránky co největší (tj. 132), v příkaze SET zvolte /WIDTH WIDE, poté
 - buď vytiskněte tabulku na široké tiskárně a poté ji můžete zmenšit na kopírce na standardní formát,
 - nebo vytiskněte tabulku v A4 pomocí komprimovaného formátu písma na tiskárně;
- c) v modulu Tables můžete pomocí specifikace CWIDTH určit šířku sloupců tak, aby se zbytečně neplýtvalo místem (předvolby jsou pro většinu aplikací příliš široké a předpokládají předvolbový formát výstupních čísel F8.2);
- d) změnou formátu můžete ušetřit místo také, tvoříte-li tabulky výpisovou procedurou LIST nebo procedurou REPORT (v ní se šířka sloupců může také zvolit podle potřeby);
- e) ve výstupech SPSS.LIS můžete označit tabulku jako blok a poté ji zaokrouhlit na žádaný počet míst (používám často u korelačních matic, kde kromě úspory místa se navíc zvětší přehlednost);
- f) v SPSS pro Windows můžete také navíc volit menší typy písma.

Otázka 2: V proceduře Tables nedostáváme vhodné výsledky při tisku průměrů; při výpočtu dostáváme zaokrouhlená celá čísla, ale takové průměry nepotřebujeme. Přitom u proměnných, které jsme si zavedli příkazem COMPUTE, dostáváme průměry se dvěma desetinnými místy.

Odpověď: Formát tisku průměrů v Tables se řídí formátem proměnné, který je určen v jejím systémovém popisu. Tak např. jsou-li proměnné zapsané celočíselně (jako kódy z dotazníku), bude i průměr celočíselný. Tyto formáty se určují při pořizování dat (v Data Entry, příkazem DATA LIST), při přejímání dat ze spreadsheetového nebo databázového souboru, nebo příkazem FORMAT. Při vytváření proměnných pomocí COMPUTE se aplikuje předvolba formátu numerické proměnné F8.2. V popsaném případě jsou proměnné vstupující do tabulky v celočíselném formátu, odvozené proměnné v předvoleném formátu. Nevyhovuje-li Vám takový dříve zavedený formát pro tisky v tabulkách, můžete si před příkazem TABLES zařadit příkaz FORMAT, kterým si určení počtu desetinných míst pro tisky v tabulce změníte. Po skončení tabelací můžete uvést formáty do původního tvaru. Změna formátu se týká pouze tisků, nikoliv přesnosti v uložení čísel.

Otázka 3: *V průběhu výpočtů, které jsou řízeny z REVIEW (SCRATCH.PAD), náhle nelze spustit další příkaz, přestože syntax příkazu je zapsána zcela správně (jde např. o velmi jednoduché instrukce nebo o zkopírované instrukce z předchozí již aplikované části běhu). Program hlásí chyby (a to ne vždy stejné).*

Odpověď: I když v této otázce nebylo přesně specifikováno znění chyb ani přesná posloupnost příkazů, jde pravděpodobně o dosti rozšířenou a běžnou chybu, kterou udělá občas skoro každý, kdo zapisuje a skládá příkazy přímo v editoru bez použití menu. Zkontrolujte, zda před Vaším příkazem skončila předchozí instrukce tečkou. Pokud jste ji tam nenapsali, umazali nebo ji někde editačně přenesli, program neví, kde Váš příkaz začíná, a spojuje jej s předchozím textem - s výsledkem spojení si samozřejmě neví rady.

Informace:

- Uživatelé SPSS (kterékoliv verze) mohou písemně formulovat požadavky na rozšíření systému:
 - a) možnosti při manipulacích s daty a vybavení souborů,
 - b) transformační funkce a postupy na odvozování nových proměnných,
 - c) rozšíření a zlepšení současných procedur,
 - d) zařazení nových statistických procedur,
 - e) vývoj nových modulů,
 - f) další možná doplnění, změny, uživatelské funkce.Napište své požadavky na adresu redakce. Uveďte verzi SPSS, na které pracujete. Všechny Vaše připomínky shrneme a předáme projektantům systému.
- SPSS pro Windows je k dispozici sociologům na úřadech práce. Program se tu bude používat jak pro rutinní analytické práce a přehledové tabulace, tak pro hlubší analýzy dat explanačního charakteru.
- SPSS a IBM se smluvně dohodli na tom, že příprava instalačních disket a distribuce po celém světě bude zajišťována společností IBM, jejíž výrobní a distribuční kapacity jsou zárukou zvýšení operativnosti při uvádění nových verzí na trh a zrychlení dodávek.

Jan Řehák

Sociological Review

1

CONTENTS

Introduction to the issue contributed by Faculty of Social Sciences, Charles University	3
Czech Sociology and the Post-Modern Challenge	5
ARTICLES	
Alan, J.: The Analytical and the Narrative Paradigm in Current Sociology	11
Kabele, J.: Myth, Reality and Transformation	21
Černoušek, M.: The Mass Media Landscape: A Reframing	35
Potůček, M.: The Market and Government in the Theory and Praxis of Social Transformation	43
Jiráček, J., Šoltys, O.: Vocalic System from the Perspective of a Social Distinctiveness	51
FROM HISTORY OF SOCIOLOGY	
Jeřábek, H.: Paul Felix Lazarsfeld - A Classic of Sociological Research	57
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Kuchař, P.: Changing Occupational Structure	73
Stehlíková, E.: The Czech Public (1993) on Charter 77	81
In memoriam for professor Miloš Kaláb	91
REVIEWS	
T. G. Masaryk: Juvenilie (M. Petrusek)	93
J.-N. Kapferer: Fáma - nejstarší médium světa (J. Kapr)	96
P. Willis: Common Culture. (K. Vlachová)	98
D. J. Levy: Politický řád (M. Hádek)	100
P. Dasgupta: An Inquiry into Well-Being and Destitution (S. Ringen)	103
A. Przeworski: Democracy and the Market (P. Tychtl)	105
International Conflicts and their Solution (V. Soják)	109
NEWS AND INFORMATION	114
ANNOTATIONS	120
SPSS	125

OBSAH

Úvodem k číslu věnovanému fakultě sociálních věd UK	3
Česká sociologie a postmoderní výzva	5
STATI	
Alan, J.: Narativní a analytické paradigma v soudobé sociologii	11
Kabele, J.: Mýtus, realita a transformace	21
Černoušek, M.: Masmediální krajina - nové zarámování	35
Potůček, M.: Trh a správa v teorii a praxi sociální transformace	43
Jiráček, J., Šoltys, O.: Vokální systém z hlediska sociální distinktivnosti	51
Z DĚJIN SOCIOLOGIE	
Jeřábek, H.: Paul Felix Lazarsfeld - klasik sociologického výzkumu	57
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Kuchař, P.: Proměny profesní struktury	73
Stehlíková, E.: Česká veřejnost 1993 o Chartě 77	81
Nad úmrtím profesora Miloše Kalába	91
RECENZE	
T. G. Masaryk: Juvenilie (M. Petrusek)	93
J.-N. Kapferer: Fáma - nejstarší médium světa (J. Kapr)	96
P. Willis: Common Culture (K. Vlachová)	98
D. J. Levy: Politický řád (M. Hádek)	100
P. Dasgupta: An Inquiry into Well-Being and Destitution (S. Ringen)	103
A. Przeworski: Democracy and the Market (P. Tychtl)	105
Mezinárodní konflikty a jejich řešení (V. Soják)	109
ZPRÁVY A INFORMACE	114
ANOTACE	120
SPSS	125

ISSN 0038-0288

Cena 29 Kč

9 770038 028000